

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Τομέας Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής,
Βυζαντινής και Μεσαιωνικής Ιστορίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Ιστορική Έρευνα

Μάθημα IBM 701:

Γραπτές πηγές της Βυζαντινής και Μεσαιωνικής Ιστορίας

Χειμερινό εξάμηνο ακαδ. έτους 2023-2024

Συντονιστής: Γεώργιος Α. Λεβενιώτης

Υλικό θεματικών / διαλέξεων Γ. Λεβενιώτη:

- I. Γενική εισαγωγή στα είδη των Βυζαντινών Πηγών
- II. Αφηγηματικές Πηγές της Βυζαντινής Ιστορίας (Ιστοριογραφία κ.ά.)
- III. Πηγές της Ιστορικής Γεωγραφίας

Θεσσαλονίκη 2023

Γενική εισαγωγή – Πληροφορίες για το μάθημα IBM 701

I. Περιεχόμενο IBM 701 :

Το συγκεκριμένο συλλογικό και σπονδυλωτό μάθημα του «*Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ) στην Ιστορική Έρευνα*» αφορά και στοχεύει στη γνωριμία των μεταπτυχιακών φοιτητών /-τριών με τα ποικίλα είδη των γραπτών (κυρίως) πηγών του βυζαντινού και μεσαιωνικού κόσμου, την ταξινόμηση και τους τρόπους μελέτης και αξιοποίησής τους. Στο πλαίσιο του, παρουσιάζονται δια ζώσης, σε διακριτές θεματικές και από διάφορους διδάσκοντες (εξειδικευμένους στα εκάστοτε ευρύτερα επιστημονικά πεδία και στα διδασκόμενα επί μέρους ερευνητικά αντικείμενα), αρχικά μία Γενική εισαγωγή στα είδη των βυζαντινών - μεσαιωνικών πηγών (κυρίως των γραπτών αλλά και λοιπών) και κατόπιν οι ελληνόγλωσσες αφηγηματικές πηγές της Βυζαντινής Ιστορίας (κυρίως η Ιστοριογραφία αλλά και οι λογοτεχνικές κλπ.), οι πηγές και τα ερευνητικά εργαλεία της Ιστορικής Γεωγραφίας, οι Βυζαντινές Νομικές πηγές και τα Τακτικά (κατάλογοι ιεραρχίας και εθιμοτυπίας, στρατιωτικά εγχειρίδια), τα Βυζαντινά Έγγραφα και η Διπλωματική, η Βυζαντινή Σφραγιστική, η Βυζαντινή Νομισματική, τα Αγιολογικά έργα (Βίοι αγίων, Μαρτύρια, Εγκώμια κλπ.), καθώς και οι Αραβικές και Αρμενικές πηγές που παρέχουν πληροφορίες για τη σχέση των λαών της Εγγύς, της Μέσης Ανατολής και του Καυκάσου με το Βυζάντιο και γενικά για τη Βυζαντινή Ιστορία.

II. Syllabus μαθημάτων / διαλέξεων IBM 701 :

α'-β' εβδομ.: **Γεώργιος Λεβενιώτης**, *Γενική εισαγωγή στα είδη των Βυζαντινών Πηγών, Αφηγηματικές Πηγές της Βυζαντινής Ιστορίας (Ιστοριογραφία) και Πηγές της Ιστορικής Γεωγραφίας*

γ'-δ' εβδομ.: **Ανδρέας Γκουτζιουκόστας**, *Βυζαντινές Νομικές πηγές και Τακτικά*

ε'-στ' εβδομ.: **Αλεξάνδρα-Κυριακή Βασιλείου-Seibt**, *Βυζαντινή Σφραγιστική*

ζ'-η' εβδομ.: **Γεώργιος Χαριζάνης**, *Βίοι Αγίων και αγιολογικές πηγές*

θ' εβδομ.: **Ελένη Λιάντα**, *Βυζαντινή Νομισματική*

ι'-ια' εβδομ.: **Ελισάβετ Χατζηαντωνίου**, *Διπλωματικές Πηγές*

ιβ'-ιγ' εβδομ.: **Κωνσταντίνος Τακιρτάκογλου**, *Αραβικές και Αρμενικές Πηγές*

III. Εκπαιδευτικοί / μαθησιακοί στόχοι του IBM 701 :

Βασικός στόχος του συγκεκριμένου μαθήματος είναι η εξοικείωση των μεταπτυχιακών φοιτητών /-τριών με τα ανωτέρω είδη πηγών και η εξασφάλιση της εκ μέρους τους δυνατότητας να αναγιγνώσκουν πολυεπίπεδα τις γραπτές και λοιπές βυζαντινές / μεσαιωνικές πηγές για την άντληση ιστορικών πληροφοριών· τουτέστιν: να ταξινομούν τις ανωτέρω, να αναλύουν τη δομή τους, να κατανοούν τα ιδιαίτερα (ανά περίπτωση) χαρακτηριστικά τους, να συγκρίνουν και να συσχετίζουν τα ποικίλα δεδομένα, να κατανοούν το νόημα του εκάστοτε κειμένου και των συμφραζόμενων, να κάνουν μετάφραση και ιστορικό σχολιασμό του, να αποτιμούν την αξία των μαρτυριών των αφηγηματικών και λοιπών γραπτών πηγών αλλά και των υλικών δεδομένων / καταλοίπων (π.χ. προβλήματα προέλευσης, ειδικών χαρακτηριστικών, αξιοπιστίας, εγκυρότητας και αντικειμενικότητας), να εφαρμόζουν τις γνώσεις τους χρησιμοποιώντας τις πληροφορίες των διαφόρων πηγών στη συγγραφή ιστορικού δοκίμιου· τέλος, οι φοιτητές /-ήτριες να συμμετέχουν ενεργά με συζήτηση των προβλημάτων με τον εκάστοτε διδάσκοντα.

IBM 701

Γεώργιος Α. Λεβενιώτης

Περιεχόμενα του συγκεκριμένου corpus

A. Γενική εισαγωγή στα είδη των Βυζαντινών Πηγών	5
B. Κύριες αφηγηματικές πηγές (Ιστοριογραφία, Διοικητικοί κατάλογοι / Στρατιωτικές πραγματείες, Γεωγραφικά έργα κ.ά.) ως γραμματειακά είδη και πηγές πληροφόρησης για τη Βυζαντινή Ιστορία	12
Γ. Η Ιστορική Γεωγραφία ως ερευνητικό πεδίο, εργαλείο μελέτης και πηγή πληροφοριών για το Βυζάντιο	27

(Σημ.: Τα Παραρτήματα 1-2, σ. 36 κ.ε.

παρέχονται επικουρικά και δεν αποτελούν ύλη για την εξέταση)

A.

Γενική εισαγωγή στις βυζαντινές πηγές:

Κατηγορίες και επιμέρους είδη πηγών για τη Βυζαντινή Ιστορία

Η ποικιλομορφία και το εύρος των βυζαντινών πηγών επιβάλλουν το γενικό διαχωρισμό (με βάση τα είδη και τα επί μέρους χαρακτηριστικά τους) για λόγους καλύτερης εποπτείας και κατανόησης. Προφανώς υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να πραγματοποιηθεί ο τελευταίος. Η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (βλ. της ίδιας, *Βυζαντινή Ιστορία Α' 324-610*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη ²1992) διαχώρισε λ.χ. τις ποικίλες σωζόμενες πηγές για τους βυζαντινούς χρόνους σε δύο βασικές (γενικές) κατηγορίες:

I. **«Άμεσες πηγές»** = αυτούσια (υλικά και γραπτά) κατάλοιπα του παρελθόντος με επίσημη / θεσμική προέλευση.

II. **«Έμμεσες πηγές»** = γραπτά (αφηγηματικά και άλλα) κείμενα και λοιπές ποικίλες πηγές ανεπίσημης / μη θεσμικής προέλευσης.

Αναλυτικότερα:

I. «Άμεσες» (επίσημες / θεσμικές) πηγές

1. Αυτοκρατορική νομοθεσία

- Θεμελιώδης πηγή, περιέχει τους νομικούς κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις των πολιτών έναντι του κράτους ως φορέα εξουσίας, τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους και τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας.

- Τα νομοθετικά κείμενα διαφωτίζουν την κρατική οργάνωση και λειτουργία, τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης καθώς και τη δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική πολιτική του κράτους, ενώ παράλληλα καθιστούν γνωστό το καθεστώς που διέπει τις περιουσιακές, οικογενειακές, εμπορικές σχέσεις.

- Ειδικοί αυτοκρατορικοί νόμοι αφορούσαν στην οργάνωση και διοίκηση της Εκκλησίας.

- Σημειωτέον ότι από το Βυζάντιο διασώζεται μεν η νομοθεσία, αλλά ελάχιστη νομολογία, τουτέστιν δεν γνωρίζουμε τις αποφάσεις των διαφόρων δικαιοδοτικών οργάνων, δηλαδή τις υποθέσεις που εκδίκασαν τα δικαστήρια και την εφαρμογή της νομοθεσίας στην πράξη, εξαιρουμένων ελαχίστων περιπτώσεων (π.χ. διασώζονται περίπου 150 αποφάσεις του συνοδικού εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος).

Βλ. Κ. Ε. Zacharia von Lingenthal (έκδ.), *Jus Graeco-Romanum. I-VII*, Leipzig 1856-1884

Σ. Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα 1999

Α. Ε. Γκουτζιουκόστας, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^ο-12^ο αιώνες): Τα δικαιοδοτικά όργανα και τα δικαστήρια της πρωτεύουσας*, Θεσσαλονίκη 2004

2. Έγγραφα

- Γραπτά κείμενα ορισμένου τύπου που επάγονται νομικές συνέπειες, χωρίς όμως να θέτουν κανόνες δικαίου· διαφωτίζουν πτυχές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου και σώζονται σε πάπυρο, περγαμηνή, λίθο κλπ.

- Προέρχονται από την Αυτοκρατορική Γραμματεία ή άλλες κρατικές υπηρεσίες (χρυσόβουλλα, αργυρόβουλλα, προστάγματα, ορισμοί κλπ.), από την Πατριαρχική Γραμματεία και άλλα διοικητικά εκκλησιαστικά όργανα, από αρχεία μονών (*Τυπικά* και λοιπά προνομιακά έγγραφα), από ιδιωτική προέλευση (διαθήκες, πρατήρια, μισθωτήρια συμβόλαια κλπ.)

Βλ. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. I-6*, Vindobonae 1860-1890

Ι. .Ε. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική: Α. Τα Αυτοκρατορικά Έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 2016 (ανατ.).

Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου: Α' Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980

Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου: Β΄. Δημοσίων Λειτουργιών*, Αθήνα 1980

Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Η Βυζαντινή Διπλωματική. Τα έγγραφα των δημοσίων λειτουργιών*, Θεσσαλονίκη 2015

3. Πρακτικά και κανόνες οικουμενικών συνόδων

Πρόκειται για τις αποφάσεις (όρους) των συλλογικών οργάνων που εκπροσωπούσαν το σύνολο της Εκκλησίας και συνέρχονταν ανά περιόδους από το 325 κ.ε. για την επίλυση δογματικών ζητημάτων ή προβλημάτων ευρύτερου θρησκευτικού ενδιαφέροντος ή διοικητικών ζητημάτων ασκώντας παράλληλα και νομοθετικά καθήκοντα ρυθμίζοντας δια κανόνων τον βίο της Εκκλησίας

Βλ. *Acta conciliorum oecumenicorum*, έκδ. E. Schwartz - J. Straub et al.

4. Πρακτικά και κανόνες τοπικών συνόδων, ενδημούσα σύνοδος

5. Έργα πρακτικής χρησιμότητας για την κρατική διοίκηση και στρατιωτική οργάνωση (αποκαλούνται συνήθως Τακτικά ή Στρατηγικά)

- Κατάλογοι αξιωμάτων (λ.χ. *Notitia Dignitatum* [αρχές 5^{ου} αι.]

- Στρατιωτικά συμβουλευτικά εγχειρίδια (λ.χ. *Στρατηγικόν ψευδο-Μαυρικίου* [αρχές 6^{ου} αι.], *Τακτικά Λέοντος Στ΄* [αρχές 10^{ου} αι.], «*Νικηφόρου Φωκά*» *Περί παραδρομής πολέμου* ή *Praecepta militaria* [10^{ου} αι.], *Τακτικά «Νικηφόρου Ουρανού»* (τέλη 10^{ου} αι.), *Στρατηγικόν Κεκαυμένου* [11^{ου} αι.]

- Ποικίλες πραγματείες για το πολίτευμα, τη διοίκηση και τη διπλωματία του κράτους (λ.χ. τα έργα του Ιωάννη Λυδού [6^{ου} αι.] και του Κων/νου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου [μέσα 10^{ου} αι.]

- Κείμενα αυλικής ιεραρχίας και εθιμοτυπικής τάξης (με τους αξιωματούχους και

τιτλούχους) σώζονται κυρίως από τα τέλη του 9^{ου} έως και το 10^ο αι.: *Τακτικόν Uspenskij* (ca. 842/43), *Κλητορολόγιον Φιλοθέου* (899), *Τακτικόν Benešević* (ca. 943/44), *Τακτικόν Escorial* (ca. 971/75)

Βλ. για τα τελευταία N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction, et commentaire*, Paris 1972

6. Επιγραφές

Δεν διατηρείται κατά τους βυζαντινούς χρόνους σε μεγάλη έκταση η αρχαία συνήθεια της χάραξης επίσημων εγγράφων αποφάσεων σε λίθο ή άλλη σκληρή επιφάνεια ως μέσο δημοσίευσης· πολλές επιγραφές είναι *κτητορικές* ή αφορούν ανοικοδόμηση πύργων, πυλών, γεφυρών, οικονομικά μέτρα κλπ.

7. Σφραγίδες

Μολυβδόβουλλα κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, ιδιωτών επαγγελματιών κ.ά., αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα και αργυρόβουλλα

Βλ. Κ. Τσουγκαράκης, *Εισαγωγή στη βυζαντινή σφραγιδογραφία*, Αθήνα 1999

8. Νομίσματα

Χρυσά ή αργυρά νομίσματα ή μετάλλια και χάλκινα κέρματα μικρότερης αξίας που παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για το δημόσιο βίο, την κρατική πολιτική και φυσικά την οικονομία

Βλ. Ph. Grierson, *Βυζαντινή νομισματοκοπία*, μτφρ. Β. Μαλαδάκης, Αθήνα 2007

9. Μνημεία, έργα χειροτεχνίας, άλλα αρχαιολογικά ευρήματα

Σε αυτά εντάσσονται και τα νομίσματα, σφραγίδες, επιγραφικό υλικό κλπ), μικρογραφίες χειρόγραφων κωδίκων κλπ.

10. Εκκλησιαστικά Τακτικά / επισκοπικοί κατάλογοι

Βλ. J. Darrouzes *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Paris 1981

II. «Έμμεσες» (ανεπίσημες / μη θεσμικές) πηγές και άλλα ερευνητικά εργαλεία

1. Ιστορίες : α. «κλασικίζοντα» ιστορικά έργα των 4^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. και 10^{ου} - 15^{ου} αι. που πραγματεύονται σχετικά μικρές χρονικές περιόδους και έχουν επιρροές από παλαιότερα ανάλογα κείμενα· β. Εκκλησιαστικές Ιστορίες της πρώιμης κυρίως βυζαντινής περιόδου που πραγματεύονται το βίο της Εκκλησίας, τις δογματικές διαμάχες κλπ. -υπό μία ευρύτερη έννοια γενικά στη βυζαντινή ιστοριογραφία εντάσσονται και οι Χρονογραφίες

Βλ. αναλυτικά κατωτέρω

2. Χρονογραφίες : προέρχονται κυρίως από μοναστικούς κύκλους (6^{ος} αι. κ.ε.), στοχεύουν στην τέρψη και τη διδαχή των λαϊκών αναγνωστών τους, χωρίς να αναζητούν κατ' ανάγκη την ιστορική αλήθεια, συνήθως αποτελούν «παγκόσμια χρονικά από κτίσεως κόσμου» με απλοϊκό και εύκολα καταληπτό ύφος.

Για τις δύο ανωτέρω κατηγορίες, βλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι. Τόμος Α' (4^{ος} - 7^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997, *Τόμος Β' (8^{ος} - 10^{ος} αι.)*, Αθήνα 2002, *Τόμος Γ' (11^{ος} - 12^{ος} αι.)*, Αθήνα 2009, *Τόμος Δ' (13^{ος} - 15^{ος} αι.)*, Αθήνα 2015

Η. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν: Ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση. Τόμος Β'*, μτφρ. Κ. Συνέλλη et al., Αθήνα 1991

3. Βραγέα χρονικά - Ενθυμήσεις : λαϊκής προέλευσης κείμενα ανώνυμων συγγραφέων που αποτελούν, κατά βάση, χρονολογικούς πίνακες με σύντομες αναφορές αξιόλογων γεγονότων (λ.χ. θεομηνίες, σεισμοί, πλημμύρες, ξηρασίες, λιμοί και λοιμοί, επιδρομές, αλώσεις πόλεων, ανάδειξη αυτοκρατόρων κλπ.).

Βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία* (ό.π.)

4. Αγιολογικά κείμενα : (*Μαρτύρια, Βίοι αγίων, Εγκώμια* κ.ά.). Παρέχουν αξιόλογο υλικό για το λαϊκό και καθημερινό βίο και τον πολιτισμό του Βυζαντίου. Διαθέτουν συνήθως τυποποιημένο, λιτό και απλοϊκό ύφος και προέρχονται από μοναστικούς κύκλους

Βλ. Κ. Μέντζου-Μειμάρη, *Βυζαντινή αγιολογική βιογραφία: Η αγιολογική βιογραφία στο Βυζάντιο και η σημασία της στην πολιτιστική ιστορία της Ν.Α. Ευρώπης*, Αθήνα 2002

5. Γεωγραφικά έργα - Οδοιπορικά προσκυνητών : το ενδιαφέρον στο Βυζάντιο για την καλλιέργεια των γεωγραφικών σπουδών υπήρξε πενιχρό και τα σχετικά έργα ελάχιστα μετά τον 4^ο αι.

Βλ. αναλυτικά κατωτέρω

6. Ρητορικά έργα : τα περισσότερα είναι λόγοι με πολιτικό, θρησκευτικό και ιστορικό ενδιαφέρον ή πανηγυρικοί, επικήδαιοι, στηλιτευτικοί, ορισμένοι διαθέτουν επίσημο / θεσμικό χαρακτήρα (οπότε εντάσσονται και στις «άμεσες πηγές» κατά το διαχωρισμό της Χριστοφιλοπούλου).

Βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία* (ό.π.)

7. Επιστολογραφία : σημ.: ορισμένες επιστολές προέρχονται από άτομα που ασκούσαν συγκεκριμένα κρατικά ή εκκλησιαστικά αξιώματα και αφορούσαν

υπηρεσιακά ζητήματα (συνεπώς εντάσσονται στις «άμεσες πηγές» τουλάχιστον κατά το διαχωρισμό της Χριστοφιλοπούλου)

Βλ. *A Companion to Byzantine Epistolography*, επιμ. A. Riehle [Brill's Companions to the Byzantine World 7], Leiden - Boston 2020

8. Λογοτεχνικά έργα και λαϊκά κείμενα

Βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία* (ό.π.)

9. Οικωνύμια - τοπωνύμια - υδρωνύμια καθώς και ανθρωπωνύμια - εθνωνύμια

Βλ. ειδικά στον ιστότοπο: <https://auth.academia.edu/GeorgiosLeveniotis> (σχετικές αναρτημένες δημοσιευμένες μελέτες του Γ. Α. Λεβενιώτη)

10. «Βοηθητικές» (επικουρικές) επιστήμες για την καθαυτό ιστορική έρευνα :

γλωσσολογία, παλαιογραφία, κωδικολογία, ιστορική γεωγραφία, χρονολογία

B.

Κύριες αφηγηματικές πηγές (Ιστοριογραφία, Διοικητικοί κατάλογοι / Στρατιωτικές πραγματείες, Γεωγραφικά έργα κ.ά.) ως γραμματειακά είδη και πηγές πληροφόρησης για τη Βυζαντινή Ιστορία

1. ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ (επιμέρους είδη)

Η βυζαντινή ιστοριογραφική συγγραφή περιλαμβάνει ουσιαστικά τρία βασικά είδη της βυζαντινής γραμματείας που ασχολούνται με την καταγραφή της ιστορίας: (Α) την Εκκλησιαστική ιστορία, (Β) την Κλασικίζουσα ιστοριογραφία και (Γ) τη Χρονογραφία.

Η (βασικά λόγια) Κλασικίζουσα ιστοριογραφία και η (πιο δημώδης) Χρονογραφία αναφέρονται αντιθέτως κυρίως σε θέματα πολιτικά και στρατιωτικά αλλά και σε φυσικά γεγονότα. Στα πρώτα εξ αυτών πρωταγωνίστησαν βασικά και διαμόρφωσαν με τις πράξεις τους σημαντικοί άνδρες. Τα δύο συγκεκριμένα ιστοριογραφικά (γραμματειακά είδη) παρουσιάζουν αρκετές διαφορές και ουσιαστικά άκμασαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ωστόσο, από τη μέση βυζαντινή περίοδο και εξής παρατηρείται σταδιακή σύγκλιση των δύο αυτών λογοτεχνικών παραδόσεων, με ενισχυμένη απλώς τη ροπή προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση (ανάλογα με το συγγραφέα). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της λόγιας ιστοριογραφίας του Ψελλού που τιτλοφορείται ωστόσο «Χρονογραφία» ή εκείνη της «Επιτομής Ιστοριών» του Ιωάννη Ζωναρά, η οποία παρά τον τίτλο της καλύπτει τεράστιο ιστορικό εύρος (όπως δηλαδή οι Χρονογραφίες). Ακόμη και στην Κλασικίζουσα ιστοριογραφία διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο η Τύχη, η Μοίρα ή η Ειμαρμένη.

A. Η Εκκλησιαστική ιστορία αναφέρεται συνήθως σε θέματα ιστορίας της Εκκλησίας και άκμασε κυρίως κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο (4^{ος} - 7^{ος} αι., επανεμφανίζεται παραδόξως το 14^ο αι.), κυρίως επειδή τα ενδιαφέροντά της επικεντρώνονταν στα ιδιαίτερα δογματικά και θρησκευτικά προβλήματα αυτής της εποχής (διωγμοί χριστιανών, εξάπλωση της νέας θρησκείας, αιρέσεις, έριδες και οργάνωση της Εκκλησίας κλπ.). Αναπτύχθηκε βασικά στην ελληνόφωνη και συρόφωνη Ανατολή. Τα γεγονότα παρουσιάζονται συνήθως ως προϊόν της Θείας Πρόνοιας, η οποία κινεί τα νήματα της ιστορίας. Η Εκκλησιαστική ιστορία αντανακλά τη σωτηριολογική διάσταση της βιβλικής ιστορίας (βασική ιδεολογική της αρχή: Ο ρους της ιστορίας δεν καθορίζεται από την τύχη ή τις πράξεις και τα έργα μεγάλων ανδρών αλλά από τη Θεία Πρόνοια.). Οι περισσότεροι εκκλησιαστικοί συγγραφείς (κυριότεροι εκπρόσωποι: Ευσέβιος Καισαρείας, Σωκράτης σχολαστικός, Ευάγγριος σχολαστικός, αργότερα Νικηφόρος Καλλίστου Ξανθόπουλος) ανήκαν στις ανώτερες εκκλησιαστικές τάξεις και είχαν εντυφήσει στη φιλοσοφία του Πλάτωνα, των Νεοπλατωνικών και του Ωριγένη. Το ύφος, η γλώσσα και η ιστορική μέθοδος ακολουθούν την παράδοση της κλασικής ιστοριογραφίας. Σημασία δίδεται κυρίως στη χρονολόγηση και την τεκμηρίωση των γεγονότων, στην καθαρότητα του λόγου και τη σαφήνεια των νοημάτων.

B. Η βυζαντινή Κλασικίζουσα ιστοριογραφία συνεχίζει εν πολλοίς την παράδοση της κλασικής ιστορικής γραμματείας, με πρότυπο τους αρχαίους θεμελιωτές του συγκεκριμένου είδους (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών, Πολύβιος, Πλούταρχος κ.ά.). Η θεώρηση της ιστορίας, η μέθοδος, οι ιδεολογικές αρχές, η γλώσσα και η χρησιμοποιούμενη ορολογία και ονοματολογία παραπέμπουν ακριβώς στα κλασικά αυτά πρότυπα. Αρχικά, η συγκεκριμένου τύπου ιστοριογραφία καλλιεργήθηκε στο Βυζάντιο από εθνικούς (παγανιστές) αλλά και χριστιανούς συγγραφείς. Εν πολλοίς, η κλασικίζουσα ιστοριογραφία αντιπροσωπεύει τον κύριο κορμό της βυζαντινής ιστοριογραφικής παράδοσης έως το 15^ο αι. (εξαιρουμένης της περιόδου μέσα 7^ο – μέσα 9^ο αι.). Κύρια χαρακτηριστικά βυζαντινής Κλασικίζουσας ιστοριογραφίας: Καλλιεργήθηκε κυρίως μεταξύ των 4^ο - αρχές 7^ο αι. (από εθνικούς κυρίως συγγραφείς, διπλωμάτες, νομομαθείς, κρατικούς λειτουργούς) και επανεμφανίζεται

το 10^ο αι. (έργα από χριστιανούς κρατικούς λειτουργούς ή μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας) έχοντας ενσωματώσει ορισμένα νέα (χρονολογικά στοιχεία). Πολλά έργα της από την πρώιμη περίοδο έχουν απολεστεί. Οι κλασικίζοντες ιστοριογράφοι είναι (ήταν) συνήθως μορφωμένοι, γνωρίζουν συχνά τα γεγονότα από προσωπική συμμετοχή, έχουν πρόσβαση σε κρατικά και άλλα αρχεία (συχνά είναι νυν ή πρώην δημόσιοι λειτουργοί), εξιστορούν κυρίως πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, είναι συνήθως ουδέτεροι ως προς τα θρησκευτικά / δογματικά ζητήματα, συχνά προπαγανδίζουν υπέρ ή κατά αυτοκρατόρων και άλλων ιστορικών πρωταγωνιστών, διατυπώνουν τους στόχους τους στα Προοίμια των έργων τους (καταγραφή των ιστορικών γεγονότων με σκοπό τη διάσωσή τους και τον παραδειγματισμό και γαλούχηση των επόμενων γενεών μέσω διαφόρων προτύπων προς μίμηση ή αποφυγή, αμεροληψία, αντικειμενικότητα, κριτική διάθεση), έχουν αρχαία ιστοριογραφικά πρότυπα, χρησιμοποιούν αρχαιοπρεπή και ενίοτε εξεζητημένη γλώσσα, καλύπτουν συνήθως περιορισμένες ιστορικές περιόδους. Η Κλασικίζουσα ιστοριογραφία παρήκμασε βεβαίως εντελώς από τις αρχές του 7^{ου} αι. και εξής, εξαιτίας της ευρύτερης παρακμής του αστικού βίου, της γενικής πτώσης του μορφωτικού επιπέδου, της νέας «εξαγροτισμένης» κοινωνίας (που είχε άλλες ανάγκες, ενδιαφέροντα και προτεραιότητες), της συνακόλουθης μείωσης του εγγράμματου / μορφωμένου αναγνωστικού κοινού και γενικά των απαιτήσεων αυτού, των συνεχών πολιτικών και στρατιωτικών καταστροφών που έπληξαν το κράτος, δημιούργησαν σύγχυση, ηττοπάθεια και κατήφεια και δεν ευνοούσαν την αμιγώς ιστορική καταγραφή (κάτι τέτοιο θα έπληττε εξάλλου το κύρος των τότε αυτοκρατορικών ηγεσιών και των δυναστειών, στις οποίες υπάγονταν), γενικότερα των καινούριων κοινωνικών τάσεων, αντιλήψεων, ηθών και της νέας κοινωνικής και κρατικής ιδεολογίας (η παλαιά οικουμενικότητα υποχώρησε ενώπιον των νέων δεδομένων). Θα πρέπει παράλληλα να ληφθεί υπόψη ότι κάποια ιστοριογραφικά έργα του 7^{ου} αι. δεν διασώθηκαν (πράγμα που ερμηνεύει κατά τρόπο διαφορετικό την πλήρη σχεδόν έλλειψη κλασικιζόντων ιστοριογραφικών κειμένων από αυτήν την περίοδο) καθώς και άλλοι παράγοντες, όπως λ.χ. η μετέπειτα Εικονομαχία (που δεν ήταν ιδιαίτερα φίλα προσκείμενη προς την παραδοσιακή ελληνορωμαϊκή ιδεολογία του μεσογειακού κόσμου) αλλά και η μετέπειτα καταστροφή των δικών της θεωρητικών / δογματικών πραγματειών τον 9^ο (που δεν συνιστούσαν βεβαίως ιστοριογραφικά έργα, αλλά η μη διάσωσή τους συνέβαλλε επίσης στην κακή πληροφόρηση που έχουμε γενικά για τους λεγόμενους «Σκοτεινούς αιώνες του Βυζαντίου» [7^{ος} - μέσα 9^{ου} αι.]). Η σταδιακή

πνευματική ανάκαμψη στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας από τα μέσα του 9^{ου} αι. και εξής καθώς και η εκ νέου μελέτη των αρχαιότερων έργων και η αντιμετώπισή τους ως προτύπων, σε συνδυασμό με τους λόγιους κύκλους που αναπτύχθηκαν γύρω από τους αυτοκράτορες Λέοντα Στ΄ Σοφό και Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (και η ανάγκη ιστορικής καταγραφής για πολιτικούς, ιδεολογικούς και δυναστικούς λόγους) σήμαναν την επανεμφάνιση (ως ένα βαθμό) της κλασικίζουσας ιστοριογραφίας στο Βυζάντιο του 10^{ου} αι. (Λέων Διάκονος κλπ.), τη σύνταξη έργων που έφεραν και πάλι τον τίτλο *Ιστορία* (αν και ενσωμάτωναν παράλληλα και καθαρά «χρονογραφικά» στοιχεία). Η κλασικίζουσα ιστοριογραφία άνησε περαιτέρω τους αμέσως επόμενους αιώνες (π.χ. Σκυλίτζης, Ατταλειάτης, Ζωναράς, Βρυέννιος, Άννα Κομνηνή κλπ.).

Γ. Η Χρονογραφία αποτέλεσε ουσιαστικά (από την άλλη) ένα καθαρά βυζαντινό ιστοριογραφικό και δημώδες (λαϊκό) (γραμματειακό) είδος, το οποίο εμφανίζεται από την εποχή του Ιωάννη Μαλάλα και εξής (6^{ος} αι.). Άκμασε ωστόσο βασικά κατά τους λεγόμενους «*Σκοτεινούς αιώνες του Βυζαντίου*» (7^{ος} - μέσα 9^{ου} αι., βλ. π.χ. Θεοφάνης Ομολογητής). Οι ρίζες της Χρονογραφίας θα πρέπει ωστόσο να αναζητηθούν στους λεγόμενους υπατικούς καταλόγους και στα παλαιά χρονικά των πόλεων των ελληνιστικών αλλά και των πρώιμων χριστιανικών αιώνων. Η Χρονογραφία διαπνέεται από το λεγόμενο «βιβλικό μοντέλο ιστορίας»: ουσιαστικά αποτελεί μία οικουμενική ιστορία της ανθρωπότητας από κτίσεως κόσμου (δηλαδή από τη δημιουργία και τον Αδάμ). Συνεπώς, οι χρονογραφίες καλύπτουν αναλογικά πολύ μεγαλύτερες ιστορικές περιόδους από τα κλασικά ιστοριογραφικά έργα. Πολλοί Χρονογράφοι υπήρξαν εκκλησιαστικοί άνδρες ή μοναχοί, λιγότεροι λαϊκοί, και συνήθως δεν ήταν εξαιρετικά μορφωμένοι (τουλάχιστον συγκριτικά με τους Κλασικούς ιστοριογράφους). Απευθύνονταν σε πλατύτερο κοινό από τους λόγιους Κλασικούς ιστοριογράφους, χωρίς μεγάλες λογοτεχνικές και ιστοριογραφικές απαιτήσεις. Η γλώσσα τους ήταν εν πολλοίς λαϊκή ή «μικτή» (θύμιζε δηλαδή στην τελευταία περίπτωση την Κοινή ελληνική των Ευαγγελίων).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΥΡΙΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΩΝ

ΚΛΑΣΙΚΙΖΟΥΣΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
<p style="text-align: center;"><u><i>Πρώιμη βυζαντινή περίοδος</i></u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ευνάπιος (349-420) • Ολυμπιόδωρος ο Θηβαίος (ca. 370 - άγνωστο) • Ζώσιμος (5ος αι. - αρχές 6ου αι.) • Πρίσκος (ca. 410 - ca. 470) • Μάλχος (άγνωστο - 480) • Πέτρος Πατρίκιος (ca. 500 - άγνωστο) • Νόννοσος (6ος αι.) • Προκόπιος Καισαρείας (ca. 500 - ca. 565) • Αγαθίας ο Σχολαστικός (ca. 530 - ca. 580) • Μένανδρος ο Προτήκτωρ (6ος αι.) • Θεοφάνης ο Βυζάντιος (6ος αι.) • Θεοφύλακτος Σιμοκάττης (τέλη 6^{ου} - αρχές 7^{ου} αι.) 	<p style="text-align: center;"><u><i>Πρώιμη βυζαντινή περίοδος</i></u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ιωάννης Μαλάλας (ca. 500 - ca. 565) • Ιωάννης Αντιοχεύς (7ος αι. ή 8ος αι.) • Πασχάλιο χρονικό - άγνωστος συγγραφέας (6ος αι. - 7ος αι.) 	<p style="text-align: center;"><u><i>Πρώιμη βυζαντινή περίοδος</i></u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ευσέβιος Καισαρείας (263 - 340) • Γελάσιος Καισαρείας (άγνωστο - 395) • Φίλιππος ο Σιδήτης (4ος αι. - 5ος αι.) • Φιλοστόργιος (368 - άγνωστο) • Σωκράτης ο Σχολαστικός (380 - 449) • Σαλαμίνιος Ερμείας Σωζομενός (5ος αι.) • Θεοδώρητος ο Κύρου (393 - ca. 460) • Γελάσιος Κυζικηνός (5ος αι.) • Ιωάννης Διακρινόμενος (6ος αι.) • Βασίλειος Κίλιξ (6ος αι.) • Ζαχαρίας Σχολαστικός (6ος αι.) • Θεόδωρος Αναγνώστης (6ος αι.) • Ευάγριος Σχολαστικός (535- τέλη 6ου αι.)

<p><u>ΚΛΑΣΙΚΙΖΟΥΣΑ</u> <u>ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ</u></p>	<p><u>ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ</u></p>	<p><u>ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ</u> <u>ΙΣΤΟΡΙΑ</u></p>
<p><u>Μέση βυζαντινή περίοδος</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ιωσήφ Γενέσιος (10ος αι.) • Ιωάννης Καμινιάτης (10ος αι.) • Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος (10ος αι.) • Λέων ο Διάκονος (ca. 950 - άγνωστο) • Μιχαήλ Ψελλός (1018 - ca. 1090) • Μιχαήλ Ατταλειάτης (11ος αι.) • Νικηφόρος Βρυέννιος (1062 - 1137) • Άννα Κομνηνή (1083 - 1148) • Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (ca. 1120 - 1194) • Ιωάννης Κίνναμος (1143 - 1203) • Νικήτας Χωνιάτης (ca. 1155 - ca. 1215) 	<p><u>Μέση βυζαντινή περίοδος</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Θεοδόσιος ο Γραμματικός (8ος αι.) • Πατριάρχης Νικηφόρος Α΄ (758 - 829) • Σέργιος ο Ομολογητής (8ος αι. - 9ος αι.) • Παραστάσεις σύντομοι χρονικάί - άγνωστος συγγραφέας (8^{ος} - 9^{ος} αι.) • Γεώργιος Σύγκελλος (άγνωστο - ca. 810) • Scriptor Incertus - άγνωστος συγγραφέας (9ος αι.) • Θεοφάνης ο Ομολογητής (ca. 755 - 818) • Γεώργιος Μοναχός ή Αμαρτωλός (9ος αι.) • Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης (10ος αι.) • Συνέχεια Θεοφάνη - άγνωστος συγγραφέας (10ος αι.) • Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού - άγνωστος συγγραφέας (10ος αι. - 11ος αι.) • Ιωάννης Σκυλίτζης 	<p><u>Μέση βυζαντινή περίοδος</u></p> <p style="text-align: center;">—</p>

<p style="text-align: center;"><u>ΚΛΑΣΙΚΙΖΟΥΣΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ</u></p> <p style="text-align: center;"><u>Υστερη βυζαντινή περίοδος</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Γεώργιος Ακροπολίτης (1217 - 1282) • Γεώργιος Παχυμέρης (1242 - ca. 1310) • Νικηφόρος Γρηγοράς (ca. 1290 - ca. 1360) • Ιωάννης ΣΤ' ο Καντακουζηνός (1295 - 15 Ιουνίου 1383) • Μιχαήλ Δούκας (ca. 1400 - ca. 1470) • Γεώργιος Φραντζής ή Σφραντζής (30 Αυγούστου 1401 - ca. 1478) 	<p style="text-align: center;"><u>ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ</u></p> <p style="text-align: center;"><u>Υστερη βυζαντινή περίοδος</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Θεόδωρος Σκουταριώτης (δεύτερο μισό 13ου αι.) • Εφραίμ (τέλη 13ου αι. - πρώτο μισό 14ου αι.) • Μιχαήλ Πανάρετος (ca. 1320 - άγνωστο) • Ιωάννης Κανανός (15ος αι.) • Ιωάννης Αναγνώστης (15ος αι.) 	<p style="text-align: center;"><u>ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ</u></p> <p style="text-align: center;"><u>Υστερη βυζαντινή περίοδος</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Νικηφόρος Καλλίστου Ξανθόπουλος (14^{ος} αι.)
--	--	--

<ul style="list-style-type: none"> • Μιχαήλ Κριτόβουλος (ca. 1405 - άγνωστο) • Λαόνικος Χαλκοκονδύλης (ca. 1425 - ca. 1490) 		
---	--	--

-----

2. ΤΑΚΤΙΚΑ

A. Γενικά

Οι Βυζαντινοί αποτελούσαν προφανώς πολιτικούς κληρονόμους της Ρώμης· αποκαλούσαν εξάλλου τους εαυτούς τους αποκλειστικά ως «*Ρωμαίους*» και το κράτος τους «*Ρωμαίων πολιτεία*» ή «*Ρωμαίων αρχή*» ή «*Ρωμαίων βασιλεία*» ή απλώς «*Ρωμανία*», ενώ ο επίσημος αυτοκρατορικός τίτλος είχε πλέον διαμορφωθεί (προοδευτικά) έως τον 9^ο αι. (από το αρχικό λατινικό «*Imperator Caesar Augustus*») ως «*εν Χριστώ πιστός βασιλεύς αυτοκράτωρ Ρωμαίων*». Η πολιτική κρατική ιδεολογία του Βυζαντίου διέθετε προφανώς ορισμένα θεοκρατικά χαρακτηριστικά (το κράτος αποτελούσε λ.χ. σκεύος εκλογής της Θείας βούλησης για την εξάπλωση της χριστιανικής πίστης [σημ.: του δυοφυσιτικού ορθόδοξου δόγματος] σε όλη τη ρωμαϊκή οικουμένη και πέραν αυτής, ενώ ο αυτοκράτωρ ήταν εκλεκτός του Θεού, δούλος Χριστού και πιστός εν Χριστώ τω Θεώ, συνεπώς το αξίωμά του και ο ίδιος ήταν ιερά). Ωστόσο, το πολίτευμα δεν ήταν θεοκρατικό, εφόσον ο αυτοκράτωρ ήταν κοσμικός και όχι εκκλησιαστικός αξιωματούχος· επίσης, η εκλογή του προέκυπτε από τους αρμόδιους πολιτειακούς παράγοντες (κυρίως τη σύγκλητο και το στρατό), ενώ η αναγόρευσή του από αυτούς ήταν η κρατική τελετή του προσέδιδε την επίσημη ιδιότητα του *Αυγούστου* (και όχι η *στέψις* που ακολουθούσε από τον Οικουμενικό πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως).

Ο όρος «**Τακτικά**» προέρχεται ετυμολογικά από τη λέξη «τάξις». Υποδηλώνει κυρίως δύο κατηγορίες γραπτών κειμένων από τους βυζαντινούς χρόνους: **(α)** Καταλόγους αυλικής ιεραρχίας και εθιμοτυπικής τάξης· **(β)** Στρατιωτικά εγχειρίδια συμβουλευτικού συνήθως χαρακτήρα (ενίοτε αποκαλούμενα / τιτλοφορούμενα και «**Στρατηγικά**»).

Οι Βυζαντινοί προσέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στους όρους «τάξις», «ευταξία» και «τιμή», καθώς αυτοί διαχώριζαν παραδοσιακά –κατά τους ίδιους– τους Ρωμαίους από τους βαρβαρικούς λαούς. Η εξελιγμένη, πολύπλοκη και συνάμα αυστηρή κρατική οργάνωση, οι σαφώς προσδιορισμένες ιεραρχίες (ξεχωριστών) πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων (ανώτερων, μεσαίων και κατώτερων / υπαλλήλων αλλά και *βαρβάτων* και *ευνούχων*) και τιτλούχων (που υφίσταντο βεβαίως προοδευτικά εσωτερικές μεταβολές και αναπροσαρμογές), η επιβολή και επιβίωση του ισχυρού κεντρικού ελέγχου και η πάταξη φυγόκεντρων τάσεων κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, η ισχύς του αυτοκρατορικού αξιώματος, η ιερότητα του αυτοκρατορικού θεσμού, η παράλληλη ύπαρξη πολιτειακών και πολιτικών παραγόντων που εμπόδισαν (σε συνδυασμό με την ελληνική και ρωμαϊκή πολιτική, νομική και πολιτισμική παράδοση αλλά και τη χριστιανική ηθική) το δεσποτικό αυτοκρατορικό καθεστώς και πολίτευμα να μετατραπεί σε ασιατικού τύπου ολοκληρωτική μοναρχία, τα λεπτομερή τελετουργικά τυπικά και τα πρωτόκολλα των ανακτορικών τελετών και των λοιπών κρατικών εκδηλώσεων, η πολιτική θεωρία και ιδεολογία της αυτοκρατορίας καταδεικνύουν συνολικά την κρατική συνέχεια από τους ρωμαϊκούς χρόνους· παράλληλα, όλα τα παραπάνω διαφαίνονται και τονίζονται στα σωζόμενα βυζαντινά Τακτικά. Τέλος, η διαφύλαξη και διαιώνιση της αποκτηθείσας γνώσης και εμπειρίας, σε κρατικά ζητήματα (πολίτευμα, κρατική οργάνωση και θεσμοί, λειτουργία των τελευταίων, διπλωματία, στρατιωτική οργάνωση κ.ά.), η διάσωση και ο περαιτέρω εμπλουτισμός της σχετικής γραμματείας, η ικανότητα προσαρμογής του κράτους σε νέες απαιτήσεις και εξελίξεις (π.χ. στο πεδίο της στρατιωτικής οργάνωσης, εξοπλισμού και τακτικής) αντανακλώνται επίσης στα ανωτέρω κείμενα.

B. «Τακτικά» ως στρατιωτικά εγχειρίδια

Με τον όρο *Τακτικόν* ή *Στρατηγικόν* εννοείται στη βυζαντινή γραμματεία πρακτικό εγχειρίδιο απευθυνόμενο κυρίως σε στρατιωτικούς. Πρόκειται για γραμματειακό είδος με ρίζες βαθιά χωμένες στην αρχαιότητα (Ελλάδα, Ρώμη), το οποίο όμως γνώρισε άνθηση στη Βυζαντινή αυτοκρατορία εξαιτίας της κρατικής συνέχειας, της στρατιωτικής παράδοσης και κυρίως των στρατιωτικών αναγκών του κράτους καθώς και του σημαντικού αριθμού Τακτικογράφων έως και τον 11^ο αι. (το τελευταίο υπήρξε βεβαίως και απότοκο του προηγούμενου).

Τα συγκεκριμένα έργα περιέχουν κυρίως θεωρητικές (γενικές) πραγματείες περί του πολέμου ή (εξειδικευμένες και σαφείς) συμβουλές περί στρατιωτικής τακτικής. Ανάμεσα σε αυτές περιλαμβάνονται -μεταξύ άλλων- τρόποι παράταξης του στρατεύματος, μελέτες επί των πολεμικών συνηθειών, παραθέσεις αποσπασμάτων αρχαίων συγγραφέων ή εξιστορήσεις διαφόρων πραγματικών (ιστορικών) περιστατικών, από τα οποία αντλούνταν συγκεκριμένα παραδείγματα προς μίμηση ή αποτροπή (χρησιμοποιούνται κυρίως οι αρχαίοι συγγραφείς Αινείας ο Τακτικός, Ξενοφών, Ονάσανδρος και Αιλιανός). Σώζονται συνολικά περί τα 200 βυζαντινά και άλλα χειρόγραφα (κώδικες) που περιλαμβάνουν ανάλογα έργα.

Τα στρατιωτικά εγχειρίδια (*Τακτικά*) χωρίζονται συνήθως σε επιμέρους βιβλία ή κεφάλαια, τα οποία αναφέρονται στη στρατηγική, την τακτική, την πολιορκητική, το ναυτικό πόλεμο, τα στρατηγήματα (τεχνάσματα για εξασφάλιση υπεροχής έναντι του αντιπάλου διοικητή). Εν πολλοίς, τα κείμενα καθορίζουν τη μορφή και τις δράσεις του στρατού στις ασκήσεις, στις πορείες, στην στρατοπέδευση, στον πόλεμο, στη μάχη. Τονίζουν και αναδεικνύουν σημαντικές έννοιες στο βυζαντινό στρατό, όπως οι εξής: οργάνωση, πειθαρχία, εκπαίδευση, αυστηρή και σαφής ιεραρχία, διάσωση της παλαιάς στρατιωτικής γνώσης, γνώση των σύγχρονων τακτικών, προσαρμογή στις νέες συνθήκες, εξελιγμένο για την εποχή του σύστημα υποστήριξης, εξειδίκευση και πλουραλισμός μονάδων, εξελιγμένος και αξιόλογος ατομικός στρατιωτικός εξοπλισμός.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν το βυζαντινό στράτευμα από τα υπόλοιπα σύγχρονά του (άλλων λαών) και προσδίδουν

ιδιαίτερο νόημα στις προαναφερθείσες έννοιες «τάξις» και «ευταξία», εκ των οποίων προκύπτει και η ονομασία «Τακτικά».

Ανάμεσα στα σημαντικότερους Βυζαντινούς Τακτικογράφους ή ανώνυμα (στρατιωτικά) «Τακτικά» συγκαταλέγονται τα εξής :

- **Ουρβίκιος επί Αναστασίου Α΄** (491-518)
- **Syrianus Magister** [= *Περὶ Στρατηγικῆς / De Re Strategica, Rhetorica Militaris, Ναυμαχίαι Συριανοῦ Μαγίστρου*] (6^{ος} ή 9^{ος} αι.);
- **Στρατηγικόν (Ψευδο-)Μαυρικίου** (αρχές 7^{ου} αι.)
- **Τακτικά Λέοντος Στ΄** [= *Λέοντος ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις*, έκδ. R. Vari, *Sylloge tacticorum graecorum. Leonis imperatoris tactica. Tomi I-II*, Budapestini 1917, έκδ. G. T. Dennis, Washington 2010] (αρχές 10^{ου} αι.)

Ο λόγιος αυτοκράτωρ Λέων Στ΄ (886-912), γνωστός και ως «Σοφός», συνέταξε τα «Τακτικά» του γύρω στις αρχές του 10^{ου} αι. Η συγκεκριμένη πραγματεία αποτελεί συμβουλευτικό εγχειρίδιο για τους αυτοκρατορικούς στρατιωτικούς διοικητές, κυρίως τους *στρατηγούς των θεμάτων*, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι η γνώση του Λέοντος υπήρξε θεωρητική και όχι πρακτική (ο ίδιος δεν εκστράτευσε ποτέ). Αρχικά σχολιάζεται η τότε παρακμή της *Στρατηγικής* και *Τακτικής* γραμματείας και ειδικής γνώσης αλλά και τα προβλήματα που δημιούργησε αυτή στη Ρωμαίων Πολιτεία. Επίσης, το έργο περιγράφει τις αρετές που πρέπει να διαθέτει ο θεματικός στρατηγός και εξηγεί αναλυτικά τις αρμοδιότητες του τελευταίου (π.χ. στην οργάνωση και εκπαίδευση του θεματικού στρατεύματος). Τέλος, εξηγεί τη μέθοδο διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων (μάχες, πολιορκίες, εκστρατείες σε ξένη χώρα, ναυμαχίες κλπ). Στο κεφάλαιο υπό τον τίτλο «*Περὶ μελέτης διαφόρων ἐθνικῶν τε καὶ Ρωμαϊκῶν παρατάξεων*» αναλύει τον τρόπο που πολεμούν οι «εθνικοί» εχθροί των Βυζαντινών και το πως πρέπει να αντιμετωπίζεται καθένας εξ αυτών από τα ρωμαϊκά στρατεύματα. Οι κυριότεροι μη χριστιανοί πολέμοι είναι οι Άραβες ή Σαρακηνοί. Ο Λέων εξηγεί ότι η αντιμετώπιση ειδικά των Αράβων αποτελεί βασικό λόγο σύνταξης των *Τακτικῶν*.

- *Συλλογή Τακτικών* (αρχές - μέσα 10^{ου} αι.) [βλ. G. Chatzelis - J. Harris, *A Tenth-century Byzantine Military Manual: The Sylloge tacticorum*, Abingdon, Oxon - New York 2017]
- *Περί παραδρομής πολέμου* (μέσα 10^{ου} αι.)
- *Στρατηγική έκθεσις και σύνταξις Νικηφόρου δεσπότης* (μέσα 10^{ου} αι.)
- *Τακτικά Νικηφόρου Ουρανού* (τέλη 10^{ου} - αρχές 11^{ου} αι.)
- *Στρατηγικόν Κεκαυμένου* (μέσα 11^{ου} αι.).

Γ. «Τακτικά» ως κατάλογοι ιεραρχίας και αυλικής εθιμοτυπίας

1. *Notitia dignitatum* (ca. τέλη 4^{ου} αι. - 430)

Μεταγενέστερο αντίγραφο (15^{ος} και 16^{ος} αι.) παλαιού επίσημου καταλόγου με την τότε (τέλη 4^{ου} - αρχές 5^{ου} αι.) ιεραρχία (χιλιάδων) στρατιωτικών και πολιτικών αξιωμάτων του κράτους (Δυτικού και Ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας), πλούσια εικονογραφημένο με τα *insignia* των αναφερόμενων κρατικών αξιωματούχων. Επίσης, αναφέρει τους επαρχιακούς διοικητές, τις στρατιωτικές μονάδες και τις διπλωματικές αποστολές.

Βλ. Concepción Neira Faleiro (έκδ.), *La notitia dignitatum. Nueva edición crítica y comentario histórico*, Madrid 2005.

2. *Τακτικόν Uspenskij* (a. 842/3)

Συμβατική ονομασία ελληνικού καταλόγου των μέσων του 9^{ου} αι., ο οποίος παραθέτει την ιεραρχία πολιτικών, στρατιωτικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων του Βυζαντίου καθώς και τη θέση και προσέλευσή τους στη βυζαντινή αυλή. Έλαβε την ονομασία του από τον Ρώσο βυζαντινολόγο Fyodor Uspensky, ο οποίος τον ανακάλυψε (τέλη 19^{ου} αι.) σε χειρόγραφο κώδικα (*codex Hierosolymitanus gr. 39*) του 12^{ου} ή 13^{ου} αι., στη βιβλιοθήκη του Ορθόδοξου πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Ο ίδιος κώδικας περιελάμβανε και τμήμα του μεταγενέστερου «Κλητορολογίου» του Φιλοθέου.

Βλ. N. Oikonomidès (έκδ.), *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

3. *Κλητορολόγιον Φιλοθέου* (α. 899).

Πρόκειται για τον πλέον μακροσκελή, αναλυτικό και -γι' αυτό- σημαντικό σωζόμενο κατάλογο αξιωμάτων και αυλικής εθιμοτυπίας κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Προέρχεται από την περίοδο βασιλείας του Λέοντος Στ' (886-912) και αποδίδεται στον άγνωστο κατά τα άλλα πρωτοσπαθάριο και αρτικλίνη Φιλόθεο (εξ ου και η ονομασία του καταλόγου). Ο τελευταίος ήταν υπεύθυνος για την υποδοχή των καλεσμένων στα αυτοκρατορικά γεύματα (*κλητόρια*) καθώς και για την υπόδειξη της ακριβούς θέσης τους, ανάλογα με το αξίωμα και τον τίτλο τους. Με λίγα λόγια επόπτευε την εφαρμογή του αυστηρά προκαθορισμένου πρωτοκόλλου σε αυτές τις εκδηλώσεις. Ο κατάλογος διασώζεται μόνο ως παράρτημα στα τελευταία κεφάλαια (αρ. 52-54) του (ελληνόγλωσσου) έργου (καταλόγου αξιωμάτων / αυλικού πρωτοκόλλου / τελετουργικού οδηγού) του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου «*De caerimoniis aulae Byzantinae*» (= [*Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*]. *Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ τῷ αἰωνίῳ βασιλεῖ βασιλέως υἱοῦ Λέοντος τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀειμνήστου βασιλέως σύνταγμα τι καὶ βασιλείου σπουδῆς ὄντως ἄξιον πόνημα*). Το πρώτο μέρος του Κλητορολογίου είναι εισαγωγικού χαρακτήρα και παρέχει σύνοψη των αυλικών βαθμών και κρατικών αξιωμάτων στην αυτοκρατορία, τους οποίους διαχωρίζει σε πέντε κατηγορίες (τίτλοι βαρβάτων, υψηλά κρατικά αξιώματα, μικρότερα αξιώματα γραφείων και υπηρεσιών, τίτλοι ευνούχων και άλλα υψηλά αξιώματα).

Βλ. N. Oikonomidès (έκδ.), *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

4. *Τακτικόν Beneševič* (ca. 942/3)

Βλ. N. Oikonomidès (έκδ.), *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

5. *Τακτικόν Escorial* (δεκαετία 970)

Μεταξύ άλλων ο συγκεκριμένος κατάλογος περιλαμβάνει τις νέες στρατιωτικές διοικήσεις (δούκες, κατεπάνω) που είχαν δημιουργηθεί στις άρτι ανακτηθείσες περιφέρειες στο ανατολικό σύνορο και τα Βαλκάνια. Ο χειρόγραφος κώδικας που διασώζει το έργο βρίσκεται στη συλλογή του Εσκοριάλ.

Βλ. Ν. Οικονομίδης (έκδ.), *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

6. Ψευδο-Κωδινός (14^{ος} αι.)

Στον *κουροπαλάτη* Γεώργιο Κωδινό αποδόθηκαν τα παρακάτω έργα, τα οποία ωστόσο αμφισβητούνται ως προς την πατρότητά τους από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα :

- *Περί οφφικιαλίων του Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως και περί των οφφικίων της Μεγάλης Εκκλησίας* (ca. 1347-1368).
- *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*
  - Παρεκβολές (Η ίδρυση της πρωτεύουσας)
  - Περί σχηματογραφίας της Κωνσταντινουπόλεως
  - Περί αγαλμάτων, στηλών, και θεαμάτων
  - Περί κτισμάτων
  - Περί οικοδομής του ναού της Αγίας Σοφίας
- *Περί των από κτίσεως κόσμου ετών μέχρι της βασιλείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου και περί των βασιλευσάντων εν αυτή τη βασιλίδι των πόλεων μέχρι και αυτής της της παρά των Αγαρηνών ταύτης αλώσεως.*

7. *Notitiae episcopatuum* (ca. 640-1330)

Κατάλογοι μητροπόλεων, αρχιεπισκοπών και επισκοπών του Οικουμενικού πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (π.χ Έκθεσις Ψευδο-Επιφανίου, *Notitia* Βασιλείου Ε΄ Αρμενίου, *Notitia* Λέοντος Σοφού, *Notitiae* Πορφυρογεννήτου, Τσιμισκή, Βασιλείου Β΄, Αλεξίου Α΄, Μανουήλ Α΄, Μιχαήλ Η΄, Μανουήλ Β΄, Μανουήλ Γ΄).

Βλ. J. Darrouzès (έκδ.), *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane*, Paris
1981

Σημ.: Σώζεται και κατάλογος επισκοπών του συριακού Πατριαρχείου Αντιοχείας από
τον 6^ο αι.

Γ.

Η Ιστορική Γεωγραφία ως ερευνητικό πεδίο, εργαλείο μελέτης και πηγή πληροφοριών για το Βυζάντιο

A. Γενικά περί Γεωγραφίας

Η μελέτη και η γνώση της Ιστορίας απαιτεί παράλληλα τη μελέτη και τη γνώση των γεωγραφικών και εθνογραφικών δεδομένων, εφόσον ο γεωγραφικός χώρος και οι άνθρωποι - ομάδες - έθνη που τον κατοικούν αποτελούν μεγέθη που σχετίζονται άμεσα με την καθαυτό ιστορική αφήγηση. Στη συγκεκριμένη διαπίστωση είχε καταλήξει πρώτος ο Ηρόδοτος, ο οποίος ενέταξε τη *Γεωγραφία* και την *Εθνογραφία*, την ειδική δηλαδή περιγραφική μελέτη των λαών, στην *Ιστοριογραφία*. Η Γεωγραφία γεννήθηκε και εξελίχθηκε ως επιστήμη από κοινού με την Ιστορία. Αρχική καταγωγή αμφοτέρων των μαθήσεων υπήρξε το έπος και ο μύθος. Η Γεωγραφία διαλέγεται κυρίως με το χώρο, ενώ Ιστορία με το χρόνο.

Η Γεωγραφία ουσιαστικά γεννήθηκε και διαμορφώθηκε ως επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα. Στη Βαβυλώνα και στην Αίγυπτο ο γεωγράφος θεωρείτο κυρίως τοπογράφος, καθώς η κύρια ασχολία του ήταν η επανατοποθέτηση των συνόρων των γαιών που εξαφανίζονταν από τις πλημμύρες των μεγάλων ποταμών (Ευφράτη, Τίγρη και Νείλου). Στην αρχαία Ελλάδα ωστόσο ο γεωγράφος ήταν ουσιαστικά συνώνυμος με τον κοσμογράφο. Ήταν επίσης εξερευνητής του άγνωστου κόσμου, συγγραφέας, χαρτογράφος και επιστήμονας που συγκέντρωνε και ταξινομούσε παλαιά και νέα στοιχεία, ανακαλύψεις και ευρήματα, καθώς και δάσκαλος που δίδασκε στους μαθητές του πώς να κατανοούν και να μελετούν καλύτερα τον κόσμο.

B. Ιστορική Γεωγραφία

Η Ιστορική Γεωγραφία εξετάζει ως επιστήμη ή επιστημονικός κλάδος τις γεωγραφίες του παρελθόντος, τουτέστιν τις διάφορες φάσεις που διήλθαν η επιφάνεια της Γης και οι επιμέρους περιοχές της κατά το πέρασμα του χρόνου

υπό την αλληλεπίδραση των φυσικών, βιολογικών και πολιτισμικών δυνάμεων.

Όταν αναφέρεται χωρίς ειδικό αντικείμενο προσδιορισμού, η Ιστορική Γεωγραφία συνιστά μεθοδολογία ανάλυσης στη Γεωγραφία. Αντιθέτως, όταν υφίσταται ακριβής χωρικός προσδιορισμός (π.χ. «Ιστορική Γεωγραφία του Βυζαντίου»), τότε η πρώτη αποσκοπεί στη ιστορικογεωγραφική ανασύσταση ενός συγκεκριμένου τόπου ή τοπίου σε επίσης συγκεκριμένη χρονική περίοδο και στη μελέτη των μεταβολών που συμβαίνουν σε αυτόν με το πέρασμα του χρόνου.

Η Ιστορική Γεωγραφία είναι επίσης η μελέτη του ανθρώπου μέσα στον χώρο που εκείνος ζει. Ασχολείται δηλαδή με την ανθρωπογεωγραφία του παρελθόντος και καταγίνεται με τη μελέτη των σχέσεων των ανθρωπίνων ομάδων με το γεωγραφικό περίγυρο. Εξετάζει μεν τη φυσιογνωμία και την εξέλιξη της εδαφικής επιφάνειας αλλά παράλληλα και το βίο, την επικοινωνία και τις μετακινήσεις των ανθρωπίνων ομάδων μέσα σε συγκεκριμένα χρονικά και γεωγραφικά πλαίσια. Κατ' επέκταση, η Ιστορική Γεωγραφία μελετά και την ανάπτυξη και εξέλιξη της οικονομίας, της κρατικής διοίκησης και της εκκλησιαστικής οργάνωσης εντός του γεωγραφικού πλαισίου.

Από τους παραπάνω ορισμούς προκύπτει ότι το ερευνητικό αντικείμενο της Ιστορικής Γεωγραφίας είναι ευρύτατο και πολυποίκιλο¹.

Οι **κατηγορίες πηγών** της Ιστορικής Γεωγραφίας είναι οι εξής:

- **Γραπτά κείμενα**
- **Υλικά κατάλοιπα**
- **Οικονύμια - τοπωνύμια - υδρωνύμια**
- **Φυσικές συνθήκες** : Οι πληροφορίες που σχετίζονται με τοπίο ή περιοχή και έχουν σημασία για την κατανόηση των φυσικών προϋποθέσεων των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων και οικισμών [δηλαδή *γεωγραφία, γεωλογία, κλίμα*]. Η μελέτη των φυσικών συνθηκών είναι απαραίτητη για κάθε ιστορική θεώρηση της εξέλιξης ενός τοπίου ή τόπου.

---

¹ Βλ. κατωτέρω ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.

Γ. Ιστορική Γεωγραφία του Βυζαντίου

Βασική βιβλιογραφία (αναλυτικότερα, βλ. κατωτ., Παράρτημα 2):

J. F. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York 2005

I. E. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται πρωίμου βυζαντινής περιόδου (324-565)*, Θεσσαλονίκη - Αθήναι 1976, *Χάρται μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη - Αθήναι 1976

J. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2005.

M. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών μελετών 264], Αθήνα 1996

Μονογραφίες της αυστριακής ιστοριογεωγραφικής σειράς *Tabula Imperii Byzantini*, Wien 1976 κ.ε.

Η Ιστορική Γεωγραφία του Βυζαντίου στοχεύει στη μελέτη και κατανόηση του γεωγραφικού χώρου της αυτοκρατορίας της Ρωμανίας (ή Ρωμαίων πολιτείας), δηλαδή των περιοχών και των οικιστικών τοπίων του ανατολικού, κυρίως, μεσογειακού χώρου και των γειτονικών του περιφερειών κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους (4^{ος} - 15^{ος} αι.).

Πιο συγκεκριμένα, η **Ιστορική Γεωγραφία του Βυζαντίου μελετά τα εξής ζητήματα :**

- Οι πηγές για την Ιστορική Γεωγραφία του Βυζαντίου
- Οι γεωγραφικές γνώσεις στο Βυζάντιο
- Η Γη και τα μεγάλα γεωγραφικά προβλήματα
- Οι γεωγραφικές περιφέρειες και τα τοπία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας

- Οι κλιματολογικές συνθήκες στο μεσαίωνα και οι αλλαγές στο φυσικό περιβάλλον μετά τους αρχαίους χρόνους
- Η οικονομική εκμετάλλευση της γης και της θάλασσας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία
- Το συγκοινωνιακό δίκτυο (χερσαίοι και θαλάσσιοι δρόμοι) της αυτοκρατορίας
- Τα εξωτερικά σύνορα, η εσωτερική διοικητική διαίρεση, οι προσαρτήσεις και οι απώλειες εδαφών του Βυζαντίου
- Η ανάπτυξη της εκκλησιαστικής οργάνωσης και του μοναχισμού στο βυζαντινό γεωγραφικό χώρο
- Οι οικισμοί και τα τοπωνύμια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας
- Οι πληθυσμοί (έθνη, φυλετικές ομάδες και γλώσσες) της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και οι περιοχές εγκατάστασής τους²

Η παραμέληση της Γεωγραφίας ως επιστήμης είναι φανερή στο βυζαντινό κόσμο. Η γεωγραφική γραμματεία, ακόμη και τα θεωρητικά κείμενα για τη γεωγραφία, δεν γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση στο Βυζάντιο. Η βυζαντινή γεωγραφική επιστήμη υστερεί λ.χ. πραγματικά σε σχέση με εκείνη των Αράβων, που εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο του μεσογειακού χώρου λίγο αργότερα.

Αιτίες :

α) παραγκώνιση των σημαντικότερων αρχαίων γεωγράφων μετά τον 6^ο αι., ιδιαίτερα

του **Κλαυδίου Πτολεμαίου** (Αλεξάνδρεια, ca. 100-170 μ.Χ.: *Γεωγραφική υφήγησις*, ca. 150 μ.Χ.)

β) μείωση των ταξιδιών και του εμπορίου

γ) πολιτικές εξελίξεις

δ) αρνητικός ρόλος της χριστιανικής κοσμοαντίληψης

---

² Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.

- Έλλειψη ενδιαφέροντος για την καταγραφή των εξερευνήσεων των Σκανδιναβών - Ιρλανδών ή των ταξιδιών των Βυζαντινών διπλωματών, εμπόρων, ιεραποστόλων
- Οι αρχαίες επιστημονικές γνώσεις υποχώρησαν σε αναπόδεικτες κοσμογονίες και τα λεγόμενα της **Αγίας Γραφής** αντικατέστησαν σε μεγάλο βαθμό τις αρχαίες ιδέες. Όσοι σκέπτονταν διαφορετικά (ακόμη και Χριστιανοί) θεωρούνταν αιρετικοί (λ.χ. Ωριγένης). Οι Πατέρες της Εκκλησίας ενδιαφέρονταν για μια **κοσμογραφία** που στηριζόταν όχι στη σκέψη και τα πορίσματα της έρευνας αλλά στην **Αποκάλυψη**. Πολλοί έπαιρναν κατά γράμμα την **Βίβλο** και απέρριπταν το σφαιρικό σχήμα της γης.

Δ. Γραπτές βυζαντινές πηγές για τη γεωγραφία και την ιστορική γεωγραφία

ή κείμενα που παρέχουν ανάλογες πληροφορίες :

- **Αμιγή γεωγραφικά έργα και επιτομές παλαιότερων ανάλογων έργων**
- **Ιστοριογραφικά και χρονογραφικά έργα**
- **Διάφορες πραγματείες** (π.χ. Κων/νος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων - Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*)
- **Χρονικά και Κατάλογοι πόλεων της ύστερης αρχαιότητας**
- **Επισκοπικοί κατάλογοι** (*notitiae episcopatuum*) πατριαρχείων Κων/πολεως και Αντιοχείας (βλ. την ειδική έκδοση του J. Darrouzès)
- **Γεωγραφικά και άλλα λεξικά** (π.χ. *Εθνικά* Στέφανου Βυζάντιου [6^{ος} αι.], *Λεξικόν Σούδας* [10^{ος} αι.])
- **Ταξιδιωτικές περιγραφές** (π.χ. *Οδοιπορικόν* του Βενιαμίν εκ Τουδέλας, μέσα 12^{ου} αι.)
- **Εκφράσεις** (μεταγενέστερες περιγραφές πόλεων και μνημείων που ακολουθούν αρχαία πρότυπα, π.χ. τα *Commentaria* του Αγκωνίτη περιηγητή και αρχαιοδίφη Ciriaco de Pizzicollì [α' μισό 15^{ου} αι.], ακόμη και η πραγματεία *Περί κτισμάτων* του Προκοπίου [6^{ος} αι.])
- **Οδοιπορικά** προσκυνητών στην Παλαιστίνη (τα λεγόμενα *Itineraria*)

- **Πορτολάνοι** (οδηγοί ναυσιπλοΐας, στα ελληνικά σώζονται σε χειρόγραφα μόνο από το 16^ο αι. κ.ε., εκτός από έναν που παραθέτει ο Πορφυρογέννητος)
- **Descrizione del Archipelago**, εμφανίζονται κατά την μέση βυζαντινή περίοδο παρέχοντας κράμα πολιτικών, γεωγραφικών, οικονομικών, λαογραφικών και ιστορικο-μυθολογικών) πληροφοριών (το πρώτο κείμενο αυτού του είδους είναι το *Liber insularum Archipelagi* του φλωρεντινού ιερέα Christoforo Buondelmonti)
- **Βίοι Αγίων**, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες τοπογραφικού, κοινωνικού και οικονομικού περιεχομένου (π.χ. Αγίου Συμεών του Στυλίου του Νέου, οσίου Νικολάου Σιωνίτη, Ευθυμίου του Νέου)

Πιο συγκεκριμένα (έργα) :

- **Expositio totius mundi et gentium** : Το πλέον αμιγές ιστορικογεωγραφικό έργο της ύστερης αρχαιότητας και του Βυζαντίου, αγνώστου συγγραφέα από το ανατολικό μέρος της αυτοκρατορίας. Το απολεσθέν ελληνικό πρωτότυπο ανάγεται στα μέσα 4^{ου} αι., οι λατινικές μεταφράσεις του στον 6^ο αι. Περιλαμβάνει τρία μέρη.
- **Tabula Peutingeriana** : Εικονογραφημένο itinerarium του *cursus publicus* της αυτοκρατορίας που σώζεται σε κώδικα του 13^{ου} αι., αλλά βασίζεται στον 4^ο ή 5^ο αι. ή και νωρίτερα
- **Μαρκιανός Ηρακλειώτης, Περίπλους της έξω θάλασσας** : 4^{ος} ή 5^{ος} αι., ευρεία επιτομή της *Γεωγραφίας* του Κλαυδίου Πτολεμαίου.
- **Αγαθήμερος Όρθων, Γεωγραφίας Υποτύπωσης** : 5^{ος} ή 6^{ος} αι.
- **Αναμέτρησης της οικουμένης πάσης κατά σύνοψιν** : ακολουθεί τον θεμελιωτή της μαθηματικής Γεωγραφίας Ερατοσθένη.
- **Περίπλους Ευξείνου Πόντου** (6^{ος} αι.).
- **Υποτύπωση Γεωγραφίας εν επιτομή** : στηρίζεται στους Πτολεμαίο και Στράβωνα.

- **Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, Χριστιανική Τοπογραφία** : 6^{ος} αι., καταγράφει τα ταξίδια του συγγραφέα στην ανατολική Αφρική, την Αραβία, τον Εύξεινο Πόντο, την Κεϋλάνη. Ο Κοσμάς προσπαθεί να εξηγήσει τον κόσμο σύμφωνα με τις χριστιανικές αντιλήψεις, γεγονός που τον ωθεί σε μεγάλα σφάλματα σε ζητήματα κοσμογραφίας.
- **Ιεροκλής, Συνέκδημος** : Κατάλογος που καταγράφει τις 64 επαρχίες και 912 πόλεις του Βυζαντινού κράτους πριν το 535.
- **Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά** : ca. 539-562, εκτενέστατο γεωγραφικό λεξικό με πολλά εθνογραφικά στοιχεία σε 55-60 βιβλία, που σώζεται όμως μόνο σε επιτομή του άγνωστου κατά τα άλλα Ερμούλου. Ήταν απαραίτητο στους κρατικούς λειτουργούς και τους στρατιωτικούς, γιατί παρείχε πληροφορίες για τους λαούς, τις χώρες και τις πόλεις της οικουμένης).
- **Φιλοστόργιος, Εκκλησιαστική ιστορία** : αρχές 5^{ου} αι., σώζεται αποσπασματικά
- **Προκόπιος, Υπέρ πολέμων λόγοι** (μέσα 6^{ου} αι.) : Παρέχουν το μεγαλύτερο μέρος των γεωγραφικών και τοπογραφικών πληροφοριών, με λεπτομερή στοιχεία για χώρες - λαούς. Πραγματοποιούνται ιστορικές, γεωγραφικές και εθνογραφικές παρεκβάσεις που αναφέρονται σε έθνη και χώρες της Ανατολής, της Αφρικής και της Ευρώπης. Παρέχονται στοιχεία κοσμογραφίας, αποτιμήσεις για την έκταση και τις αποστάσεις σε Ασία και Ευρώπη. Γεωφυσικές περιγραφές της Ιταλικής χερσονήσου. Αναφορά στο μεγάλο γεωγραφικό πρόβλημα προσδιορισμού ορίων Ασίας και Ευρώπης. Ενασχόληση με τον Εύξεινο Πόντο, τα ρεύματα του Βοσπόρου, τη νήσο Βριττία, τη Θούλη που ταυτίζεται με τη Σκανδιναβία.
- **Προκόπιος, Περί κτισμάτων**: Έχει πανηγυρικό σκοπό, απαριθμεί τα κτίρια που κατασκεύασε ή επισκεύασε ο Ιουστινιανός, αλλά μνημονεύει και τις περιοχές όπου εκτελούνταν τα έργα, παρέχοντας τοπογραφικές λεπτομέρειες χωρίς να επιμένει στην κατασκευή και τα υλικά των κτιρίων. Στην Κων/πολη παρέχεται ζοηρή περιγραφή των κτισμάτων και της τοπογραφίας, ενώ στην επαρχία μνημονεύεται πως ήταν διαμορφωμένος ο τόπος, τι ήταν κτισμένο εκεί ή τι έκτισε ή επισκεύασε ο Ιουστινιανός. Μνημονεύει και τις

παρεμβάσεις του ανθρώπου για την αλλαγή της διαμόρφωσης του εδάφους για την ασφαλέστερη και πιο άνετη διαβίωση. Αναφέρει δεκάδες τοπωνύμια, πολλά αταύτιστα. Γενικά αποτελεί πολύτιμο έργο για την ιστορική γεωγραφία και την οικιστική γεωγραφία πολλών περιοχών της αυτοκρατορίας.

- **Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων και Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*** (μέσα 10^{ου} αι.).

E. Ιστοριογεωγραφικές αναφορές του Προκοπίου

Ο Προκόπιος δεν έγραψε αυτόνομη γεωγραφική πραγματεία αλλά κυρίως ιστο-ριογραφία. Ο γεωγραφικός και ο εθνογραφικός παράγοντας κατέχουν ωστόσο πολύ σημα-ντική θέση στο έργο του. Ο γεωγραφικός του κόσμος καλύπτει σχεδόν όλη την έκταση της παλαιάς αυτοκρατορίας αλλά και περιοχές και λαούς έξω από αυτήν. Για να παραστήσει καλύτερα το φυσικό ανάγλυφο και την πανσπερμία λαών που την κατοικούν, παρεμβάλλει στη διήγησή του γεωγραφικές και εθνογραφικές περιγραφές, πολλές φορές παρεκβατικού χαρακτήρα.

Το έργο του Προκοπίου έχει ενδιαφέρον, γιατί δεν βασίζεται μόνο σε γεωγραφικές - εθνογραφικές πληροφορίες, αλλά **προσπαθεί να αναλύσει και να ερμηνεύσει γεωγραφικά προβλήματα που απασχόλησαν τους ανθρώπους ήδη από την αρχαιότητα.** Η αξία των πληροφοριών του βασίζεται στις γνώσεις που αντλεί μέσω της προσωπικής αυτοψίας. Χρησιμοποιεί και αρχαίους γεωγράφους, χωρίς να τους αποδέχεται άκριτα.

Ο κόσμος κατά τον Προκόπιο περιβάλλεται κυκλικά από τον **Ωκεανό**, όσο μπορεί να ξέρει κανείς. Η γη σχίζεται περίπου στα δύο από μια εκροή του Ωκεανού που αρχίζει στα **Γάδαιρα** και φθάνει έως τη **Μαιώτιδα**. Δεξιά από τα Γάδαιρα αρχίζει η **Ασία** με το **Σέπτον** και την άλλη στήλη του Ηρακλή. Αντίπερα βρίσκεται η **Ευρώπη**. Το πέλαγος ανάμεσά τους είναι πλατύ και στενεύει στον **Ελλάσποντο**, με την **Άβυδο** και την **Σηστό** και πιο πάνω επίσης στο **Βυζάντιο** και την **Χαλκηδόνα**. Το πέλαγος παραμένει στενό ως το **Ιερόν**. Στις βόρειες ακτές του **Ευξείνου**, πάνω από τον **Ίστρο** ποταμό, ζουν οι βάρβαροι.

Η «*Ρωμαίων αρχή*» τελειώνει κάπου στο **Φάσι** στην **Κολχίδα**. Κάποτε, κατά τον Προκόπιο, ο δυτικός αυτοκράτορας διοικούσε εκτάσεις πορείας 90 ημερών στην

Ασία - Αφρική (**Λιβύη**) και 75 στην **Ευρώπη**, ενώ ο ανατολικός εκτάσεις πορείας 120 από την Λιβύη ως την **Επίδαμνο** και εκτάσεις πορείας 62 ημερών από την Κολχίδα ως τις εκβολές του Δούναβη (αυτά ίσχυαν τον 4^ο αι. μ.Χ.). Από τα νησιά το μεγαλύτερο έξω από τις στήλες του Ηρακλή είναι η **Βρετανία**.

Μια τόσο αξιόλογη περιγραφή του κόσμου θα αργήσει να επαναληφθεί.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Ενδεικτικό σχεδιάγραμμα μαθημάτων παλαιού προπτυχιακού μαθήματος
επιλογής *IBY 312 «Ιστορική Γεωγραφία του Βυζαντίου»*

(διδάσκων Γ. Α. Λεβενιώτης)

Μάθημα 1^ο:

- Εισαγωγή. Το γνωστικό αντικείμενο και οι στόχοι του μαθήματος
- Η γεωγραφική επιστήμη και οι κλάδοι της
- Η σύνδεση της Γεωγραφίας με την Ιστορία. Ιστορική Γεωγραφία
- Η Μεσαιωνική Γεωγραφία. Η γεωγραφική επιστήμη και το επίπεδο των γεωγραφικών γνώσεων στο Βυζάντιο

Μάθημα 2^ο:

- Οι πηγές για την ιστορική γεωγραφία του Βυζαντίου
  - *Αφηγηματικές και λοιπές γραπτές πηγές*
  - *Υλικά κατάλοιπα*
  - *Τοπωνύμια και υδρωνύμια*
  - *Φυσικές συνθήκες*
- Η γη. Τα μεγάλα γεωγραφικά προβλήματα
  - *Ποτάμια ως όρια ηπείρων. Μεγάλα ποτάμια - πλημμύρες του Νείλου*

- Οι θάλασσες. «Μεγίστη», «Άπλους» και «Πλεομένη» θάλασσα
- Ρωμαϊκή οικουμένη. Αντικουμένη και αντίχθονες
- Τα όρια της οικουμένης σε Ανατολή - Δύση - Αφρική και Βορρά
- Σχήμα και μέγεθος της γης. Ζώνες

Μάθημα 3^ο:

- Οι ευρύτερες περιοχές του Βυζαντίου
- Τα τοπία. Α΄ μέρος (Μεσόγειος και Βαλκάνια)
  - Δυτική Μεσόγειος (Ισπανία - Ιταλία - Σικελία - βόρεια Αφρική)
  - Δυτική Βαλκανική - Ιόνιο Πέλαγος (Ιλλυρικών)
  - Ανατολική Βαλκανική
  - Κωνσταντινούπολη - Βόσπορος - Προποντίδα - Δαρδανέλλια / Ελλήσποντος
  - Εύξεινος Πόντος και ρεύματα εκροής του
  - Ελλάδα και Αιγαίο Πέλαγος

Μάθημα 4^ο:

- Τα τοπία. Β΄ μέρος (Η Ανατολή)
  - Δυτική Μικρά Ασία
  - Κεντρική / Ανατολική Μικρά Ασία - Αρμενία - Γεωργία - βόρεια Μεσοποταμία

- Συρία - Παλαιστίνη - Κύπρος
- Αίγυπτος - Σινά - Κυρηναϊκή
- Προβολή φωτογραφιών

Μάθημα 5^ο:

- Το κλίμα και η χώρα
  - Κλιματολογικές συνθήκες στον 20ό αι.
  - Το κλίμα κατά τα βυζαντινά χρόνια
  - Παλαιογεωγραφικά - παλαιοβοτανικά - δενδρολογικά - παλυνολογικά δεδομένα
- Το φυσικό περιβάλλον μετά την Ύστερη Αρχαιότητα
  - Διάβρωση εδαφών, υδρολογικό καθεστώς, μετακίνηση ακτογραμμών
  - Δάση, λόγγοι και πανίδα στα βυζαντινά εδάφη
  - Γεωλογική σύσταση - ηφαίστεια
  - Λιμοί και λοιμοί. Φυσικές καταστροφές - σεισμοί - ξηρασίες

Μάθημα 6^ο:

- Η οικονομική εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος από τους Βυζαντινούς
  - Χρήση της γης για γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες
  - Υλοτόμηση - Παραγωγή ξυλείας
  - Ορυκτός πλούτος και εκμετάλλευσή του
  - Αλιεία

- Εμπόριο - μέταξα - μονοπώλια - βιοτεχνία - κυκλοφορία χρήματος

Μάθημα 7^ο:

- Πολιτική γεωγραφία του Βυζαντινού κράτους: Σύνορα και διοικητική διαίρεση

- Από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια έως την ιουστινιάνεια *reconquista* (4^{ος} - 6^{ος} αι.).

Η επαρχιακή διοικητική διαίρεση του πρώιμου Βυζαντινού κράτους

- Η εδαφική συρρίκνωση κατά τους «σκοτεινούς αιώνες» (7^{ος} - μέσα 9^{ου} αι.)

Η πτώση της ελληνιστικής ανατολής, η σλαβική διείσδυση στα Βαλκάνια και η απώλεια των δυτικών κατακτήσεων του Ιουστινιανού. Διοικητική αναδιάρθρωση και εμφάνιση των «θεμάτων» (μέσα 8^{ου} αι. και εξής)

- Η ανάκτηση της βόρειας βαλκανικής και οι κατακτήσεις στην Ανατολή (μέσα 9^{ου} - μέσα 11^{ου} αι.)

- Η απώλεια των μικρασιατικών και ιταλικών εδαφών και η Κομνηνεία ανάκαμψη (β' μισό 11^{ου} - τέλη 12^{ου} αι.).

Νέα διοικητική επαρχιακή οργάνωση

- Λατινοκρατία και παλαιολόγεια περίοδος (13^{ος} - α' μισό 15^{ου} αι.)

Μάθημα 8^ο:

- Το συγκοινωνιακό δίκτυο και οι εμπορικοί δρόμοι

- Χερσαίοι δρόμοι

- Θαλάσσιοι δρόμοι (ναυσιπλοΐα)

- Οι βόρειοι εμπορικοί δρόμοι των Βαράγγων (μέσω Ρωσίας-Ουκρανίας)

- Περάσματα - Γέφυρες - Δημόσια ταχυδρομεία

Μάθημα 9^ο:

- Οι βυζαντινοί οικισμοί
  - *Η ελληνο-ρωμαϊκή πόλη και οι λειτουργίες της*
  - *Η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, Κωνσταντινούπολη*
  - *Η εξέλιξη των πόλεων και των χωρίων*
  - *Παράγοντες παρακμής των πόλεων*
  - *Τμήματα και κτίσματα της βυζαντινής πόλης*
  - *Οι μονές*
  - *Οχυρωματικά και λοιπά αμυντικά έργα*

Μάθημα 10^ο:

- Η Εκκλησία
  - *Η εκκλησιαστική οργάνωση στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*
  - *Οι εκκλησιαστικές εξελίξεις στα χρόνια της Λατινοκρατίας*
  - *Ο βυζαντινός μοναχισμός*

Μάθημα 11^ο:

- Οι πληθυσμοί της Βυζαντινής αυτοκρατορίας
  - *Γλώσσες και τοπικά ιδιώματα*
  - *Εθνικά στοιχεία και πληθυσμιακές μετακινήσεις*
  - *Το μέγεθος του πληθυσμού της αυτοκρατορίας ανά χρονική περίοδο*

Μάθημα 12°:

- Προαιρετική παρουσίαση εργασιών
- Προαιρετική προβολή ταινίας
- Συζήτηση

Μάθημα 13°:

- Προαιρετική παρουσίαση εργασιών
- Ανακεφαλαίωση μαθημάτων - συζήτηση

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Ενδεικτική βιβλιογραφία για την Ιστορική Γεωγραφία του Βυζαντίου

Α. ΠΗΓΕΣ

Ανωνύμου, *Αναμέτρησις της οικουμένης πάσης κατά σύνοψιν*, έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores ...*, τομ. 1, Paris 1855, σ. 424-426.

Ανωνύμου, *Expositio totius mundi et gentium*, έκδ. J. Rougé, (Sources Chrétiennes 124), Paris 1966.

Ανωνύμου, *Περίπλους Ερυθράς Θαλάσσης*, έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores ...*, τομ. 1, Paris 1855, σ. 257-305.

Ανωνύμου, *Περίπλους Ευξείνου Πόντου*, έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores ...*, τομ. 1, Paris 1855, σ. 402-423.

Ανωνύμου, *Υποτύπωσις Γεωγραφίας εν επιτομή*, έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores ...*, τομ. 2, Paris 1861, σ. 494-509.

Αγαθημέρου του Όρθωνος, *Γεωγραφίας Υποτύπωσις*, έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores ...*, τομ. 2, Paris 1861, σ. 471-487.

(Μέγας) Βασίλειος, *Εξαήμερος*, έκδ. S. Giet, *Basile de Césarée, Homélie sur l'Hexaéméron*, (Sources Chrétiennes 26), Paris 1968.

Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, *Χριστιανική Τοπογραφία*, έκδ. Wanda Wolska-Conus, *Cosmas Indicopleustès. Topographie Chrétienne*, τομ. 1-3, (Sources Chrétienes 141, 159, 197), Paris 1968, 1970, 1973.

Κων/νος Πορφυρογέννητος:

Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ρωμαίων πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν τὸν θεοστεφῆ καὶ πορφυρογέννητον βασιλέα, έκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1), Washington D.C. 1967.

καὶ

Φιλοπόνημα Κωνσταντίνου βασιλέως υἱοῦ Λέοντος περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ρωμαίων, έκδ. A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito De Thematibus*, (Studi e Testi 160), Città del Vaticano 1952.

Μαρκιανός Ηρακλειώτης, *Περίπλους της ἐξω θαλάσσης*, έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores ...*, τομ. 1, Paris 1855, σ. 515-562.

Notitia Dignitatum, έκδ. O. Seeck, *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula Provinciarum*, Berlin 1876.

Οδοιπορικά (Itinerarium Burdigalense, Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana κ.ά.), έκδ. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart 1962, ανατ. Roma 1964.

Προκοπίου ῥήτορος τοῦ Καισαρέως περὶ τῶν τοῦ δεσπότης Ἰουστινιανοῦ κτισμάτων, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia*, (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Leipzig 1964.

Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων λόγοι*, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia I*, Lipsiae 1905. Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, Leipzig 1963.

Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, έκδ. A. Meineke, *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt. Stephan von Byzanz. Ethnika*, Berlin 1849 (ανατ. Graz 1958).

Στράβωνος *Γεωγραφικῶν Α'-ΙΖ'*, έκδ. H.L. Jones, *The Geography of Strabo*, (The Loeb Classical Library), τομ. I-VIII, London 1917-1932 (ανατ. 1931-1969).

Συνέκδημος Ιεροκλέους, έκδ. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et carts*, (CBHB. Forma imperii byzantini - Fasciculus I), Bruxelles 1939.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Σημαντικές ιστορικο-γεωγραφικές πληροφορίες παρέχουν και τα ιστοριογραφικά και χρονογραφικά έργα, οι κατάλογοι πόλεων και επισκοπών, οι ταξιδιωτικές περιγραφές και τα *Οδοιπορικά* όσων ταξίδεψαν στους Άγιους Τόπους, οι *Εκφράσεις* (περιγραφές πόλεων και μνημείων), οι *Πορτολάνοι* (οδηγοί ναυσιπλοΐας, στα ελληνικά σώζονται σε χειρόγραφα μόνο από τον 16ο αι. κ.ε., εκτός από έναν - *Σταδιοδρομικόν*- που παραθέτει ο Πορφυρογέννητος) και οι *Descrizzionne der Archipelago* που εμφανίζονται κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο πα-ρέχοντας κράμα πολιτικών, γεωγραφικών, οικονομικών, λαογραφικών και ιστορικο-μυθολογικών πληροφοριών (το πρώτο κείμενο αυτού του είδους είναι το *Liber insularum Archipelagi* του φλωρεντινού ιερέα Christoforo Buondelmonti). Τέλος, αρκετοί *Βίοι* Αγίων παρέχουν σημαντικές πληροφορίες τοπογραφικού, κοινωνικού και οικονομικού περιεχομένου. Για όλα αυτά και για τις υπόλοιπες πηγές για την ιστορική γεωγραφία του Βυζαντίου βλ. αναλυτικά, J. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 209 κ.ε.

– Μ. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά*, σ. 21 κ.ε. Ακολουθεί κατάλογος συγγραφέων και κειμένων:

Αιθηρία (ή Egeria), *Peregrinatio* (τέλη 4ου αι.),

Αμμιανός Μαρκελλίνος,

Αγαθίας Σχολαστικός,

Αρέθας Καισαρείας,

Ευάγριος,

Ευσέβιος,

Θεοδώρητος,

Ιωάννης Μαλάλας,

Πασχάλιον χρονικόν,

Σούδας ή Σουΐδας *λεξικόν*,

Θεοφάνης και Συνέχεια Θεοφάνη,

Θεοφύλακτος Σιμοκάττης,

Πατριάρχης Κων/πόλεως Νικηφόρος,

Λέων Διάκονος,

Ιωάννης Σκυλίτζης και Συνέχεια Σκυλίτζη,

Άννα Κομνηνή,

Επιφάνιος Αγιοπολίτης, *Προσκυνητάριον*,

Saewulf (περιηγητής, ca. 1102/03),

Ιωάννης Τζέτζης,

Βενιαμίν εκ Τουδέλας, *Οδοιπορικόν* (μέσα 12ου αι.),

Ιωάννης Φωκάς (τέλη 12ου αι., ταξίδεψε στους Άγιους Τόπους),

Γεώργιος Ακροπολίτης,

Μάξιμος Πλανούδης (τέλη 13ου αι.),

Ανδρέας Λιβαδηνός (αρχές 14ου αι., ταξίδεψε στους Άγιους τόπους και την Αίγυπτο),

Γεώργιος Παχυμέρης,

Νικηφόρος Γρηγοράς,

Nicolao de Martoni, *Liber peregrinationis ad loca sancta* (τέλη 14ου αι.),

Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων (στο έργο του -15ος αι.- παρατηρείται διεύρυνση του γεωγραφικού ορίζοντα),

Γεώργιος Σφραντζής,

Ciriaco de Pizzicolti, *Commentaria* (α' μισό 15ου αι.).

Βίοι Αγίων (π.χ. αγίου Συμεών Στυλίου του Νέου, αγίου Ιωάννη Στυλίτη, οσίου Νικολάου Σιωνίτη, Ευθυμίου του Νέου κ.ά.).

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

Άννα Αβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, διδακτορική διατριβή, εν Αθήναις 1974.

Hélène Ahrweiler, *Les problèmes de la géographie historique byzantine, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford 1967, σ. 465-473.

Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer: La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966.

Hélène Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, préface de P. Lemerle [Variorum Reprints], London 1971.

Hélène Ahrweiler, *Byzance: les pays et les territoires* [Variorum Reprints], London 1976.

Hélène Ahrweiler (επιμ. έκδ.), *Geographica Byzantina* [Byzantina Sorbonensia 3], Paris 1981.

Hélène Ahrweiler (επιμ.), *Géographie historique du monde méditerranéen* [Byzantina Sorbonensia 7], Paris 1988.

Κ. Άμαντος, Παρατηρήσεις τινές εις την Μεσαιωνικήν Γεωγραφία, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1 (1924) 41-54.

M. J. Angold, The Shaping of the Medieval Byzantine "City", *Byzantinische Forschungen* 10 (1985) 1-37.

Ch. Bouras, City and Village: Urban Design and Architecture, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 31.2 (1981) 611-654.

W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert* [Berliner byzantinische Arbeiten 56], Berlin 1989.

A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, Volume One: Text, Volume Two: Plates* [Dumbarton Oaks Studies 20], Washington D.C. 1985.

C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, London 1968 (νεότερη βελτιωμένη γαλλική έκδοση: *La Turquie pré-ottomane* [Varia Turcica 7], Paris 1988).

M. Cary, *The Geographic Background of Greek and Roman History*, Oxford 1949.

F. W. Carter (επιμ. έκδ.), *An Historical Geography of the Balkans*, London - New York - San Francisco 1977.

J.-Cl. Cheynet (διεύθ.) - Béatrice Caseau - Marie-Hélène Congourdeau - B. Flusin - M. Kaplan - J. Lefort - J.-M. Martin - Bernadette Martin-Hisard - Cécile Morrisson - J.-M. Spieser (συνεργ.), *Ο βυζαντινός κόσμος. Τόμος Β΄. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία*

(641-1204), μτφρ. Αναστασία Καραστάθη, επιμ. Γιασμίνα Μωυσίδου - Α. Παπασυριόπουλος - Άννα Μαραγκάκη, Αθήνα 2011 (α' έκδ. Paris 2006)

D. Claude, *Die byzantinische Stadt im VI. Jahrhundert*, München 1969.

Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία. Α' 324-610*, Θεσσαλονίκη ²1996 (σημ.: με ειδικό υποκεφάλαιο περί γεωγραφίας), τόμ. Β'1 610-867, Θεσσαλονίκη ²1993, τόμ. Β'2 867-1081, Θεσσαλονίκη ²1997, τόμ. Γ'1 1081-1204, Αθήνα 2001.

E. Concina, *Η βυζαντινή πόλη*, μτφρ. Κατερίνα Δασκαλάκη, Αθήνα 2009 (α' έκδ. Roma - Bari 2003).

G. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της, 330-451*, μτφρ. Μαρίνα Λουκάκη, Αθήνα 2000 (α' έκδ. Paris 1974).

E. Π. Δημητριάδης - Α. Φ. Λαγόπουλος - Γ. Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη* [Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ.], Θεσσαλονίκη 1998.

R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris 1827.

Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αιώνα*, Αθήνα 1993.

C. Foss, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor* [Variorum Reprints], Great Yarmouth, Norfolk 1990.

C. Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* [Variorum Reprints], Great Yarmouth, Norfolk 1996.

C. Foss - P. Magdalino, *The Making of the Past. Rome and Byzantium*, Oxford 1977.

B. Geyer - J. Lefort (επιμ. έκδ.), *La Bithynie au Moyen Âge* [Réalités byzantines], Paris 2003.

J. F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, London 1999

J. F. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York 2005.

R. L. Hohlfelder (επιμ.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, New York 1982.

E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1971 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* [A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes III*], Bruxelles 1935.

A. Horn - W. Hoop, *Durch die Nordägäis nach Istanbul*, Hamburg 1989.

Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), τομ. 1-17, Ἀθῆναι 1971-2000 (αξιόλογο, πολύτομο συλλογικό ἔργο, ειδικά για τους υστερορωμαϊκούς- βυζαντινούς χρόνους βλ. τομ. ΣΤ' - Θ').

Ιστοριογεωγραφικά. Περιοδική έκδοση για την ιστορία, γεωγραφία και τοπογραφία του Ἑλλαδικοῦ χώρου κατά τους μέσους χρόνους, επιμ. Μ. Σ. Κορδώσης, Ἰωάννινα - Θεσσαλονίκη 1986 κ.ε.

R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, τομ. 1-2, Paris 1975.

C. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe: Eine historisch-geographische Studie*, Prague 1877, ανατ. Amsterdam 1967.

A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966.

A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971.

M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, (Byzantina Sorbonensia 10), Paris 1992.

M. Kaplan, *Byzance. Villes et campagnes* [Les médiévistes français, collection dirigée par Michel Parisse 7], Paris 2006.

I. E. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου (324-565)*, Θεσσαλονίκη - Ἀθῆναι 1976.

I. E. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται μέσης βυζαντινῆς περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη - Ἀθῆναι 1976.

I. E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινοῦ κράτους. Τόμος Α': Ἱστορία πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου (324 -565), Τόμος Β': Ἱστορία μέσης βυζαντινῆς περιόδου (565-*

1081), *Τόμος Γ΄: Ίστορία ύστερας βυζαντινής περιόδου (1081-1453). Μέρος πρώτο. Τελευταίες λάμπεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1991.

Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι.)*, Αθήνα 1994.

Α. Každan, *Derevnja i gorod v Vizantii IX-X vv. Očerki po istorii vizantijskogo feodalizma*, Moskva 1960.

A. Kazhdan, *Polis and Kastion in Theophanes and in Some Other Historical Texts*, *EYΨYXIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler. II* [Byzantina Sorbonensia 16], Paris 1998, σ. 345-360.

Ι. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2005.

Γ. Τ. Κόλιας, *Ιστορική γεωγραφία του ελληνικού χώρου. Εποικισμός, πολιτική γεωγραφία, οικονομική γεωγραφία*, Αθήναι 1969.

Μ. Κορδώσης, *Τα γεωγραφικά στοιχεία στην Εξαήμερο του Μεγάλου Βασιλείου. Συμβολή στη μελέτη της Γεωγραφίας στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, Ιωάννινα 1991.

Μ. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών μελετών 264], Αθήνα 1996.

Μ. Κορδώσης, *Το Βυζάντιο και ο δρόμος προς την Ανατολή. Πρωτοβυζαντινή περίοδος, 324-610 μ.Χ.* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 280], Αθήνα 2002.

Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τομ. 1-5, εν Αθήναις 1948-1949.

Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά, *Ο γεωγραφικός κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου. Α΄. Τα «Γεω-γραφικά». Γενικά στοιχεία φυσικής γεωγραφίας, βιογεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας, Β΄. Η «Εικόνα». Οι άνθρωποι, οι τόποι και η χαρτογραφική απεικόνισή τους* [Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φιλοσοφική Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 83], Αθήνα 1993.

Χ. Α. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10^ο-12^ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, Θεσσαλονίκη 2000.

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αι.)*, διδακτορ. διατριβή, Γιάννενα 1984.

Αγγελική Λαΐου (γεν. εποπτ.) - Cécile Morrisson - Χ. Μπούρας - Ν. Οικονομίδης - Κ. Πιτσάκης (επιστημ. επιτρ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα* [Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης], τομ. 1-3, Αθήνα 2006 (α' έκδ. Washington 2002).

J. Lefort - Cécile Morrisson - J.-P. Sodini (επιμ.), *Les villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)* [Réalités Byzantines 11], Paris 2005.

P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945.

P. Lemerle, *Le monde de Byzance: Histoire et Institutions* [Variorum Reprints], London 1978.

P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979.

P. Lemerle, *Essais sur le monde byzantin* [Variorum Reprints], London 1980.

Γ. Α. Λεβενιώτης, *Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή. Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β' ήμισυ του 11^{ου} αι.* [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών. Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 43 Α'-Β'], Θεσσαλονίκη 2007.

Δ.Γ. Λέτσιος, *Βυζάντιο και Ερυθρά Θάλασσα. Σχέσεις με τη Νουβία, Αιθιοπία και νότια Αραβία ως την αραβική κατάκτηση*, (Ιστορικές Μονογραφίες 5), Αθήνα 1988.

Τ. Λουγγής, *Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα*, *Βυζαντικά* 16 (1996) 33-67.

C. Mango - G. Dagron - G. Greatrex (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993* [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 3], Aldershot 1995.

A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London 1974.

Cécile Morrisson (διευθ.) - B. Bavant - D. Feissel - B. Flusin - J. Gascou - J.-P. Sodini - J.-M. Spieser - G. Tate - C. Zuckerman (συνεργ.), *Ο βυζαντινός κόσμος. Τόμος Α΄. Η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία (330-641)*, μτφρ. Αναστασία Καραστάθη - επιμ. Αναστασία Μυλωνοπούλου, εισαγ. Τόνια Κιουσοπούλου, Αθήνα 2007 (α΄ έκδ. Paris 2004).

Βασιλική Νεράντζη - Βαρμάζη, *Αγροτική και αστική οικονομία στο Βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2002.

N. Oikonomides, *Social and Economic Life in Byzantium*, ed. Elizabeth Zachariadou, (Variorum Reprints), Aldershot - Burlington USA 2003.

G. Ostrogorsky, *Byzantine Cities in Early Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959) 45-66.

N. G. Pounds, *An Historical Geography of Europe, 450 B.C.-1330 A.D.*, Cambridge 1973.

W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam 1962 (α΄ έκδ. London 1890).

Αικατερίνη Α. Ρεβάνογλου, *Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκόπιου Καισαρείας*, διδακτορ. διατριβή [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών. Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 39], Θεσσαλονίκη 2005.

A. Γ. Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991-1994*, Αθήνα 1994.

A. Γ. Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1981-1991*, Αθήνα 1992.

Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία και δημογραφία του Ρωμαϊκού κράτους*, Γιάννινα 1990-1991.

Ελένη Σαράντη, Όψεις των βυζαντινών πόλεων στον έκτο αιώνα. Οι τροποποιήσεις του αστικού χώρου, στον τόμο *Περίληψεις της Γ΄ Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου αφιερωμένη στη μνήμη του Ν. Οικονομίδη (22-24 Σεπτεμβρίου 2000)*, Ρέθυμνο 2002, σ. 74-76.

Helen G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, (Society of Messenian Archaeological Studies), Athens 2006.

Ν. Σβορώνος, *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1991.

Α. Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4^{ος}-6^{ος})* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], Θεσσαλονίκη 2003.

T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Study*, τομ. 1-4, London 1987-1990.

Γ. Σταϊνχάουερ, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου. Ελλάδα - Ρώμη*, Αθήνα 2009.

Tamara Talbot Rice, *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, μτφρ. Φ. Βώρος, Αθήνα 1990.

Tabula Imperii Byzantini, herausgegeben von Johannes Koder [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse], Wien 1976 κ.ε. (σημ.: πολύτομη σειρά διαφόρων συγγραφέων που εξετάζει με λεπτομέρεια, ανά τόμο, τις γεωγραφικές περιφέρειες και τα οικιστικά τοπία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας).

Ι. Τελέλης, *Μετεωρολογικά φαινόμενα και κλίμα στο Βυζάντιο* [Ακαδημία Αθηνών. Πονήματα. Συμβολές στην Έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας 5], τ. 1-2, Αθήνα 2004.

Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages, ed. G.P. Brogiolo - N. Gauthier - N. Christie, Leiden - Boston - Cologne 2000.

Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Actes du colloque organisé par l'École Française de Rome 12-14 Mai 1982) [Collection de l'École Française de Rome 77], Rome 1984.

Π. Βλαχάκος, *Νικηφόρος Γρηγοράς. Φυσική γεωγραφία και ανθρωπογεωγραφία στο έργο του*, (διδασκτορ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2003.

Βασιλική Βλυσίδου - Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη - Στ. Λαμπάκης - Τ. Λουγγής - Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική*

φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος} - 11^{ος} αι.) [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1], Αθήνα 1998.

J. M. Wagstaff, *The Evolution of the Middle Eastern Landscapes*, Canterbury 1984.

ΖΩΣΙΜΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΑ

Περιστάσης δὲ τῆς πάσης εἰς μόνον Κωνσταντῖνον ἀρχῆς, οὐκέτι λοιπὸν τὴν κατὰ φύσιν ἐνοῦσαν αὐτῷ κακοήθειαν ἔκρυπτεν, ἀλλὰ ἐνεδίδου τῷ κατ' ἐξουσίαν ἅπαντα πράττειν· ἐχρῆτο δὲ ἔτι καὶ τοῖς πατρίοις ἱεροῖς, οὐ τιμῆς ἔνεκα μᾶλλον ἢ χρείας· ἧ καὶ μάντεσιν ἐπέιθετο, πεπειραμένος ὡς ἀληθῆ προεῖπον ἐπὶ πᾶσι τοῖς κατωρθωμένοις αὐτῷ· ἐπεὶ δ' εἰς τὴν Ῥώμην ἀφίκετο μεστὸς πάσης ἀλαζονείας, ἀφ' ἐστίας ᾤθη δεῖν ἄρξασθαι τῆς ἀσεβείας.

Κρίσπον γὰρ παῖδα τῆς τοῦ Καίσαρος, ὡς εἴρηται μοι πρότερον, ἀξιωθέντα τιμῆς, εἰς ὑποψίαν ἐλθόντα τοῦ Φαύστη τῆ μητρὸς συναῖναι, τοῦ τῆς φύσεως θεσμοῦ μηδένα λόγον ποιησάμενος ἀνεῖλεν· τῆς δὲ Κωνσταντίνου μητρὸς Ἑλένης ἐπὶ τῷ τηλικούτῳ πάθει δυσχεραίνουσης καὶ ἀσχέτως τὴν ἀναίρεσιν τοῦ νέου φερούσης, παραμυθούμενος ὥσπερ αὐτὴν ὁ Κωνσταντῖνος κακῶ τὸ κακὸν ἰάσατο μείζονι· βαλανεῖον γὰρ ὑπὲρ τὸ μέτρον ἐκπυρωθῆναι κελεύσας καὶ τούτῳ τὴν Φαῦσταν ἐναποθέμενος ἐξήγαγεν νεκρὰν γενομένην.

ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΥΠΕΡ ΠΟΛΕΜΩΝ ΛΟΓΟΙ

Προκόπιος Καισαρεύς τοὺς πολέμους ξυνέγραψεν οὕς Ἰουστινιανὸς ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς πρὸς βαρβάρους διήνεγκε τοὺς τε ἐφούς καὶ ἐσπερίους, ὥς πη αὐτῶν ἐκάστῳ ξυνηνέχθη γενέσθαι, ὥς μὴ ἔργα ὑπερμεγέθη ὁ μέγας αἰὼν λόγου ἔρημα χειρωσάμενος τῇ τε λήθῃ αὐτὰ καταπρόηται καὶ παντάπασιν ἐξίτηλα θῆται, ὧνπερ τὴν μνήμην αὐτὸς ὤφετο μέγα τι ἔσεσθαι καὶ ξυνοῖσον ἐς τὰ μάλιστα τοῖς τε νῦν οὔσι καὶ τοῖς ἐς τὸ ἔπειτα γενησομένοις, εἴ ποτε καὶ αὐθις ὁ χρόνος ἐς ὁμοίαν τινὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀνάγκην διάθοιτο. τοῖς τε γὰρ πολεμησεῖουσι καὶ ἄλλως ἀγωνιούμενοις ὄνησιν τινὰ ἐκπορίζεσθαι οἷα τέ ἐστὶν ἢ τῆς ἐμφεροῦς ἱστορίας ἐπίδειξις, ἀποκαλύπτουσα μὲν ὅποι ποτὲ τοῖς προγεγενημένοις τὰ τῆς ὁμοίας ἀγωνίας ἐχώρησεν, αἰνισσομένη δὲ ὁποῖαν τινὰ τελευτήν τοῖς γε ὡς ἄριστα βουλευομένοις τὰ παρόντα, ὡς τὸ εἰκός, ἔξει. καὶ οἱ αὐτῷ ξυνηπίστατο πάντων μάλιστα δυνατὸς ὦν τάδε ξυγγράψαι κατ' ἄλλο μὲν οὐδέν, ὅτι δὲ αὐτῷ συμβούλῳ ἡρημένῳ Βελισαρίῳ τῷ στρατηγῷ σχεδὸν τι ἅπασι παραγενέσθαι τοῖς πεπραγμένοις ξυνέπεσε. Πρέπειν τε ἠγεῖτο ῥητορικῇ μὲν δεινότητι, ποιητικῇ δὲ μυθοποιίαν, ξυγγραφῇ δὲ ἀλήθειαν. Ταῦτά τοι οὐδέ του τῶν οἱ ἐς ἄγαν ἐπιτηδείων τὰ μοχθηρὰ ἀπεκρύψατο, ἀλλὰ τὰ πᾶσι ξυνενεχθέντα ἕκαστα ἀκριβολογούμενος ξυνεγράψατο, εἴτε εὖ εἴτε πη ἄλλη αὐτοῖς εἰργάσθαι ξυνέβη.

ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου ἐν ὅλοις δέκα βιβλίοις τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἐκθέμενος κατέπαυσεν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, ἐν οἷς καὶ ὁ παρὰ τοῦ Διοκλητιανοῦ κατὰ Χριστιανῶν γενόμενος διωγμὸς ἀπεπαύσατο. 2. Γράφων δὲ ὁ αὐτὸς εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου τῶν κατ' Ἄρειον μερικῶς μνήμην πεποίηται, τῶν ἐπαίνων τοῦ βασιλέως καὶ τῆς πανηγυρικῆς ὑψηγορίας τῶν λόγων μᾶλλον ὡς ἐν ἐγκωμίῳ φροντίσας ἤπερ τοῦ ἀκριβῶς περιλαβεῖν τὰ γενόμενα. 3. Ἡμεῖς δὲ προθέμενοι συγγράψαι τὰ ἐξ ἐκείνου μέχρι τῶν τῆδε περὶ τὰς ἐκκλησίας γενόμενα τῆς ὑποθέσεως τὴν ἀρχὴν ἐξ ὧν ἐκεῖνος ἀπέλιπεν ποιησόμεθα, οὐ φράσεως ὄγκου φροντίζοντες, ἀλλ' ὅσα ἢ ἐγγράφως εὔρομεν ἢ παρὰ τῶν ἱστορησάντων ἠκούσαμεν διηγούμενοι.

**ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΑΜΑΡΤΩΛΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΟΥ
ΑΓΡΟΥ ΚΑΙ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΕΤΩΝ ΦΚΗ΄
ΑΡΧΟΜΕΝΗ ΑΠΟ ΠΡΩΤΟΥ ΕΤΟΥΣ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥ ΕΩΣ
ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΕΤΟΥΣ ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΥΙΟΥ ΑΥΤΟΥ·
ΤΟΥΤ΄ ΕΣΤΙΝ ΑΠΟ ΤΟΥ ΕΨΟΖ΄ ΕΤΟΥΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΕΩΣ
ΕΤΟΥΣ ΣΤΕ΄ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΣ, ΚΑΤΑ ΔΕ ΡΩΜΑΙΟΥΣ
ΣΤΚΑ΄.**

Ὁ μὲν μακαριώτατος ἀββᾶς Γεώργιος, ὁ καὶ σύγκελλος γεγονῶς Ταρασίου, τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐλλόγιμος ἀνὴρ καὶ πολυμαθέστατος ὑπάρχων πολλοὺς τεχρονογράφους καὶ ἱστοριογράφους ἀναγνοὺς καὶ ἀκριβῶς τούτους διερευνησάμενος, σύντομον χρονογραφίαν ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι Διοκλητιανοῦ, τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων καὶ διώκτου τῶν Χριστιανῶν, ἀκριβῶς συνεγράψατο, τοὺς τε χρόνους ἐν πολλῇ ἐξετάσει ἀκριβολογησάμενος καὶ τὰς τούτων διαφωνίας συμβιβάσας καὶ ἐπιδιορθωσάμενος καὶ συστήσας ὡς οὐδεὶς ἄλλος τῶν πρὸ αὐτοῦ, τὰς τε τῶν ἀρχαίων βασιλέων παντὸς ἔθνους πολιτείας τε καὶ τοὺς χρόνους ἀναγραφάμενος καὶ κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτῷ τοὺς ἀρχιερεῖς τῶν μεγάλων καὶ οἰκουμενικῶν θρόνων, Ῥώμης τε, φημί, καὶ Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας τε καὶ Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, τοὺς τε ὀρθοδόξως τὴν ἐκκλησίαν ποιμάναντας καὶ τοὺς ἐν αἵρέσει ληστικῶς ἄρξαντας καὶ τοὺς τούτων χρόνους ἀκριβῶς ἐνέταξεν. ἐπεὶ δὲ τὸ τέλος τοῦ βίου τοῦτον κατέλαβε καὶ εἰς πέρας ἀγαγεῖν τὸν ἑαυτοῦ σκοπὸν οὐκ ἴσχυσεν, ἀλλὰ, καθὼς προέφημεν, μέχρι Διοκλητιανοῦ συγγραψάμενος τὸν τῆδε βίον κατέλιπε καὶ πρὸς κύριον ἐξεδήμησεν ἐν ὀρθοδόξῳ πίστει, ἡμῖν, ὡς γνησίοις φίλοις, τὴν τε βίβλον ἣν συνέταξε καταλέλοιπε καὶ ἀφορμὰς παρέσχε τὰ ἐλλείποντα ἀναπληρῶσαι. ἡμεῖς δὲ τὴν ἑαυτῶν ἀμαθίαν οὐκ ἀγνοοῦντες καὶ τὸ

στενὸν τοῦ λόγου παρητούμεθα τοῦτο ποιῆσαι, ὡς ὑπὲρ ἡμᾶς τὴν ἐγγείρησιν οὕσαν. αὐτὸς δὲ πολλὰ παρακαλέσας ἡμᾶς μὴ ὀκνηῆσαι καὶ ἀτέλεστον καταλιπεῖν τὸ ἔργον ἐβιάσατο ἐπὶ τοῦτο ἐλθεῖν. διὸ καὶ ἀναγκασθέντες διὰ τὴν τούτου ὑπακοήν, εἰς τὰ ὑπὲρ ἡμᾶς ἐγχειρήσαντες κόπον οὐτὸν τυχόντα κατεβαλόμεθα. πολλὰς γὰρ βίβλους καὶ ἡμεῖς ἐκζητήσαντες κατὰ τὸ δυνατόν ἡμῖν καὶ ἐρευνήσαντες τόδε τὸ χρονογραφεῖον ἀπὸ Διοκλητιανοῦ μέχρι τῆς βασιλείας Μιχαὴλ καὶ Θεοφυλάκτου, τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, τὰς τε βασιλείας καὶ τοὺς πατριάρχας καὶ τὰς τούτων πράξεις σὺν τοῖς χρόνοις κατὰ τὸ δυνατόν ἡμῖν ἀκριβῶς συνεγραψάμεθα, οὐδὲν ἀφ' ἑαυτῶν συντάξαντες, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀρχαίων ιστοριογράφων τε καὶ λογογράφων ἀναλεξάμενοι ἐν τοῖς ἰδίοις τόποις τετάχαμεν ἐκάστου χρόνου τὰς πράξεις, ἀσυγχύτως κατατάττοντες· ἵνα εἰδέναι ἔχωσιν οἱ ἀναγινώσκοντες ἐν ποίῳ χρόνῳ ἐκάστου βασιλέως ποῖα πράξις γέγονεν, εἴτε πολεμική, εἴτε ἐκκλησιαστική, εἴτε πολιτική, εἴτε δημώδης, εἴτε τις ἕτερα. οὐ γὰρ μικρὰν ὠφέλειαν, ὡς οἶμαι, καρποῦται τῶν ἀρχαίων τὰς πράξεις ἀναγινώσκων. εἴ τις δέ τι ἐν τούτῳ τῷ ὀπνήματι ἡμῶν ὀνησιφόρον εὖροι, τὴν πρέπουσαν τῷ θεῷ εὐχαριστίαν ἀποδώσει καὶ ἡμῖν τοῖς ἀμαθέσι καὶ ἀμαρτωλοῖς διὰ τὸν κύριον ὑπερεύξεται· καὶ εἴ τι ἐλλεῖπον εὖροι, τῇ ἀμαθίᾳ ἡμῶν τοῦτο λογίσσεται καὶ τῇ ἀργίᾳ τοῦ χαμερποῦς νοὸς ἡμῶν· καὶ συγγνώσεται ἡμῖν διὰ τὸν κύριον. φίλον γὰρ θεῷ τὸ κατὰ δύναμιν.

Κεφάλαιο 8. Γένεση, διαμόρφωση και πηγές του Βυζαντινού Δικαίου

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό αναπτύσσονται οι παράγοντες που οδήγησαν στη διαμόρφωση του χαρακτηριζόμενου σήμερα ως «βυζαντινού» δικαίου. Τα εισαγωγικά στη διατύπωση οφείλονται στο ότι η Αυτοκρατορία, μέσα στην οποία το δίκαιο αυτό αναπτύχθηκε, ουδέποτε θεώρησε τον εαυτό της ως κάτι διαφορετικό από τη συνέχεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και ο ηγεμόνας της χαρακτηριζόταν μέχρι την οριστική της κατάλυση το 1453 αυτοκράτωρ Ρωμαίων, ενώ το κράτος και η κοινωνία είχαν δεχθεί επιδράσεις που είχαν σαφώς αλλοιώσει τη «ρωμαϊκή» φυσιογνωμία της. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι κυριότερες πηγές του δικαίου αυτού από τον 6^ο μ.Χ. αιώνα μέχρι το 1453.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές γνώσεις βυζαντινής ιστορίας καθώς και καλή γνώση των κεφαλαίων 4 και 5 του παρόντος εγχειριδίου.

8. Εισαγωγή

Ο όρος *βυζαντινός* αποτελεί δημιούργημα της επιστήμης των νεότερων χρόνων και συνδέεται με την πόλη του Βυζαντίου, παλιά αποικία των Μεγαρέων, στη θέση της οποίας οικοδομήθηκε η Κωνσταντινούπολη. Η επικράτησή του δεν οφείλεται, πάντως, μόνο στην πρακτική ανάγκη για διάκριση της κατάστασης πριν και μετά τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, αλλά και στο αναμφισβήτητο γεγονός ότι, παρά την επίκληση της –όποιας μορφής– *συνέχειας*, η Αυτοκρατορία αποκτά σταδιακά μια καινούργια φυσιογνωμία. Η φυσιογνωμία αυτή διαγιγνώσκεται πολύ καλά μέσα από την εξέλιξη της έννομης τάξης από «ρωμαϊκή» σε «βυζαντινή» –λόγω της επίδρασης διάφορων παραγόντων– και τη μελέτη των πηγών του δικαίου κυρίως από τον 6^ο αιώνα και μετά, όταν, για λόγους που θα αποσαφηνιστούν στη συνέχεια, μπορεί να γίνει λόγος για τη δημιουργία *Βυζαντινού Δικαίου* (βλ. 8.1).

Για να αποκτήσει κανείς αντίληψη για τη λειτουργία ενός δικαίου, απαραίτητη είναι η γνώση των πηγών του. Έτσι, στο δεύτερο τμήμα του κεφαλαίου θα παρουσιαστούν οι κυριότερες πηγές του Βυζαντινού Δικαίου (βλ. 8.2). Σ' αυτές ανήκει πρωτίστως τόσο η νομοθεσία (βλ. 8.2.1) όσο και έργα που δεν έχουν επίσημη προέλευση αλλά αναπαράγουν νομοθετικές ρυθμίσεις (βλ. 8.2.2), καθώς και πηγές προερχόμενες από την πράξη (βλ. 8.2.3.). Σύντομη αναφορά θα γίνει, ακόμη, στις διαγνωστικές πηγές, όπως π.χ. ιστορικά και φιλολογικά έργα, νομίσματα σφραγίδες κ.λπ. και στη σημασία τους για τη μελέτη της Ιστορίας του Δικαίου (βλ. 8.2.4). Πέρα από τα πολιτειακής και γενικότερα «κοσμικής» προέλευσης νομικά κείμενα στις πηγές του Βυζαντινού Δικαίου ανήκουν και κείμενα *εκκλησιαστικής προέλευσης*, επίσημα ή ανεπίσημα, λόγω της επίδρασης του Χριστιανισμού στη διαμόρφωσή του και των ιδιόμορφων σχέσεων της Πολιτείας με την Εκκλησία στο Βυζάντιο. Λεπτομερής ανάπτυξη για τις πηγές αυτές του εκκλησιαστικού δικαίου δεν κρίθηκε αναγκαία στο πλαίσιο του παρόντος εγχειριδίου. Παρ' όλα αυτά, θα παρουσιαστούν σε σύντομη επισκόπηση, με στόχο την καλύτερη δυνατή εποπτεία των εξελίξεων (βλ. 8.2.5).

8.1. Παράγοντες διαμόρφωσης ενός νέου δικαίου

Ως παράγοντες διαμόρφωσης του νέου δικαίου γίνονται δεκτοί:

1. το *Ρωμαϊκό Δίκαιο*, που αποτέλεσε τη βάση, πάνω στην οποία αυτό εξελίχθηκε,
2. η *ελληνική νομική παράδοση*, που υπήρχε από την ελληνιστική περίοδο στις ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και απέκτησε ιδιαίτερη σημασία μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και τον ορισμό της ως πρωτεύουσας,
3. ο *Χριστιανισμός*, που σταδιακά μεταβλήθηκε σε επίσημη θρησκεία της Αυτοκρατορίας και επηρέασε το δίκαιο της, καθώς και
4. η *ελληνική γλώσσα*, στην οποία αρχίζουν να δημοσιεύονται, από τον 5^ο αιώνα και μετά, οι καινούργιοι νόμοι, αλλά και να μεταγλωττίζονται οι παλαιοί, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης των νομικών.

8.1.1. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Όπως αναφέρθηκε, η συνέχεια της ρωμαϊκής παράδοσης αποτέλεσε ουσιώδες στοιχείο της Αυτοκρατορίας μέχρι την κατάλυσή της. Έτσι, η ισχύς του Ρωμαϊκού Δικαίου, στη μορφή που αυτό παραδινόταν από τον 4^ο αιώνα και μετά, όχι μόνον δεν αμφισβητήθηκε στη θεωρία, αλλά επιβεβαιώθηκε και στην πράξη. Το πολίτευμα της Δεσποτείας είχε, άλλωστε, εγκατασταθεί ήδη από τον 3^ο μ.Χ. αιώνα και είχε ενισχύσει σημαντικά τις εξουσίες αυτοκράτορα, που αποτέλεσε στο εξής τον μοναδικό φορέα νομοθετικής εξουσίας (βλ. 4.4 και 5.5.4). Ακόμη, από τον 3^ο μέχρι τον 5^ο αιώνα χρονολογούνται οι πρώτες κωδικοποιήσεις των νόμων, καθώς και οι πρώτες προσπάθειες για διατήρηση των έργων των κλασικών Ρωμαίων νομικών (βλ. 5.5.4, 5.5.4.1), που καταλήγουν τον 6^ο αιώνα στη μεγάλη κωδικοποίηση των νόμων και του *ius* από τον Ιουστινιανό (βλ. 5.5.4.2, 5.5.4.3). Η *Ιουστινιάνεια κωδικοποίηση*, που δικαίως θεωρείται ως η τελευταία φάση εξέλιξης του Ρωμαϊκού Δικαίου, αποτέλεσε συγχρόνως και βασικό θεμέλιο για το μεταγενέστερο δίκαιο, ενώ η παρουσία της, σε πλήρως εξελληνισμένη και αρκετά «εκσυγχρονισμένη» μορφή, διαπιστώνεται μέχρι τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες. Υπήρξαν, άλλωστε, θεσμοί αλλά και κλάδοι του δικαίου, για τους οποίους ρωμαϊκές διατάξεις διατηρήθηκαν σε ισχύ, ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο. Έτσι, για παράδειγμα, κατά τη διαδικασία ενώπιον των δικαστηρίων ίσχυε, κατά βάση, η γενικευμένη από τον 3^ο αιώνα *έκτακτη διαδικασία* (*cognitio extraordinaria* ή *extra ordinem*, βλ. 6.1.2), το ενοχικό και εμπράγματο δίκαιο ελάχιστα διαφοροποιήθηκαν από το ρωμαϊκό, ενώ τα ηλικιακά όρια για τη δικαιοπρακτική ικανότητα και την τέλεση γάμου (βλ. 7.3, 9.2.1, 9.2.5) παρέμειναν σταθερά.

8.1.2. Η ελληνιστική παράδοση

Η αρχή της *προσωπικότητας του δικαίου*, που ίσχυε στους αυτοκρατορικούς χρόνους, έχασε τη σημασία της μετά το 212 μ.Χ., όταν η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη απονεμήθηκε στη συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων της Αυτοκρατορίας (βλ. 5.4.1 και 7.1.5). Έτσι, όλες οι προσωπικές σχέσεις διέπονταν πλέον κατ' αρχήν από το Ρωμαϊκό Δίκαιο. Η μακράιωνη, όμως, εφαρμογή τοπικών δικαίων πρακτικών, κυρίως ελληνικής προέλευσης, οδήγησε αφενός μεν στην διατήρησή τους, με τη μορφή ακόμη και «παρانونόμων» εθίμων (βλ. 5.5.1), αφετέρου δε στην απορρόφηση κάποιων από αυτές στο γραπτό δίκαιο. Το τελευταίο αυτό φαινόμενο εμφανίζεται εντονότερα, όταν η Αυτοκρατορία είχε πλέον περιοριστεί στις παλιές ανατολικές περιοχές της και οι νόμοι απευθύνονταν κατά κύριο λόγο σε πληθυσμούς με ελληνιστική νομική παράδοση. Ιδιαίτερη επίδραση της τελευταίας αυτής παράδοσης διαπιστώνεται:

- στο οικογενειακό δίκαιο, όσον αφορά τις σχέσεις γονέων και τέκνων (βλ. 9.2.4),
- στο κληρονομικό δίκαιο, σχετικά με τις κληρονομικές συμβάσεις (βλ. 9.2.6.1),
- στο ενοχικό δίκαιο, ως προς την επικράτηση του εγγράφου τύπου στις δικαιοπραξίες (βλ. 8.2.31),
- καθώς και στο εμπράγματο δίκαιο, με την ένταξη του, κατά πάσα πιθανότητα ελληνιστικής προέλευσης, θεσμού της *προτίμησης* στη βυζαντινή έννομη τάξη μετά τον 10^ο αιώνα (βλ. 9.2.7).

8.1.3. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και η ανάδειξή της σε πρωτεύουσα

Εικόνα 8.1. Ψηφιδωτή παράσταση από τον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας. Παρουσιάζει από τη μία πλευρά τον Μεγάλο Κωνσταντίνο να προσφέρει στην ένθρονη Παναγία ομοίωμα της Κωνσταντινούπολης και από την άλλη τον Ιουστινιανό να της προσφέρει ομοίωμα της Αγίας του Θεού Σοφίας (τέλη 10ου αιώνα). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (άδεια CC0 1.0, δικαιούχος: Myrabella), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Ήδη από έτος 284 μ.Χ. ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός διέγινωσε τα προβλήματα που προκαλούσε η διοίκηση του κράτους από τη Ρώμη και εισήγαγε το σύστημα της *τετραρχίας* (βλ. 4.4). Το σύστημα αυτό, πέρα από το ότι μάλλον ενίσχυσε παρά περιορίσε τις φυγόκεντρες δυνάμεις που διέτρεχαν την –θεωρητικά ενιαία– Αυτοκρατορία, υπήρξε ούτως ή άλλως βραχύβιο. Το 324 ο Κωνσταντίνος Α΄ ο Μέγας έγινε μονοκράτορας με απόλυτη εξουσία σε ολόκληρη την επικράτεια. Παρ’ όλα αυτά, ο *ηγεμόνας* δεν επέλεξε ως έδρα του τη Ρώμη, αλλά ίδρυσε στη θέση της πόλης του Βυζαντίου, στη συμβολή της Δύσης με την Ανατολή, μια νέα πόλη, την Κωνσταντινούπολη, στην οποία εγκαταστάθηκε, εγκαινιάζοντάς την το έτος 330. Η Κωνσταντινούπολη απέκτησε τον τίτλο της *Νέας Ρώμης* και παράλληλα τους θεσμούς και τα προνόμιά της. Μπορούμε, λοιπόν, να μιλήσουμε, και πάλι στο επίπεδο της θεωρίας, για *μία* Αυτοκρατορία με *δύο πρωτεύουσες*, επειδή ο Κωνσταντίνος δεν έδειξε διάθεση να υποσκελίσει τη Ρώμη, που, για λόγους ιδεολογικούς, *θεωρούνταν* η *μητρόπολη* της Κωνσταντινούπολης, ενώ οι Μεγαρείς και το Βυζάντιό τους περιέπεσαν φυσικά στη λήθη (εικόνα 8.1). Μετά τον θάνατό του, η Αυτοκρατορία γνώρισε διαιρέσεις και επανενοποιήσεις. Το 395, όμως, διασπάται οριστικά σε *Δυτικό και Ανατολικό Τμήμα*, με αναμφισβήτητη πρωτεύουσα του τελευταίου την Κωνσταντινούπολη. Κάθε ένα από αυτά τα τμήματα αποκτά όχι μόνο ξεχωριστή διοίκηση, αλλά, σταδιακά, και ιδιαίτερη πολιτισμική φυσιογνωμία, ενώ οι επιδρομές των *βαρβάρων* επηρεάζουν ιδιαίτερα το Δυτικό Τμήμα, που καταλύεται οριστικά το 476. Έτσι, η Νέα Ρώμη αναδεικνύεται μοναδική πρωτεύουσα του *ρωμαϊκού* κόσμου, που για αρκετούς αιώνες είναι πλέον νοητός μόνον ανατολικά της Αδριατικής Θάλασσας.

8.1.4. Ο Χριστιανισμός

Εικόνα 8.2. Ψηφιδωτή παράσταση από τον γυναικωνίτη της Αγίας Σοφίας. Απεικονίζει τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο τον Μονομάχο (1042-1055) και τη σύζυγό του πορφυρογέννητη Ζωή. Αναγράφεται ο τίτλος του αυτοκράτορα: «Κωνσταντίνος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτωρ πιστὸς βασιλεὺς Ρωμαίων ὁ Μονομάχος». Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (άδεια CC0 1.0, δικαιούχος: Myrabella), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Η επιλογή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, πρώτα να επιτρέψει στους Χριστιανούς να λατρεύουν ελεύθερα τη θρησκεία τους και κατόπιν να λάβει σειρά μέτρων για την ενίσχυσή τους, έτσι ώστε από τον 5^ο αιώνα και μετά ο Χριστιανισμός να αναγνωριστεί ως επίσημη θρησκεία της Αυτοκρατορίας, επέδρασε έντονα στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της και ειδικότερα στο δίκαιο της. Βασικό στοιχείο της *βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας* αποτέλεσε η σχέση του αυτοκράτορα με τον Θεό (εικόνα 8.2) (βλ. 9.1.1), ενώ η ένταξη της Εκκλησίας στην

κρατική οργάνωση οδήγησε στη διαμόρφωση ιδιαίτερων σχέσεων με την Πολιτεία (βλ. 9.1.7), καθώς και στη θέσπιση κανόνων δικαίου από τα δικά της μεν όργανα, που όμως έτυχαν αναγνώρισης και από την πολιτειακή εξουσία (βλ. 8.2.5, 9.1.7). Από την άλλη μεριά, και οι αυτοκράτορες νομοθέτησαν σχετικά με τη διοικητική οργάνωση της Εκκλησίας (βλ. 8.2.5), αλλά και γενικά επηρεάστηκαν κατά την άσκηση της νομοθετικής τους δραστηριότητας από τις αρχές της χριστιανικής ηθικής, κυρίως σε σχέση με το δίκαιο του γάμου (βλ. 9.2.2). Ακόμη, εκκλησιαστικά όργανα άσκησαν ευρεία δικαιοδοτική αρμοδιότητα, που για κάποιους κλάδους του δικαίου υπήρξε μάλιστα *αποκλειστική* (βλ. 10.1.6.2).

8.1.5. Η ελληνική γλώσσα στη νομοθεσία και η εκπαίδευση των νομικών

Όπως προκύπτει από όσα περιγράφηκαν παραπάνω, το Ανατολικό Τμήμα της παλαιάς ενιαίας Αυτοκρατορίας –το οποίο ακολούθησε τη δική του πορεία μετά την κατάκτηση των δυτικών περιοχών από *βαρβαρικά* φύλα– ήταν «σφραγισμένο» από την *ελληνική παράδοση*. Ο πληθυσμός του ήταν ελληνόφωνος ή έστω κατανοούσε τα ελληνικά, ενώ σίγουρα δεν υπήρχαν εκεί πληθυσμοί με *μητρική* γλώσσα τα λατινικά. Η λατινική γλώσσα, πάντως, παρέμενε πάντοτε η γλώσσα της διοίκησης, ενώ οι πατροπαράδοτες διατάξεις του Ρωμαϊκού Δικαίου ήταν συντεταγμένες στα λατινικά. Παρ' όλα αυτά, για λόγους καθαρά πρακτικούς, ήδη από το έτος 397 και με νόμο των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου (C. 7.45.12) επιτράπηκε η έκδοση δικαστικών αποφάσεων τόσο στη λατινική όσο και στην ελληνική γλώσσα, ενώ προφανώς για τους ίδιους λόγους ήδη πριν από τον 2^ο αιώνα ειδικοί νόμοι της κατηγορίας των *rescripta* (βλ. 5.4.2, 5.5.4) συντάσσονταν και στα ελληνικά. Οι παλαιότεροι ελληνικοί γενικοί νόμοι που μας έχουν σωθεί προέρχονται, πάντως, από τον 5^ο αιώνα, ενώ γενίκευση της χρήσης της ελληνικής γλώσσας παρατηρείται στην ιουστινιάνεια νομοθεσία και κυρίως στις *Νεαρές*, που εκδόθηκαν μετά το 534 (βλ. 8.2.1.1). Με την πάροδο του χρόνου, η λατινική εκτοπίστηκε εντελώς και η ελληνική γλώσσα κατέστη, έμμεσα αλλά ουσιαστικά, επίσημη γλώσσα του κράτους. Αυτό συνέβη τον 7^ο αιώνα επί Ηρακλείου, όταν ο τίτλος του *ηγεμόνα* μεταβλήθηκε και οι όροι *imperator, augustus* αντικαταστάθηκαν με την, οικεία από την ελληνική παράδοση στον χώρο της Ανατολής, ονομασία *βασιλεύς*, που από τον 9^ο αιώνα και μετά συνοδεύτηκε με αυτήν του *αυτοκράτορος* (εικόνα 8.3).

Εκτός, όμως, από το πεδίο της νομοθεσίας, η προϊούσα άγνοια της λατινικής γλώσσας προκάλεσε προβλήματα και στον τομέα της εκπαίδευσης των νομικών. Συγκεκριμένα, το έτος 533 ο Ιουστινιανός αναμόρφωσε, με διάταξή του, το πρόγραμμα των νομικών σπουδών στις κρατικές Νομικές Σχολές της Βηρυτού, της Κωνσταντινούπολης και της Ρώμης, επιβάλλοντας ως αποκλειστική ύλη μόνο το ήδη κωδικοποιημένο δίκαιο και προβλέποντας πενταετή διδασκαλία. Ειδικότερα στο πλαίσιο αυτής της διδασκαλίας των νέων νομικών προβλέπονταν:

- στο πρώτο έτος η διδασκαλία των ιουστινιάνειων *Εισηγήσεων* (βλ. 5.5.4.4) καθώς και εισαγωγικά θέματα από τα τέσσερα πρώτα βιβλία του *Πανδέκτη* (βλ. 5.5.4.3),
- στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο έτος εμβάθυνση στον *Πανδέκτη*, ενώ
- στο πέμπτο έτος διδασκόταν ο *Ιουστινιάνειος Κώδικας* (βλ. 5.5.4.2).

Τη νομική διδασκαλία, που απαγορευόταν να διεξάγεται εκτός αυτών των Σχολών, είχαν αναλάβει καθηγητές, οι οποίοι χαρακτηρίζονται *αντικλήσορες* –όρος δανεισμένος από τη στρατιωτική ορολογία (*antecessores*, δηλ. *ανιχνευτές*). Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διδασκαλίας τους αποτελούσαν αφενός μεν το ότι αυτή δεν γινόταν με βάση κάποιο «εγχειρίδιο», αλλά με απευθείας ανάλυση των κειμένων σε συνεργασία με τους φοιτητές, αφετέρου δε πως ουσιαστικά μέρος της ήταν η *μεταγλώττιση* των λατινικών χωρίων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης στα ελληνικά, προς χάριν των ελληνόφωνων φοιτητών, που αποτελούσαν και την πλειονότητα του ακροατηρίου τους.

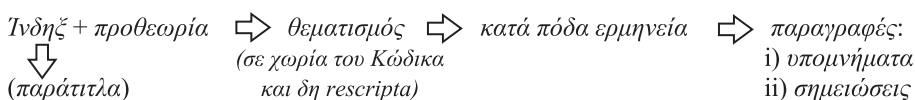
Το προϊόν της διδασκαλίας των *αντικλησώρων* μας έχει παραδοθεί από σημειώσεις φοιτητών με βάση τις παραδόσεις τους. Από τα κείμενα αυτά η ειδική έρευνα έχει οδηγηθεί στο συμπέρασμα, ότι οι αντικλήσορες ακολουθούσαν την εξής διδακτική μέθοδο:

- Προηγούνταν μια εκτεταμένη αναφορά (σε ελληνική γλώσσα, αλλά όχι κατά λέξη μετάφραση) στο περιεχόμενο του κειμένου, ο *ίνδηξ*, στον οποίο παρεμβαλλόταν η *προθεωρία*, δηλαδή επεξηγήσεις αναγκαίες για την κατανόηση από τους φοιτητές.
- Σε περίπτωση που επρόκειτο για χωρίο του *Κώδικα*, και ειδικά *rescriptum*, γινόταν και *θεματισμός*, δηλαδή υποθετική ανάλυση των πραγματικών περιστατικών που οδήγησαν στην έκδοση της διάταξης.
- Στη συνέχεια οι φοιτητές προέβαιναν, με τη βοήθεια του καθηγητή, σε κατά λέξη μετάφραση (*κατά πόδα ερμηνεία*) του λατινικού κειμένου.

- Αφού το κείμενο (το *ρητόν*) μεταφραζόταν, ακολουθούσε ο σχολιασμός του με τις *παραγραφές*, δηλαδή σχόλια στο περιθώριό του που, αν είχαν γενικό περιεχόμενο, χαρακτηρίζονταν ως *υπομνήματα* και, αν αναφέρονταν σε λεπτομέρειες, ως *σημειώσεις*. Στις παραγραφές ανήκαν και οι *παραπομπές* σε άλλα σχετικά χωρία με σύντομη αναφορά στο περιεχόμενό τους. Ανάλογες *παραπομπές* μπορούσαν να συνοδεύουν και τον *ίνδηκα*, στην περίπτωση όμως αυτή ονομάζονταν *παράτιτλα*.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί, πως στις Σχολές της Ανατολής φοιτούσαν και κάποιοι, λίγοι, λατινόφωνοι, προερχόμενοι προφανώς από δυτικές περιοχές. Αυτοί δεν είχαν πρόβλημα κατανόησης των λατινικών κειμένων αλλά, των ελληνικών διατάξεων, που αποτελούσαν αντικείμενο διδασκαλίας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι για χάρη τους υπήρχαν και ειδικές παραδόσεις, στο πλαίσιο των οποίων οι αντικήσσορες τους δίδασκαν αυτές τις διατάξεις, ακολουθώντας την ίδια μέθοδο αλλά με ελληνικά πρωτότυπα σε αυτήν την περίπτωση.

Η μέθοδος των *αντικησόρων* σχηματικά:

Σχήμα 8.1. Η μέθοδος των *αντικησόρων*

Οι Νομικές Σχολές και η συναφής παιδεία, όπως τις είχε σχεδιάσει ο Ιουστινιανός, υπήρξαν βραχύβιες. Όσον αφορά τη Ρώμη, είναι αμφίβολο αν πράγματι υπήρξε ποτέ χώρος δράσης *αντικησόρων*, ενώ η Σχολή της Βηρυτού άρχισε να παρακμάζει μετά από έναν καταστροφικό σεισμό (έτ. 551), που οδήγησε τελικά στο κλείσιμό της. Η Σχολή της Κωνσταντινούπολης έκλεισε επίσης, αν όχι μετά την επιδημία πανώλης (έτ. 542), που ερήμωσε την πρωτεύουσα, οπωσδήποτε μέσα στον 6^ο αιώνα. Η νομική επιστήμη εξακολούθησε, βέβαια, να διδάσκεται, αλλά πλέον στο πλαίσιο ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όπως από δικηγόρους (*σχολαστικούς*, βλ. 8.2.2.1) ή στο εκπαιδευτήριο της *συντεχνίας* των συμβολαιογράφων (βλ. 9.1.9). Με τη σύντομη παρένθεση μιας κρατικής Νομικής Σχολής τον 11^ο αιώνα (βλ. 8.2.1.3.5), ακόμη και εκπαιδευτικά ιδρύματα που έχουν χαρακτηριστεί ως «πανεπιστημιακές» σχολές – όπως αυτές που ιδρύθηκαν επί Καίσαρος Βάρδα (9^{ος} αιώνας) και Κωνσταντίνου Ζ' (10^{ος} αιώνας)– λειτούργησαν μάλλον σε ιδιωτική βάση.

Η σύντομη παρουσία των *αντικησόρων* υπήρξε, μολαταύτα, καθοριστική για τις εξελίξεις, επειδή η μεταγλώττιση των λατινικών κειμένων του κωδικοποιημένου Ρωμαϊκού Δικαίου στο πλαίσιο των παραδόσεών τους, καθώς και μονογραφίες τους προορισμένες για τη νομική πρακτική – που αποτελούσαν συνδυασμό επιτομής και μετάφρασης των κειμένων αυτών (*summae*)– σταδιακά αντικατέστησαν στην Ανατολή, για λόγους ευνόητους, τα αυθεντικά κείμενα της κωδικοποίησης και αποτέλεσαν επίσης το «ιουστινιάνειο» υπόβαθρο των νέων έργων, που δημιουργήθηκαν αργότερα. Έτσι, δικαίως και χωρίς υπερβολή, οι *αντικησσορες* θεωρούνται οι *δημιουργοί* του Βυζαντινού Δικαίου.

8.1.6. Η διαμόρφωση ελληνικής νομικής ορολογίας

Ένα σημαντικό πρόβλημα, που παρουσιάστηκε τόσο κατά την έκδοση των πρώτων νόμων στα ελληνικά όσο και κατά τη μεταγλώττιση των λατινικών κειμένων, υπήρξε η μεταχείριση των τεχνικών νομικών όρων του Ρωμαϊκού Δικαίου. Προφανώς για αποφυγή παρανοήσεων, που θα έθεταν σε κίνδυνο τη σαφήνεια των νόμων, όχι μόνο η αυτοκρατορική γραμματεία κατά την κατάρτιση των νόμων, αλλά και οι ίδιοι οι *αντικησσορες* κατά την ερμηνευτική επεξεργασία της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης διατήρησαν κατ' αρχήν τη λατινική ορολογία.

Όσο μας επιτρέπει να διαγνώσουμε η σημερινή κατάσταση στην παράδοση των πηγών, οι όροι αυτοί αποτυπώνονταν σε μεγάλη έκταση με λατινικούς χαρακτήρες. Για να υπάρξει, βέβαια, προσαρμογή τους μέσα στα ελληνικά κείμενα, γράφονταν τελικά με στοιχεία και των δύο γλωσσών, όπως, για παράδειγμα: «...των *adgnatow* τε και *cognatow*...», ενώ το επόμενο βήμα υπήρξε η αναγραφή ολόκληρων λατινικών όρων στα ελληνικά, π.χ.: «...δι' έμαγκιπατίονα...» (N. 118.4, κατά την εν χρήσει κριτική έκδοση). Σταδιακά, υπήρξαν περιπτώσεις που οι λατινικοί όροι αντικαταστάθηκαν με ελληνικούς, όπως το *repudium* που εξελληνίστηκε ως *ρεπούδιον*, αλλά τελικά εκτοπίστηκε από τον αντίστοιχο ελληνικό όρο *διαζύγιον*, ο οποίος και επικράτησε. Αντίθετα, για άλλους όρους, όπως το *φιδεικόμισον* (*fideicommissum*) ουδέποτε έγινε απόπειρα να υποκατασταθούν με αντίστοιχο

ελληνικό (π.χ. *καταπίστευμα*), ενώ τέτοιες προσπάθειες, όπως το να αντικατασταθεί ο λατινογενής όρος *λη(ε)γάτον* (*legatum*, *κληροδότημα*) με τον ελληνικό *πρεσβείον* (που επίσης δηλώνει το *κληροδότημα*), δεν πέτυχαν.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, για το κατά πόσον οι λατινογενείς όροι γίνονταν μερικές φορές ευκολότερα αντιληπτοί από τους αντίστοιχους ελληνικούς, αποτελεί η εξής αναφορά της *Εκλογής των Ισαύρων* –ενός νομοθετήματος που είχε ως βασικό μέλημα, την κατανόηση του κειμένου της από τον μέσο άνθρωπο της εποχής (βλ. 8.2.1.2): «...προδήλως δημοσίαν ἀναγραφὴν ποιουμένης αὐτῆς, ἥτοι ἴμβεντον, πάσης τῆς καταλιμπανομένης ὑπὸ τοῦ αὐτῆς ἀνδρός (...) περιουσίας...» (Ε. 2.5.1).

Συστηματική διατήρηση των λατινογενών όρων, και μάλιστα σε βάθος χρόνου, παρατηρείται ακόμη στον χώρο του δημόσιου δικαίου και κυρίως στον τομέα της κρατικής οργάνωσης και των δημόσιων αξιωμάτων, μια επιλογή, που συνδέεται με την πολιτική θεωρία των Βυζαντινών για την αδιάσπαστη συνέχεια του *imperium romanum* στο πρόσωπο της Αυτοκρατορίας τους. Αντιθέτως, για λόγους και πάλι πολιτικούς αλλά διαφορετικής φύσης, μεταφράζονται συστηματικά όροι, που αφορούν την οικονομική διοίκηση και ιδιαίτερα τη φορολογία, προφανώς για να δημιουργείται η εντύπωση, ευνοϊκότερων αλλαγών σε ένα σύστημα, που όμως παρέμενε διαχρονικά περίπου ίδιο.

Η παραπάνω ανάλυση δεν πρέπει, πάντως, να δημιουργήσει την εντύπωση ότι οι λατινικοί όροι γίνονταν, τουλάχιστον μέχρι την αποκρυστάλλωση μιας *βυζαντινής* νομικής ορολογίας, κατανοητοί χωρίς προβλήματα από τον μέσο άνθρωπο ακόμη και τον νομικό. Έτσι, οι αναμφισβήτητες δυσκολίες στην κατανόησή τους οδήγησαν στη δημιουργία *νομικών λεξικών*, που ξεκίνησαν ως επεξηγηματικές σημειώσεις (*γλωσσήματα*) επάνω στα χειρόγραφα, οι οποίες σε μερικές περιπτώσεις αυτονομήθηκαν και απέκτησαν δική τους χειρόγραφη παράδοση.

8.2. Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου (534-1453)

Ως προς το χρονικό εύρος εξέτασης των πηγών του Βυζαντινού Δικαίου, πρέπει να παρατηρηθούν τα ακόλουθα. Με βάση το αναμφισβήτητο γεγονός, ότι οι διεργασίες που οδήγησαν στη δημιουργία της έννομης τάξης που χαρακτηρίζεται ως *βυζαντινή* είχαν αρχίσει, αν όχι από το 284 με την εισαγωγή του συστήματος της *τετραρχίας*, οπωσδήποτε από τον 4^ο αιώνα με τη μονοκρατορία του Μεγάλου Κωνσταντίνου –οπότε διαμορφώθηκε τελικά το πολίτευμα της *Δεσποτείας*, ιδρύθηκε η Κωνσταντινούπολη και εδραιώθηκε ο Χριστιανισμός– στην επιστήμη επικρατεί η άποψη, ότι η πρώτη περίοδος δημιουργίας του Βυζαντινού Δικαίου συμπίπτει τελικά με εκείνη, η οποία (με την ίδια ορθότητα) μπορεί να χαρακτηριστεί ως η τελευταία φάση στην εξέλιξη του Ρωμαϊκού Δικαίου, με αποκορύφωμα την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση. Ακριβώς για τους λόγους αυτούς, συντάσσοντας ένα εγχειρίδιο, που παρουσιάζει διαχρονικά την *ιστορία του Ελληνικού Δικαίου* και την ώσμωσή του με το *Ρωμαϊκό*, η παρούσα συγγραφική ομάδα έκρινε ορθότερο για λόγους μεθοδολογικούς και παιδαγωγικούς, να αναπτυχθούν στο πλαίσιο του Ρωμαϊκού Δικαίου οι εξελίξεις και οι πηγές του δικαίου *μέχρι το 534*, μέχρι δηλαδή την ολοκλήρωση της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, ενώ στην αρχή του Βυζαντινού Δικαίου να τεθούν, όσο μεν αφορά τη νομοθεσία, οι ιουστινιάνειες *Νεαρές*, ως προς δε την «επιστημονική» νομική παραγωγή το διδακτικό και ερμηνευτικό έργο των *αντικλησόρων*. Η επιλογή αυτή δεν μπορεί, άλλωστε, κατά τη γνώμη μας, να θεωρηθεί αυθαίρετη ή επιστημονικά αβάσιμη. Οι ιουστινιάνειες *Νεαρές* όχι μόνον συντάχθηκαν στα ελληνικά αλλά εισήγαγαν και ουσιαστικές καινοτομίες στο δίκαιο, επιβαλλόμενες από τις νέες κοινωνικές συνθήκες, ενώ οι *αντικλήσορες*, οι οποίοι έδρασαν μετά το 533 με τον τρόπο που περιγράφηκε παραπάνω (βλ. 8.1.5), έδωσαν στα πρωτότυπα κείμενα της *κωδικοποίησης* νέα μορφή καθώς και νέα ζωή στο πλαίσιο της βυζαντινής έννομης τάξης.

Όσον αφορά το χρονικό όριο, που σηματοδοτεί το τέλος του Βυζαντινού Δικαίου και των πηγών του, συμβατικό (βλ. 11, 11.1) αλλά αναμφισβήτητο ορόσημο αποτελεί η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Έτσι, το παρόν τμήμα του εγχειριδίου θα έχει ως αντικείμενο την παρουσίαση των βασικότερων νομικών πηγών από το 534 μέχρι το 1453. Αξίζει ακόμη να παρατηρηθεί, ότι οι σημαντικότεροι σταθμοί στην ιστορία των πηγών του Βυζαντινού Δικαίου χρονολογούνται κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (*Εκλογή των Ισαύρων*, *Ανακάθαρσις των παλαιών νόμων*, βλ. 8.2.1.3), ενώ η περίοδος μετά το 1204 χαρακτηρίζεται από μάλλον περιορισμένη καλλιέργεια του δικαίου, εκτός του χώρου της Εκκλησίας, η οποία εμφανίζει την εποχή αυτή εκτεταμένη σχετική δραστηριότητα (βλ. 8.2.1.4, 8.2.3.2).

8.2.1. Η νομοθεσία

Συνέπεια του *συγκεντρωτικού* βυζαντινού πολιτικού συστήματος αποτελεί το γεγονός, ότι ο αυτοκράτορας είναι ο μόνος αρμόδιος για την παραγωγή νόμων. Κριτήριο για τον χαρακτηρισμό ενός κειμένου με κανονιστικό περιεχόμενο ως *νόμου* αποτελεί, λοιπόν, πρωτίστως η αυτοκρατορική του προέλευση. Τα νομοθετήματα, όμως, αυτά δεν εκδίδονταν πάντοτε με την ίδια μορφή:

- Ένα μεγάλο μέρος των γενικών νόμων δημοσιεύονταν μεμονωμένα και είναι εκείνοι που από τον 5^ο αιώνα και μετά χαρακτηρίζονται ως *νεαράι* (*διατάξεις*), με τη ελληνική δηλαδή απόδοση του όρου *novellae* (*constitutiones*).
- Υπάρχουν, επιπροσθέτως, περισσότερο ή λιγότερο εκτενή έργα με *νομοθετική λειτουργία*, όπως για παράδειγμα η *Εκλογή* ή ο *Πρόχειρος Νόμος* (βλ. 8.2.1.2 και 8.2.1.3.1.), τα οποία, και μεν βασίζονται σε μεγάλο βαθμό σε προγενέστερο υλικό και για τον λόγο αυτό τους αποδίδεται από ορισμένους ερευνητές *κωδικοποιητικός* χαρακτήρας, αλλά έχουν υποστεί επεξεργασία ως σύνολο και έχουν επισήμως δημοσιευθεί ως *νόμοι*.
- Τέτοια δημοσίευση δεν γνώρισε, όμως, κατά την εκπόνησή της η μεγάλη κωδικοποίηση του 10^{ου} αιώνα, τα *Βασιλικά* (βλ. 8.2.1.3.2), η οποία, πάντως, αναγνωρίστηκε επίσημα τον 12^ο αιώνα από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό ως «ισχύον δίκαιο», που θα υποκαθιστούσε την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση.
- Από τον 11^ο αιώνα και μετά, πολλαπλασιάζονται τα αυτοκρατορικά *χρυσόβουλλα*, έγγραφα που οφείλουν την ονομασία τους στο ότι έφεραν τη χρυσή σφραγίδα (*βούλλα*) του αυτοκράτορα (εικόνα 8.4). Αυτά είχαν μεν κανονιστικό περιεχόμενο αλλά περιορισμένο αριθμό αποδεκτών, καθώς συνήθως εξασφάλιζαν προνόμια (εικόνα 8.5α-β), ενώ η λειτουργία τους μέσα στο σύστημα της βυζαντινής νομοθεσίας, όπως και η ακριβής σχέση τους με τους γενικούς νόμους, δεν είναι πλήρως αποσαφηνισμένη.
- Τέλος, αυτοκρατορικές αποφάσεις για διοικητικά ζητήματα καταγράφονται σε έγγραφα, όπως τα *προστάγματα*, οι *ορισμοί*, τα *σιγίλλια* κ.ά.

Οι νομοθετικές πηγές του Βυζαντινού Δικαίου:

1. Νεαράι διατάξεις (*novellae constitutiones*)
2. Έργα με νομοθετική λειτουργία & «κωδικοποιητικό» χαρακτήρα (π.χ. Εκλογή, Πρόχειρος Νόμος)
3. Η κωδικοποίηση των Βασιλικών
4. Χρυσόβουλλα
5. Αυτοκρατορικές αποφάσεις για διοικητικά ζητήματα (προστάγματα, ορισμοί, σιγίλλια)

Σχήμα 8.2. Οι νομοθετικές πηγές του Βυζαντινού Δικαίου

8.2.1.1 ΟΙ Νεαρές του Ιουστινιανού και άλλων αυτοκρατόρων μέχρι τον 9^ο αιώνα

Ο Ιουστινιανός υπήρξε ο παραγωγικότερος αυτοκράτορας του Βυζαντίου, όσον αφορά τη νομοθετική δραστηριότητα. Στην παραγωγικότητα αυτή οφείλεται, βέβαια, και η ανάγκη που προέκυψε για δεύτερη έκδοση του *Κώδικα* το έτος 534, δηλαδή πέντε χρόνια μετά την πρώτη (βλ. 5.5.4.2). Η νομοθετική δραστηριότητα υπήρξε, πάντως, έντονη και μετά το έτος αυτό. Συγκεκριμένα, δημοσιεύθηκαν περίπου 160 ιουστινιάνειες *Νεαρές*. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι νόμοι αυτοί αποτελούν κατ' εξοχήν *βυζαντινές διατάξεις*, τόσο λόγω του ότι στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι εκδεδομένες στα ελληνικά όσο και επειδή αντικατοπτρίζουν την εφεξής αποδέσμευση του δικαίου από πολλούς κανόνες του ρωμαϊκού *ius civile*, ενώ λαμβάνουν υπόψη και τις νέες κοινωνικές συνθήκες, με αιχμή την αύξουσα επίδραση της χριστιανικής θρησκείας.

Δεν πρέπει να είναι, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός, ότι τέσσερις σημαντικές και μεγάλες *Νεαρές*, που δημοσιεύθηκαν μεταξύ 542 και 546 είναι αφιερωμένες σε θέματα σημαντικά για την κοινωνική πραγματικότητα του 6^{ου} αιώνα. Έτσι:

- η Ν. 117 (έτ. 542) αναφέρεται στο δίκαιο του γάμου, στο δε 8^ο κεφάλαιό της εισάγει *συγκεκριμένους λόγους διαζυγίου* (βλ. 9.2.2.4), επεμβαίνοντας ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό στη δυνατότητα που υπήρχε μέχρι τότε για ελεύθερη λύση του γάμου, η οποία αποδοκιμαζόταν από την Εκκλησία:

- η Ν. 118 (έτ. 543), αναφερόμενη στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, παραμερίζει το ρωμαϊκό σύστημα της *αρρενογονίας* (βλ. 7.7) και παρουσιάζει ένα σύστημα *τάξεων* στην κληρονομική διαδοχή βασισμένο στη *συγγένεια εξ αίματος* (βλ. 9.2.6.3), πολύ πιο κοντινό στην ελληνιστική παράδοση·
- τέλος, οι Ν. 120, 123 (έτ. 544, 546) ασχολούνται με περιουσιακά και διοικητικά θέματα της Εκκλησίας αλλά και με ζητήματα των κληρικών και μοναχών.

Γενικότερα, στο ιδιωτικό και στο εκκλησιαστικό δίκαιο είναι αφιερωμένες οι μισές περίπου από τις ιουστινιάνειες *Νεαρές*, ενώ οι υπόλοιπες αφορούν την οργάνωση και λειτουργία του κράτους, ελάχιστες δε έχουν αποκλειστικώς ποινικό περιεχόμενο. Ενδεχομένως ο Ιουστινιανός να σχεδίαζε τη δημοσίευση μιας επίσημης συλλογής των *νεαρών διατάξεών* του, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Έτσι, οι *Νεαρές* συγκεντρώθηκαν μόνον σε συλλογές με ιδιωτική προέλευση, η γνωστότερη από τις οποίες είναι η λεγόμενη *συλλογή των 168 Νεαρών*, που χαρακτηρίζεται έτσι, επειδή εκτός από τις *Νεαρές* του Ιουστινιανού περιλαμβάνει και επτά *Νεαρές* των άμεσων διαδόχων του.

Οι επτά αυτές *Νεαρές* προέρχονται από τους αυτοκράτορες Ιουστίνου Β΄ (Ν. 140, 144, 148, 149) και Τιβέριου Β΄ (Ν. 161, 163, 164). Μεταξύ αυτών ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Ν. 140 του Ιουστίνου σχετικά με τη συναινετική λύση του γάμου (βλ. 9.2.2.4). Από τον 7^ο αιώνα σώζονται τέσσερις *Νεαρές* του αυτοκράτορα Ηρακλείου (έτ. 612, 617, 619, 629) αναφερόμενες κυρίως στο νομικό καθεστώς του κλήρου ιδιαίτερα της *Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης* (της Αγίας Σοφίας, εικόνα 8.3).

- Γενικότερο ενδιαφέρον έχουν οι νόμοι που σώζονται από τον 8^ο και τις αρχές του 9^{ου} αιώνα. Πρόκειται για:
- δύο *Νεαρές* της αυτοκράτειρας Ειρήνης, η πρώτη από τις οποίες (έτ. 780-790), με αφετηρία το ζήτημα του όρκου κατά την αποδεικτική διαδικασία, παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τον τύπο των δικαιопραξιών (βλ. 8.2.3.1), ενώ η δεύτερη (έτ. 797-802) αναφέρεται στην απαγόρευση τέλεσης τρίτου γάμου (βλ. 9.2.2.3) καθώς και γάμου με γυναίκα δούλη (βλ. 9.2.2.1) και
- μία *Νεαρά* των αυτοκρατόρων Λέοντος Ε΄ και Κωνσταντίνου (έτ. 819-820), με περιεχόμενο επίσης ρυθμίσεις που αφορούν το δίκαιο του γάμου και που συνετέλεσαν στην οριστική αδυναμία για συναινετική λύση του (βλ. 9.2.2.4).

Εικόνα 8.3. Ο ναός της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Πηγή: <https://www.flickr.com> (άδεια CC BY 2.0, δικαιούχος: David Spender), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

8.2.1.2. Η Εκλογή των Ισαύρων και οι προσπάθειες συμπλήρωσης και αναθεώρησής της

Το έτος 741 δημοσιεύθηκε από τους αυτοκράτορες Λέοντα Γ΄ και Κωνσταντίνο Ε΄ η *Εκλογή*. Σκοπός της κατάρτισής της υπήρξε κυρίως η ανανέωση και η διάδοση *βασικών νομικών ρυθμίσεων*, αφού την εποχή αυτή το

ιουστινιάνειο δίκαιο είχε πλέον καταστεί σε μεγάλο βαθμό *δυσπρόσιτο*. Αυτό οφειλόταν στο χαμηλό επίπεδο, στο οποίο είχε περιέλθει η καλλιέργεια του δικαίου μετά τη διάλυση των Νομικών Σχολών του 6^{ου} αιώνα αλλά και στο ότι τα πρωτότυπα κείμενα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης είχαν πολύ περιορισμένη διάδοση, εκτός των άλλων, και για λόγους γλωσσικούς.

Η *Εκλογή* δεν είχε ως στόχο την κατάργηση της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης αλλά τη συνοπτική και σε απλή γλώσσα παρουσίαση βασικών για την καθημερινότητα διατάξεων του δικαίου της. Περιλάμβανε, πάντως, και νέο δίκαιο, το οποίο ενδεχομένως προερχόταν από χαμένες σήμερα *Νεαρές* του Λέοντα Γ'. Όσον αφορά ειδικά τις ιουστινιάνειας προέλευσης διατάξεις της *Εκλογής*, αυτές πρέπει να αντλήθηκαν από τις ελληνικές παραφράσεις των *αντικλησόρων*, οι οποίες όμως δεν αναπαράγονται αυτούσιες αλλά με απλοποιημένη διατύπωση.

Ο στόχος, να αποτελέσει η *Εκλογή* νομοθέτημα, που θα διευκόλυνε κυρίως τον απλό άνθρωπο και τον μέσο νομικό της πράξης, προκύπτει άλλωστε και από το ότι το μεγαλύτερο μέρος από τους 18 τίτλους της αναφέρεται στο οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο, δηλαδή στους κλάδους που είναι πιο στενά συνδεδεμένοι με την καθημερινότητα. Ειδικά στα θέματα της σύναξης και λύσης του γάμου η *Εκλογή* εμφανίζει καινοτομίες, οι οποίες αντικατοπτρίζουν κυρίως την επίδραση της Εκκλησίας (βλ. 9.2.2.2). Στην επίδραση της χριστιανικής ηθικής μπορεί ακόμη να αποδοθεί και η προσπάθεια για βελτίωση των συνθηκών απονομής της δικαιοσύνης, με κύρια εκδήλωση την εισαγωγή μισθοδοσίας των δικαστών από το Δημόσιο προς αποφυγή της δωροδοκίας τους. Οι Ίσαυροι αυτοκράτορες, και ιδιαίτερα ο Λέων Γ', δεν στράφηκαν, άλλωστε, στο πλαίσιο της εικονομαχικής τους πολιτικής γενικά κατά της Εκκλησίας, αλλά κατά των *μονών*, από τις οποίες εκπορεύτηκε η μεγαλύτερη αντίδραση στην πολιτική τους. Αυτός είναι πιθανότατα ο λόγος, για τον οποίο η *Εκλογή* δεν επανέλαβε ιουστινιάνειες διατάξεις, που μέσω της επιβολής περιουσιακών ποινών για ορισμένα εγκλήματα προσπόριζαν οφέλη στα μοναστήρια. Γενικότερα, το ποινικό δίκαιο αποτελεί τη σημαντικότερη μεταρρύθμιση της *Εκλογής*, που είναι σύμφωνη με την αναφορά στην ίδια της την επικεφαλίδα για *ἐπιδιόρθωσιν* του δικαίου *εἰς τὸ φιλανθρωπότερον* (βλ. 10.2.1). Σ' αυτό είναι αφιερωμένος και ο εκτενέστερος τίτλος της, ο τίτλος 17, που καταλαμβάνει ως προς την έκταση το 1/5 του νομοθετήματος. Η *Εκλογή* διαδόθηκε ευρύτατα και το κείμενό της παραδίδεται σε περίπου 100 χειρόγραφα, ενώ η σαφήνεια και η συντομία του, οδήγησαν στο να υπερβεί η διάδοση αυτή τα σύνορα του Βυζαντίου και να μεταφραστεί σε σλαβικές γλώσσες, στα αρμενικά και τα αραβικά.

Όπως ήδη σημειώθηκε, στόχο του νέου νομοθετήματος δεν αποτελούσε η κατάργηση του ιουστινιάνειου δικαίου, που θεωρητικά θα εξακολουθούσε να ισχύει για να καλύπτει τα κενά της. Το γεγονός ότι το δίκαιο αυτό ήταν πλέον *δυσπρόσιτο*, οδήγησε στο να δημιουργηθεί ήδη τον 8^ο αιώνα από την ιδιωτική πρωτοβουλία μια συλλογή από κείμενα ιουστινιάνειας προέλευσης που συνοδεύει την *Εκλογή* στα χειρόγραφα, με σκοπό τη συμπλήρωσή της (βλ. 8.2.2.2).

Όχι απλή συμπλήρωση, αλλά στοχευμένη αναθεώρηση της *Εκλογής* με τάση επιστροφής στο ιουστινιάνειο δίκαιο διαπιστώνεται, πάντως, σε ένα άλλο έργο, που μας έχει δυστυχώς παραδοθεί μόνον αποσπασματικά σε ένα χειρόγραφο και στο οποίο ερευνητές του 20^{ου} αιώνα έδωσαν συμβατικά το όνομα *Εκλογάδιον*. Από τη μελέτη του οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα, ότι δεν επρόκειτο για ιδιωτική αλλά για επίσημη νομοπαρασκευαστική εργασία, που συντελέστηκε κατά τον 9^ο αιώνα, δεν κατέστη όμως δυνατό να ολοκληρωθεί και να δημοσιευθεί ως νόμος.

8.2.1.3. *Ανακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων και νέα νομοθεσία ἐπὶ Μακεδονικῆς δυναστείας (867-1056)*

Η κίνηση, η οποία στην Ιστορία του Βυζαντινού Δικαίου χαρακτηρίζεται ως *ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων* σηματοδοτείται από την άνοδο στον θρόνο της δυναστείας, που ίδρυσε ο Βασίλειος Α' ο Μακεδών, συνδέεται δε με το φαινόμενο, το οποίο –παρ' όλο που έχει τις ρίζες του στην προηγούμενη περίοδο– χαρακτηρίζεται ως *Μακεδονική Αναγέννηση* και συνίσταται στην *πολιτιστική άνθηση* της Αυτοκρατορίας μέσω μιας διαδικασίας συγχώνευσης Αρχαιότητας και Χριστιανισμού, ενώ συμπίπτει με την εποχή της μέγιστης πολιτικής και στρατιωτικής ακμής του Βυζαντίου. Το τέλος της Αναγέννησης αυτής επέρχεται μετά τα μέσα του 11^{ου} αιώνα και κυρίως την εποχή των Κομνηνών, οπότε επίσης υποχωρεί η άνθηση της καλλιέργειας του δικαίου, με εξαίρεση το εκκλησιαστικό δίκαιο (βλ. 8.2.5). Η *ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων* δηλώνει αφενός μεν την κατάργηση των νεωτερισμών που είχε επιφέρει η *Εκλογή*, τάση, που όπως είδαμε, προϋπήρχε (βλ. 8.2.1.2), αφετέρου δε την «επανακωδικοποίηση» του ιουστινιάνειου δικαίου, με συνέπεια τον εκσυγχρονισμό και τον πλήρη εξελληνισμό του. Το αποτέλεσμα αυτό επήλθε με την παραγωγή νομοθετημάτων, όπως η *Εισαγωγή* και ο *Πρόχειρος Νόμος* (βλ. 8.2.1.3.1) καθώς και με τη μεγάλη *κωδικοποίηση* σε 60 βιβλία, τα λεγόμενα *Βασιλικά* (βλ. 8.2.1.3.2). Η

χρονική αλληλουχία (το πότε, δηλαδή, θεσπίστηκε καθένα από αυτά) και η ακριβής φύση αυτών των κειμένων βρέθηκαν από το 1986 και μετά στο επίκεντρο των επιστημονικών συζητήσεων, γιατί τότε ο ερευνητής Andreas Schminck ανέπτυξε μια καινούργια σχετική θεωρία, η οποία έχει γίνει δεκτή στα βασικά της σημεία από κάποιους επιστήμονες (π.χ. P. Pieler, Σπ. Τρωιάνος), ενώ απορρίπτεται από άλλους (π.χ. T.v. Bochone, B. Stolte). Την ίδια εποχή δημοσιεύονται και νέα νομοθετικής φύσεως έργα, καθώς και πολλές *Νεαρές*, κυρίως από τον γιο του Βασιλείου Α΄, Λέοντα ΣΤ΄ αλλά και από τους διαδόχους του.

8.2.1.3.1 Εισαγωγή και Πρόχειρος Νόμος

Εισαγωγή ονομάζεται πλέον –μετά την επισταμένη έρευνα στη χειρόγραφη παράδοση από τον Α. Schminck– το έργο που μέχρι το 1986 ήταν γνωστό ως *Επαναγωγή*. Όλοι οι ερευνητές το χρονολογούν στην εποχή του Βασιλείου Α΄ και δέχονται (ακόμη και εκείνοι που δεν ακολουθούν την άποψη του Schminck, ότι δηλαδή δημοσιεύθηκε ως νόμος, αλλά θεωρούν πως παρέμεινε νομοσχέδιο) ότι ίσχυσε στην πράξη.

Περισσότερα προβλήματα παρουσιάζει ο *Πρόχειρος Νόμος*, που η παραδοσιακή άποψη τον τοποθετεί στους χρόνους του Βασιλείου Α΄, και μάλιστα τον θεωρεί προγενέστερο της *Εισαγωγής*, ενώ ο Schminck τον χρονολογεί επί Λέοντα ΣΤ΄, συγκεκριμένα το έτος 907. Κατά τη γνώμη του, το νομοθέτημα αυτό δημοσιεύτηκε με σκοπό να καταργήσει την Εισαγωγή και ειδικότερα, μέσω της αναθεώρησής της να περιορίσει την επίδραση της Εκκλησίας στο κοσμικό δίκαιο, τάση που εκδηλώνεται με την απόλειψη των τίτλων που αφορούν τη σχέση αυτοκράτορα και πατριάρχη ως φορέων δύο διακριτών εξουσιών, οι οποίοι είχαν ως εμπνευστή τον πατριάρχη Φώτιο (βλ. 9.1.7). Επιπλέον αυτών, ο Λέων επιθυμούσε και να θέσει τέλος στο σκάνδαλο που είχε προκαλέσει η *τετραγαμία* του, στεγάζοντας στο νομοθέτημα διάταξη που απαγόρευε ρητώς τον τέταρτο γάμο (βλ. 9.2.2.3), ώστε με τον τρόπο αυτό να αποκαταστήσει τις διαταραγμένες σχέσεις του με την Εκκλησία.

Και τα δύο νομοθετήματα χωρίζονται σε 40 τίτλους και είναι πολύ συγγενικά από άποψη περιεχομένου. Η ύλη του *Προχείρου Νόμου* είναι, πάντως, μικρότερη από αυτήν της *Εισαγωγής*, γιατί εκτός από τις διατάξεις περί αυτοκράτορα και πατριάρχη, απουσιάζουν και άλλες ρυθμίσεις σχετικές με το δημόσιο δίκαιο (π.χ. αυτές για τα δικαστήρια, βλ. 10.1.3). Από την άλλη μεριά, οι διατάξεις του Προχείρου Νόμου, που έχει πλούσια χειρόγραφη παράδοση, είναι από πλευράς περιεχομένου πλησιέστερες προς τις ιουστινιάνειες ρυθμίσεις από εκείνες της Εισαγωγής, η οποία μας έχει παραδοθεί μόνον σε έξι χειρόγραφα.

8.2.1.3.2 Τα Βασιλικά και τα σχόλιά τους

Η διαδικασία της *ανακάθαρσης των παλαιών νόμων* ολοκληρώθηκε με τη δημοσίευση των *Βασιλικών*. Σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη, επί Βασιλείου Α΄ έγιναν δύο ανολοκλήρωτες απόπειρες να κωδικοποιηθεί το πλάτος του ιουστινιάνειου δικαίου: μία φορά σε 60 και μία φορά σε 40 βιβλία, με τις οποίες βρίσκονται αντίστοιχα σε συνάφεια ο *Πρόχειρος Νόμος* και η *Εισαγωγή*. Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ΄ προέκυψε μια νέα κωδικοποίηση, τα *βασιλικά έξηκοντα βιβλία* ή αλλιώς: τα *Βασιλικά*. Αργότερα, ίσως επί Κωνσταντίνου Ζ΄, προστέθηκαν στο κείμενο της κωδικοποίησης αυτής τα λεγόμενα *παλαιά σχόλια*, που όμως δεν αποτελούν κατά κυριολεξία σχόλια επί του περιεχομένου των διατάξεων των Βασιλικών, αλλά αποσπάσματα από έργα *αντικνησόρων* και *σχολαστικών* (βλ. 8.2.2.1). Περαιτέρω, κατά τον 11^ο/12^ο αιώνα προέκυψαν και τα λεγόμενα *νέα σχόλια*, δηλαδή κατά κυριολεξία σχολιασμός των κωδικοποιημένων διατάξεων από νομικούς της εποχής. Όταν, πάντως, δεν αναφέρεται το όνομα του νομικού, στον οποίο αποδίδεται το σχόλιο, η διάκριση των παλαιών από τα νέα σχόλια δεν είναι εύκολη. Και επί του θέματος αυτού ο Α. Schminck έχει διατυπώσει άλλη άποψη. Σύμφωνα με αυτήν, επί Βασιλείου Α΄ και πριν από τη δημοσίευση της *Εισαγωγής* έγινε μια απόπειρα κωδικοποίησης σε 40 βιβλία, που δεν έχει σωθεί. Αργότερα, πιθανώς το 888, ο Λέων δημοσίευσε τη νέα κωδικοποίηση σε 60 βιβλία. Τα *βασιλικά έξηκοντα βιβλία* του Λέοντος αναθεωρήθηκαν τον 11^ο αιώνα και η δεύτερη αυτή έκδοση πήρε στο εξής το όνομα *τα Βασιλικά*. Όσον αφορά τον σχολιασμό τους, ο Schminck θεωρεί ότι τόσο τα «παλαιά» όσο και πολλά από τα «νέα» σχόλια προστέθηκαν συνολικά τον ίδια εποχή στο κείμενο της δεύτερης έκδοσης.

Δυστυχώς, κανένα χειρόγραφο δεν περιέχει *πλήρες* το κείμενο της κωδικοποίησης σε καμία από τις φάσεις επεξεργασίας του. Τα *Βασιλικά*, όπως τα γνωρίζουμε σήμερα, χωρίζονται σε 60 βιβλία, τα βιβλία σε τίτλους και οι τίτλοι σε κεφάλαια. Η διαίρεση σε βιβλία και τίτλους έχει γίνει με θεματικά κριτήρια, αλλά μέσα στους τίτλους το υλικό είναι καταταγμένο σύμφωνα με την προέλευσή του από τα διάφορα μέρη του ιουστινιάνειου *Corpus Iuris Civilis* (βλ. 5.5.4), δηλαδή (και κατά σειρά): *Εισηγήσεις* (λίγα χωρία), *Πανδέκτης*, *Κώδικας*,

Νεαρές. Στο σημείο αυτό πρέπει βέβαια να επισημανθεί, πως για την απόδοση των λατινικών κείμενων χρησιμοποιήθηκαν οι μεταφράσεις των *αντικηνησώρων* (*summae*, βλ. 8.1.5 και 8.2.2.1), οι οποίες όμως εμφανίζονται πλέον απαλλαγμένες από τους πολλούς λατινικούς όρους που περιείχαν, όταν καταρτίστηκαν τον 6^ο αιώνα. Όσον αφορά τις λίγες λατινικές *Νεαρές*, χρησιμοποιήθηκαν οι ελληνικές *επιτομές* τους από τους σχολαστικούς Αθανάσιο Εμεσηνό και Θεόδωρο Ερμποπολίτη (βλ. 8.2.2.1). Εκτός όμως από τον πλήρη «εξελληνισμό» τους οι ιουστινιάνειες ρυθμίσεις υποβλήθηκαν και σε περαιτέρω επεξεργασία, έτσι ώστε, άλλα μεν κείμενα να δεχθούν «εκσυγχρονιστικές» παρεμβάσεις άλλα δε να μην καταχωρηθούν στη νέα κωδικοποίηση, γιατί κρίθηκαν απαρχαιωμένα. Μεταϊουστινιάνεια κείμενα λήφθηκαν υπόψη μόνον κατ' εξαίρεση, με χαρακτηριστικότερη αυτή των διατάξεων ποινικού δικαίου, που έχουν ως αφετηρία την ποινική μεταρρύθμιση της *Εκλογής*.

8.2.1.3.3 Οι *Νεαρές* του Λέοντα ΣΤ΄

Εικόνα 8.4. Ψηφιδωτή παράσταση από τον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας. Ο Λέων ο Στ΄ ο Σοφός σε στάση δέησης στα πόδια ενός ένθρονου Χριστού. Πηγή: <https://commons.wikimedia.org>, (άδεια CC0 1.0, δικαιούχος: Myrabella), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Τη δεύτερη θέση μετά τον Ιουστινιανό από πλευράς παραγωγικότητας ως προς την έκδοση *Νεαρών* κατέχει ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄, ο επιλεγόμενος Σοφός (886-912), οποίος εξέδωσε, ενδεχομένως, περίπου 120 *Νεαρές*. Το μεγαλύτερο μέρος από αυτές, 113 *Νεαρές*, μας έχουν παραδοθεί συγκεντρωμένες σε μία συλλογή, η οποία σώζεται μόνον μέσω ενός χειρογράφου του 13^{ου} αιώνα. Για τη φύση της έχουν διατυπωθεί στην ειδική βιβλιογραφία διάφορες απόψεις. Η θεωρία, πάντως, ότι οι *Νεαρές* που περιέχονται εκεί δεν εκδόθηκαν μεμονωμένα, αλλά όλες μαζί ως «σώμα» έχει προ πολλού αμφισβητηθεί. Πολύ περιορισμένη απήχηση έχει βρει επίσης η άποψη του A. Schminck, σύμφωνα με την οποία οι νόμοι του Λέοντα πρέπει να ταυτιστούν με το *τεῦχος* που δημοσιεύθηκε στο πλαίσιο της *ἀνακαθάρσεως* και περιλάμβανε καταργημένες ιουστινιάνειες διατάξεις. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν ερευνητές, οι οποίοι θεωρούν ότι οι *Νεαρές* του Λέοντα δεν υπήρξαν άσχετες με την κωδικοποίηση του, αλλά τουλάχιστον η πλειονότητά τους εκδόθηκε πριν από την ολοκλήρωσή της το 888, ενώ κάποιες άσκησαν επιρροή στο κείμενο των *Βασιλικών*. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη, το ότι ο Λέων πρέπει να συμμετείχε ενεργά στη σύνταξη των *Νεαρών*, γιατί το λόγιο κείμενό τους φέρνει τα ίχνη της κλασικής του παιδείας. Οι *Νεαρές*, πάντως, λίγες φορές εισάγουν νέες ρυθμίσεις, ενώ περίπου το ένα τρίτο τους αφορά την Εκκλησία, με κύριο στόχο την προσαρμογή της πολιτειακής νομοθεσίας στις επιταγές των *ιερών κανόνων* (εικόνα 8.4) (βλ. 9.1.7). Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα, που προκύπτει από τη μελέτη των *Νεαρών* του Λέοντα, είναι ο ρόλος του *εθίμου* στο Βυζαντινό Δίκαιο. Η παλαιά άποψη, σύμφωνα με την οποία οι νόμοι αυτοί αποτελούν δείγμα για την πλήρη αναγνώριση του εθιμικού δικαίου, δεν γίνεται, πάντως, πλέον δεκτή και πιστεύεται, πως ο Λέων αναγνώρισε και νομιμοποίησε εθιμικές πρακτικές μόνον σε μεμονωμένες περιπτώσεις.

8.2.1.3.4. Το *Επαρχικό Βιβλίο*

Το χρονικά τελευταίο νομοθέτημα του Λέοντα ΣΤ΄ αποτελεί το *Επαρχικόν Βιβλίον*, που δημοσιεύθηκε το 912 και ρύθμιζε την οργάνωση των *συντεχνιών* (βλ. 9.1.9) της πρωτεύουσας, οι οποίες λειτουργούσαν υπό την εποπτεία του *επάρχου της πόλεως* (βλ. 9.1.3). Ο σκοπός του νομοθέτη περιγράφεται στον πρόλογο του Επαρχικού Βιβλίου και αποτελούσε την εξασφάλιση μιας δίκαια ρυθμισμένης αγοράς. Χαρακτηριστικές είναι οι απαγορεύσεις για απόκρυψη προϊόντων με σκοπό την αισχροκέρδεια σε περίπτωση ελλείψεων και για δόλια αύξηση των ενοικίων, όπως και ο έλεγχος των μέτρων και σταθμών. Ακόμη, το Επαρχικό Βιβλίο καθόριζε τα όρια άσκησης κάθε επαγγέλματος, τόσο ως προς το αντικείμενο και τον κύκλο εργασιών όσο και ως προς τον χώρο άσκησης κάθε δραστηριότητας, τις προϋποθέσεις για την εγγραφή στα μητρώα των διαφόρων συντεχνιών καθώς και τους τρόπους κολασμού, ο οποίος επιβαλλόταν σε περίπτωση παραβάσεων των κανόνων λειτουργίας της συντεχνίας και γενικότερα της αγοράς. Η ύλη είναι ταξινομημένη σε 22 τίτλους, που όμως δεν αναφέρονται σε όλα τα επαγγέλματα, για τα οποία γνωρίζουμε, από άλλες πηγές, πως είχαν συντεχνιακή οργάνωση, αλλά μόνον σε ορισμένες συντεχνίες (βλ. 9.1.9), ενώ ο 22^{ος} τίτλος (*Περὶ λεγαταρίου*) αναφέρεται στον έλεγχο των εισαγόμενων ειδών. Η παράλειψη της μνείας επαγγελματικών κλάδων, οδήγησε παλαιότερα αρκετούς ερευνητές στην άποψη πως το Επαρχικό Βιβλίο –που, ούτως ή άλλως, σώζεται μόνο σε δύο χειρόγραφα– δεν μας έχει παραδοθεί πλήρες. Η άποψη αυτή σήμερα δεν γίνεται δεκτή, αλλά πιστεύεται ότι οι ελλείψεις, τα κενά και οι αβλεψίες οφείλονται στη σπουδή, με την οποία προωθήθηκε η δημοσίευση του νομοθετήματος, ενδεχομένως επειδή ήταν προφανές, ότι επέκειτο ο θάνατος του αυτοκράτορα.

8.2.1.3.5 Οι *Νεαρές* των Μακεδόνων αυτοκρατόρων μετά τον Λέοντα

Οι διάδοχοι του Λέοντα συνέχισαν, βεβαίως, να νομοθετούν, εκδίδοντας *Νεαρές* για διάφορα ζητήματα, όπως, για παράδειγμα, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ για θέματα κληρονομικού και ποινικού δικαίου (βλ. 9.2.6.3, 10.2.7). Διακριτή κατηγορία μεταξύ των νόμων αυτών συνιστούν εκείνες οι *Νεαρές* που, προερχόμενες κυρίως από τους αυτοκράτορες Ρωμανό Α΄ Λακαπηνό, Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, Νικηφόρο Φωκά και Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο, αναφέρονται στην προστασία της μικρής ιδιοκτησίας έναντι των *δυνατών* (βλ. 9.1.8). Ο τελευταίος νόμος της Δυναστείας εκδόθηκε, μάλλον το 1047 από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ τον Μονομάχο και αφορά την ίδρυση μιας Νομικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη, η οποία όμως λειτούργησε για λίγα χρόνια, ενδεχομένως μόνον μέχρι το 1054. Με την ίδρυση του καλούμενου *διδασκαλείου τῶν νόμων* επιδιώχθηκε και πάλι η «κρατικοποίηση» των νομικών σπουδών (εικόνα 8.8), χωρίς πάντως την επιβολή του «μονοπωλίου» που προέβλεπε η ιουστινιάνεια νομοθεσία. Τα κίνητρα για την ίδρυση αυτής της βραχύβιας αυτής σχολής ήταν, άλλωστε, προσωπικά και συνδέονταν με τον πρώτο διευθυντή της, τον *νομοφύλακα* Ιωάννη Ξιφιλίνο.

8.2.1.4 Η νομοθεσία από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα μέχρι την Άλωση

Μετά την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης του δικαίου στα *Βασιλικά*, δεν εκδίδεται πλέον κανένα εκτεταμένο νομοθέτημα με τη μορφή κώδικα, όπως για παράδειγμα η *Εκλογή* ή ο *Πρόχειρος Νόμος* αλλά μόνον μεμονωμένοι νόμοι, όπως *νεαρές*, *χρυσόβουλλα* κ.λπ. (βλ. 8.2.1). Τα θέματα, που συχνότερα αποτέλεσαν αντικείμενο νομοθετικής ρύθμισης, αφορούν την Εκκλησία, το οικογενειακό δίκαιο, το ποινικό δίκαιο καθώς και δικονομικά ζητήματα. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει για τα *χρυσόβουλλα*, με τα οποία από την εποχή του Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού (1081-1118) αποδίδονται, με αντάλλαγμα τη ναυτική στήριξη, εμπορικής φύσης, *προνόμια* πρώτα στους Βενετούς και αργότερα και σε άλλες ιταλικές κοινότητες, τα οποία σταδιακά υπέσκαψαν τη βυζαντινή οικονομία. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι ακόμη μια *Νεαρά* του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (έτ. 1166) με αντικείμενο την αναδιοργάνωση της δικαιοσύνης (βλ. 10.1.3). Με το σχετικό ζήτημα, και με μεταρρυθμιστικές προθέσεις, ασχολήθηκαν συστηματικά αυτοκράτορες της δυναστείας των Παλαιολόγων (βλ. 10.1.4). Γενικότερα, οι τελευταίοι αυτοκράτορες νομοθέτησαν για θέματα δημόσιου και εκκλησιαστικού δικαίου. Το ιδιωτικό δίκαιο αφορά μόνον ένα νομοθέτημά τους, η λεγόμενη *Νεαρά του πατριάρχη Αθανασίου*. Το κείμενο αυτό, που υπαγορεύθηκε από τον πατριάρχη και το 1306 δημοσιεύθηκε ως νόμος από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ –συνιστώντας έτσι χαρακτηριστικό δείγμα για την αυξημένη συμμετοχή του κλήρου στη νομική ζωή την περίοδο μεταξύ των δύο Αλώσεων (1204-1453) (βλ. 8.2.3.2)– περιλαμβάνει στο πρώτο και το τέταρτο κεφάλαιό του σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο χώρο του κληρονομικού δικαίου (βλ. 9.2.6.3).

8.2.2. Νομικά εγχειρίδια και συλλογές

Όπως ήδη παρατηρήθηκε (βλ. 8.2.1), αναγκαίο στοιχείο για να χαρακτηριστεί στο Βυζάντιο μια κανονιστικής φύσης διάταξη ως νόμος, αποτελούσε η αυτοκρατορική της προέλευση. Ήδη όμως από τον 6^ο αιώνα και μέχρι την κατάλυση της Αυτοκρατορίας, επικρατούσε η πρακτική να υφίστανται οι νόμοι αυτοί επεξεργασία από ιδιώτες και να συγκεντρώνονται σε εγχειρίδια και συλλογές. Τα έργα αυτά αποτελούν δείγματα για την ανανέωση του παλαιού υλικού, που πλέον εμφανίζεται εκσυγχρονισμένο και αντικατοπτρίζει την σταδιακή κοινωνική και ιδεολογική εξέλιξη του κράτους. Αρχικά υπήρξαν αποτέλεσμα επεξεργασίας υλικού ιουστινιάνειας προέλευσης (βλ. 8.2.2.1, 2), ενώ από τον 10^ο αιώνα και μετά, εμφανίζονται και εγχειρίδια που αποτελούν παραλλαγή ενός νομικού κειμένου (βλ. 8.2.2.3, 4), αλλά και προϊόντα συγχώνευσης περισσότερων νομοθετημάτων (π.χ. *Εκλογής* και *Πρόχειρου Νόμου*). Παρά την ιδιωτική τους προέλευση, πάντως, οι νομικές συλλογές και τα διάφορα εγχειρίδια χρησιμοποιούνταν ευρύτατα και το κείμενό τους παραπέμπεται ακόμη και σε δικαστικές αποφάσεις με τον χαρακτηρισμό «νόμος», μια πρακτική, που βεβαίως συνάπτεται με την αδυναμία εύρεσης ή γλωσσικής κατανόησης του πρωτότυπου κειμένου των νομοθετημάτων, αλλά δεν ήταν άσχετη και με τη θέση του νόμου στη βυζαντινή έννομη τάξη και τη μειωμένη του *δεσμευτικότητα* συγκριτικά με σήμερα (βλ. 8.2.3.2). Έτσι, η απόλυτη διάκριση μεταξύ έργου με «ιδιωτικό» ή «δημόσιο» χαρακτήρα, όσον αφορά την παράδοση των βυζαντινών κανόνων, όχι μόνον δεν έχει ιδιαίτερο νόημα, αλλά ίσως να μην είναι επιστημονικά απολύτως ορθή. Το παρόν εγχειρίδιο είναι από τη φύση του εισαγωγικό και περιορισμένης έκτασης, άρα είναι αδύνατο να περιληφθούν σ' αυτό όλες οι πολυάριθμες επεξεργασίες της νομοθεσίας με ιδιωτική προέλευση· θα αρκεστούμε, λοιπόν, στην παρουσίαση εκείνων που, κατά περιόδους, έπαιξαν τον σημαντικότερο ρόλο στην εξέλιξη του Βυζαντινού Δικαίου ή αποτελούν τα χαρακτηριστικότερα δείγματα για τα φαινόμενα που μόλις περιγράψαμε.

8.2.2.1 Τα έργα των αντικήσσορων και των σχολαστικών (6^{ος} αιώνας)

Στα παραπάνω (βλ. 8.1.5) αναφερθήκαμε αναλυτικά στους καθηγητές των νομικών σχολών του 6^{ου} αιώνα, δηλαδή τους *αντικήσσορες*, οι οποίοι στο πλαίσιο των παραδόσεων τους μετέφρασαν και σχολίασαν τα λατινικά κείμενα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Οι αντικήσσορες δεν συνέγραψαν διδακτικά εγχειρίδια και οι παραδόσεις τους μας έχουν γίνει γνωστές μέσα από τις σημειώσεις των φοιτητών τους. Από αυτό το υλικό σώθηκε ένα πλήρες έργο: η ελληνική παράφραση των *Εισηγήσεων* (βλ. 5.5.4.4), η οποία προέρχεται από τη συνένωση των παραδόσεων του αντικήσσορα Θεοφίλου μεταξύ 533 και 534 με τη μορφή τόσο *ίνδηκα* όσο και *παραγραφών* (βλ. 8.1.5) για την ύλη αυτή. Τα *Ινστιτούτα* του Θεοφίλου διαδόθηκαν πολύ και τελικά εκτόπισαν το πρωτότυπο κείμενο των *Εισηγήσεων* και, μάλιστα, έγιναν με τον καιρό αντικείμενο αυτοτελούς διδασκαλίας. Εκτός από τα έργα που προέκυψαν εμμέσως από τη διδασκαλία τους, από τους αντικήσσορες προέρχονται και συνοπτικές περιλήψεις του *Πανδέκτη*, που συντάχθηκαν από αυτούς με σκοπό τη διευκόλυνση της νομικής πρακτικής (*summae*), που χρησιμοποιήθηκαν ευρέως κατά τη σύνταξη των *Βασιλικών* για την απόδοση των λατινικών κειμένων στα ελληνικά (βλ. 8.2.1.3.2).

Μετά τη διάλυση των κρατικών Νομικών Σχολών ήδη τον 6^ο αιώνα (βλ. 8.1.5), η διδασκαλία του δικαίου πέρασε στα χέρια ιδιωτών. Αυτοί ήταν κατά κύριο λόγο *σχολαστικοί*, δηλαδή ρήτορες/δικηγόροι, που βεβαίως δεν πρωτοεμφανίζονται την εποχή αυτή, αλλά προϋπήρχαν και ανέλαβαν να καλύψουν το κενό που προέκυψε, προσφέροντας παραδόσεις, οι οποίες δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερο θεωρητικό υπόβαθρο, αλλά είχαν πρακτικό προσανατολισμό. Η διδασκαλία των σχολαστικών επικεντρώθηκε, κυρίως, στις ιουστινιάνειες *Νεαρές*. Όσον αφορά τα λατινικά μέρη της κωδικοποίησης, περιορίστηκε στις *summae* και άλλα έργα που είχαν προκύψει από τη δραστηριότητα των αντικήσσορων. Από τους *σχολαστικούς* μας έχουν σωθεί έργα όπως η *Επιτομή Νεαρών* του *Αθανασίου Εμεσηνού* (έτ. 577), που χαρακτηρίζεται μεν από απλότητα στη διατύπωση, αλλά από υψηλό επιστημονικό επίπεδο όσον αφορά τη σύνθεση και την κατάταξη του υλικού. Άλλη επιτομή συνέθεσε αργότερα, προς το τέλος του αιώνα, ο *Θεόδωρος Ερμπολίτης*, από τον οποίο προέρχονται και αποσπάσματα από μια ελληνική επιτομή του *Κώδικα*.

8.2.2.2. Το «Παράρτημα» της Εκλογής (*Appendix Eclogae*) (8^{ος} αιώνας)

Όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. 8.2.1.2), η δημοσίευση της *Εκλογής* δεν στόχευε στην κατάργηση του ιουστινιάνειου δικαίου, αλλά το νέο νομοθέτημα θα ίσχυε παράλληλα με την προγενέστερη νομοθεσία, η οποία θα χρησίμευε και για την κάλυψη των κενών του. Τα *πρωτότυπα* κείμενα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης ήταν,

όμως, απρόσιτα, αλλά και τα έργα των αντικηγσόρων ήταν πλέον *δυσεύρετα*, τουλάχιστον για τον μέσο νομικό της πράξης. Έτσι, ήδη κατά τον 8^ο αιώνα συντάχθηκε ένα κείμενο βασισμένο σε ελληνικές επεξεργασίες του *Corpus Iuris Civilis*, το οποίο κατά κανόνα ακολουθεί την Εκλογή στα χειρόγραφα. Για τον λόγο αυτό, σύγχρονοι ερευνητές το χαρακτήρισαν ως *παράρτημα* (*appendix*) της Εκλογής. Το *Παράρτημα* –που αποτελεί άθροισμα κανόνων δικαίου χωρισμένων σε μικρές ανεξάρτητες ομάδες– δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί *ενιαίο έργο*, γιατί δημιουργήθηκε σταδιακά και με πρωτοβουλία περισσότερων ιδιωτών. Η σημασία του έγκειται, κυρίως, στο ότι αποτελεί απόδειξη για την έναρξη της διαδικασίας για αναθεώρηση της Εκλογής λίγο μετά τη δημοσίευσή της, καθώς και για τον εκτεταμένο ρόλο που έπαιξε η ιδιωτική πρωτοβουλία για τη διάδοση των νομοθετικών ρυθμίσεων.

8.2.2.3. Η Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών (10^{ος} αιώνας)

Το έργο συντάχθηκε από άγνωστο συμπλητή, μάλλον στα μέσα του 10^{ου} αιώνα, με σκοπό να διευκολυνθεί η χρήση του ογκώδους κειμένου των *Βασιλικών* (βλ. 8.2.1.3.2). Έτσι, σ' αυτό περιλαμβάνονται οι κυριότερες διατάξεις τους, χωρίς τα *σχόλια*, άλλοτε στην αυθεντική και άλλοτε σε περιληπτική διατύπωση. Προτάσσεται ένας μικρός τίτλος *περι όρθοδόξου πίστεως*, «για λόγους σεβασμού», όπως η ίδια η επικεφαλίδα του έργου αναφέρει, ενώ οι υπόλοιπες διατάξεις είναι καταγεγραμμένες με αλφαβητική κατάταξη, δηλαδή σε 24 υποδιαίρεσεις, που περαιτέρω διαιρούνται σε τίτλους και κεφάλαια. Η αλφαβητική κατάταξη γίνεται σύμφωνα με το αντικείμενο των διατάξεων, π.χ. *περι άγορασίας* στο στοιχείο Α, *περι διαθηκών* στο Δ κ.λπ. Παρ' όλο που η συλλογή δεν εξαντλούσε το περιεχόμενο της κωδικοποίησης αλλά περιοριζόταν στις βασικότερες ρυθμίσεις, το γεγονός ότι ήταν πολύ εύχρηστη, είχε ως αποτέλεσμα να διαδοθεί πολύ και, κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, σχεδόν να υποκαταστήσει το πλήρες κείμενο των *Βασιλικών*. Επειδή, μάλιστα, κάθε διάταξη της *Σύνοψης* συνοδεύεται από ακριβή παραπομπή στην αντίστοιχη των *Βασιλικών*, δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί, όταν παραπέμπονται διατάξεις που υπάρχουν και στα *Βασιλικά* και στη *Σύνοψη*, αν ο εκάστοτε νομικός της ύστερης περιόδου είχε στη διαθεσή του το πρωτότυπο κείμενο της κωδικοποίησης ή μόνον τη *Σύνοψη*.

8.2.2.4. Η *Ecloga Basilicorum librorum I-X* (12^{ος} αιώνας, μάλλον έτ. 1142)

Όπως προκύπτει από την συμβατική ονομασία του έργου (που του δόθηκε με βάση τη μορφή, στην οποία μας σώζεται σήμερα) πρόκειται για μια επιλογή χωρίων από τα 10 πρώτα βιβλία των *Βασιλικών*, με διατύπωση αρκετά παραλλαγμένη από το πρωτότυπο. Το κύριο ενδιαφέρον της δεν βρίσκεται, πάντως, τόσο στο κείμενο των διατάξεων, που περιέχονται σ' αυτήν, όσο στα *σχόλια* που τις συνοδεύουν, και τα οποία προέρχονται από πρόσωπο διαφορετικό από εκείνο που επέλεξε τα χωρία. Ο συντάκτης τους ήταν κατά πάσα πιθανότητα δικαστής, έτσι τα *σχόλιά* του είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά για τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης μετά τον 11^ο αιώνα (βλ. 10.1.3).

8.2.2.5. Η *Εξάβιβλος* (14^{ος} αιώνας, έτ. 1345)

Το έργο συντάχθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον δικαστή *Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο* και αποτελεί τη σπουδαιότερη *νομική συλλογή* της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Οι πηγές, στις οποίες βασίστηκε, είναι ιδιαίτερα πλούσιες, το δε υλικό της κατατάχθηκε συστηματικά σε έξι βιβλία, πέντε από τα οποία αφορούν το αστικό δίκαιο, ουσιαστικό και δικονομικό, ενώ στο έκτο περιέχεται το ποινικό, αποτελώντας έτσι έναν πρόδρομο για τη σημερινή *πενταμερή διαίρεση* του Αστικού Δικαίου. Η *Εξάβιβλος* γνώρισε, ήδη από τη δημοσίευσή της, ευρεία διάδοση και χρησιμοποιήθηκε και νομολογιακά (βλ. 8.2.3.2). Εντυπωσιακότερη είναι, πάντως, η παρουσία της κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (βλ. 11.2.2.1), ενώ μετά την ίδρυση του νέου Ελληνικού Κράτους και μέχρι τη δημοσίευση του Αστικού Κώδικα (έτ. 1946), οι διατάξεις της αποτέλεσαν ουσιαστικά το *ισχύον Αστικό Δίκαιο* (βλ. 13.2.2, 13.2.4). Το κείμενό της συνοδεύεται και από *σχόλια*, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από τον ίδιο τον Αρμενόπουλο.

8.2.3. Πηγές από την πράξη: Δικαιοπρακτικά έγγραφα - Νομολογία

Η μελέτη των πηγών της πρακτικής, όπως τα δικαιοπρακτικά έγγραφα και η νομολογία, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τη διαπίστωση του τρόπου εφαρμογής του Βυζαντινού Δικαίου. Μέσα από τα κείμενα αυτά δίνεται μια

αρκετά σαφής εικόνα για τον τρόπο λειτουργίας των έννομων σχέσεων, τη θεμελίωση του δικανικού συλλογισμού, καθώς και την κατανόηση και πρακτική εφαρμογή κανόνων δικαίου, σε εποχές που απείχαν πολύ από τον χρόνο εισαγωγής τους. Δεν πρέπει, άλλωστε, να λησμονούμε, ότι το Βυζαντινό Δίκαιο προήλθε από την ώσμωση του Ρωμαϊκού Δικαίου με κανόνες ελληνικής προέλευσης, καλύπτοντας ταυτόχρονα τις νέες ανάγκες που δημιουργήσαν νέοι παράγοντες, όπως η επικράτηση του Χριστιανισμού (βλ. 8.1.1). Έτσι, η νομική πράξη δίνει συχνά ασφαλέστερες πληροφορίες για την *πραγματική κατάσταση* του δικαίου, απ' ό,τι ρυθμίσεις που κωδικοποιούνται και επαναλαμβάνονται μέσα στους αιώνες, χωρίς να είναι βέβαιο πως είχαν πάντοτε πρακτικό αντίκρουσμα.

8.2.3.1. Δικαιοπρακτικά έγγραφα

Ενώ στη Ρώμη οι δικαιοπραξίες καταρτίζονταν αρχικά προφορικά (βλ. 7.8), η επίδραση της πρακτικής που ίσχυε στην ελληνιστική Ανατολή, οδήγησε στη βαθμιαία εισαγωγή του έγγραφου τύπου. Στο Βυζάντιο ο τρόπος αυτός κατάρτισης των δικαιοπραξιών επικρατούσε, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως ήταν αδύνατη ή απαγορευμένη η προφορική τους σύνταξη, που αποδεικνυόταν με μάρτυρες. Τα *δικαιοπρακτικά έγγραφα* μπορούσαν να είναι τόσο ιδιωτικά όσο και συμβολαιογραφικά και στα τελευταία ανήκει η πλειονότητα αυτών που μας έχουν παραδοθεί. Σύμφωνα, άλλωστε, με *Νεαρά* της αυτοκράτειρας Ειρήνης (βλ. 8.2.1.1), τα προικώα σύμφωνα και τα σύμφωνα γεωργικής εκμετάλλευσης έπρεπε να συντάσσονται υποχρεωτικά ενώπιον συμβολαιογράφου. Όσον αφορά το υλικό, που χρησιμοποιούνταν για τη σύνταξή τους, μέχρι το πολύ τον 9^ο αιώνα γράφονταν σε *πάπυρο*, ενώ σταδιακά επικράτησαν πρώτα η *περγαμινή* (δηλαδή ιδιαίτερα επεξεργασμένο δέρμα ζώων) και αργότερα, μετά τον 10^ο αιώνα, το *χαρτί*, που υπήρξε κινεζική εφεύρεση.

Ιδιαίτερη μέριμνα για τις *προϋποθέσεις γνησιότητας* των συμβολαιογραφικών εγγράφων επέδειξε ο Ιουστινιανός, κυρίως με τις *Νεαρές* 44, 47 και 73 των ετών 537/538. Παρ' όλο που οι κανόνες αυτοί σταδιακά απλοποιήθηκαν, παρέμεινε μέχρι το τέλος της Αυτοκρατορίας αναγκαία η *ιδιόχειρη υπογραφή* του συμβολαιογράφου στο έγγραφο, ο οποίος στο σημείο αυτό δεν μπορούσε να υποκατασταθεί από βοηθό του ή γραφέα. Τα έγγραφα εισάγονταν με την επίκληση της Αγίας Τριάδας και ακολουθούσε η ημερομηνία. Τα ονόματα των συμβαλλομένων σημειώνονται στους παπύρους στο τέλος του εγγράφου, αλλά από τη μέση βυζαντινή περίοδο και μετά καταχωρούνται στην αρχή τους. Οι αναλφάβητοι, πάντως, –που ήταν πολλοί– χάραζαν μόνον έναν *σταυρό* και τα ονόματά τους συμπληρώνονταν από τον συμβολαιογράφο. Οι μάρτυρες υπέγραφαν πάντοτε στο τέλος.

Εκτός από τους συμβολαιογράφους με συντεχνιακή οργάνωση (βλ. 9.1.9), συμβολαιογραφικής φύσης υπηρεσία διατηρούσε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο και η Εκκλησία. Κατά τους τελευταίους, μάλιστα, βυζαντινούς αιώνες, τα περισσότερα δικαιοπρακτικά έγγραφα συντάσσονται από συμβολαιογράφους και εντεταλμένους γραφείς της, ένα γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην αυξημένη επιρροή της στο χώρο της απονομής του δικαίου την εποχή αυτή (βλ. 8.2.1.4 και 8.2.3.2).

8.2.3.2 Νομολογία

Εικόνα 8.5. Η Μονή Σίμωνος Πέτρας στο Άγιο Όρος. Πηγή: <https://commons.wikimedia.org>, (άδεια CC BY-SA 4.0, δικαιούχος: UV), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Βυζαντινές δικαστικές αποφάσεις μας έχουν διασωθεί από την περίοδο μετά τον 9^ο αιώνα, κατά κανόνα, μέσα σε αρχεία μονών και ιδιαιτέρως αυτά του Άθω (Αγίου Όρους, εικόνα 8.5). Προέρχονται από διάφορα δικαστικά όργανα, συνήθως διάφορων περιοχών, και είναι αρκετά διαφωτιστικά για τη λειτουργία των οργάνων αυτών, καθώς και για το εφαρμοζόμενο δικονομικό και ουσιαστικό δίκαιο, κυρίως σε θέματα περιουσιακά. Αν και είναι αρκετές, δύσκολα μπορούν να αποτελέσουν ένα *σύστημα* και να οδηγήσουν σε εξαγωγή συμπερασμάτων για τα ισχύοντα σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία, έστω από τον 10^ο αιώνα μέχρι την Άλωση, κατά κύριο λόγο επειδή είναι διάσπαρτες και τοπικά αλλά και χρονικά με διαφορά, κάποτε, αρκετών αιώνων.

Υπάρχει μόνο μία συλλογή που αποδίδει τη νομολογία μιας ορισμένης περιοχής και εποχής και συγκεκριμένα αποφάσεις δικαστών που δρούσαν στον *Σκεπαστό Ιππόδρομο* της Κωνσταντινούπολης κατά τον 11^ο αιώνα (βλ. 10.1.3). Πρόκειται για το έργο που ονομάζεται *Πείρα* και έχει συνταχθεί μεταξύ 1040 και 1050 από έναν ανώνυμο δικαστή, ο οποίος πρέπει να υπήρξε μαθητής και μεγάλος θαυμαστής του επιφανούς νομικού και δικαστή της εποχής Ευσταθίου Ρωμαίου. Έτσι, στο έργο παρουσιάζονται αποφάσεις, που προέρχονται κατά κύριο λόγο από αυτόν και λιγότερο από άλλους δικαστές της εποχής. Δεδομένου ότι η *Πείρα* δεν περιλαμβάνει αποφάσεις σε αυτούσια αλλά σε επιτετηγμένη μορφή, καθώς και επειδή απευθύνεται σε δικαστές, που γνώριζαν την ακριβή λειτουργία του δικαστικού συστήματος της εποχής, δεν είναι επαρκώς ενημερωτική για *δικονομικά* θέματα. Σκοπός του έργου υπήρξε, άλλωστε, κατά πάσα πιθανότητα, η εξυπηρέτηση των συναδέλφων του συντάκτη του στο *ουσιαστικό* τους έργο, δηλαδή στη διαμόρφωση του δικανικού συλλογισμού.

Ως προς το ζήτημα αυτό, η συλλογή έχει ιδιαίτερη αξία, η οποία επισημάνθηκε για πρώτη φορά από τον Dieter Simon το 1973. Ερευνώντας τη μέθοδο εργασίας του βυζαντινού δικαστή και μάλιστα τον ρόλο του νόμου στη θεμελίωση των αποφάσεων –και με αφετηρία την απουσία *διάκρισης των εξουσιών* στο Βυζάντιο (βλ. 10, 10.1, 10.1.1)– ο Simon διατύπωσε την άποψη, ότι οι βυζαντινοί δικαστές αντιλαμβάνονταν την εξουσία τους κυρίως ως *πολιτικής φύσης*, γιατί πήγαζε από τον διορισμό τους από τον αυτοκράτορα, έτσι ώστε να θεωρούν τους εαυτούς τους υπόλογους για την καλή θεμελίωση των αποφάσεών τους, κυρίως *απέναντί του*. Έτσι, λόγω της αυτοκρατορικής του προέλευσης, ο νόμος αποτελούσε μεν το βασικό επιχείρημα για τη θεμελίωση του συλλογισμού τους, υπήρχε όμως και *δυνατότητα παρέκκλισης* από τη διάταξη, που ρύθμιζε άμεσα κάποιο ζήτημα, με ερμηνευτική επίκληση μιας άλλης, καθώς και –αν δεν μπορούσαν να αντληθούν επιχειρήματα από υπάρχουσα διάταξη– ευχέρεια για απόφαση πέρα από τα στενά όρια του νόμου. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ο δικαστής έπρεπε, πάντως, να θεμελιώσει ικανοποιητικά την παρέκκλισή του και, για τον λόγο αυτό, ήταν σκόπιμο να διαθέτει και ρητορική ικανότητα.

Στο πλαίσιο της βυζαντινής έννομης τάξης, δικαιοδοτική αρμοδιότητα για επίλυση ιδιωτικών διαφορών αναγνωριζόταν και σε *εκκλησιαστικά δικαστήρια*. Αυτή ήταν σε μεγάλο βαθμό *διαιτητική*, αλλά για κάποια αντικείμενα (π.χ. δίκαιο του γάμου) *υποχρεωτική* (βλ. 10.1.6.2.). Με βάση τα αντικείμενα, που πραγματεύονται, και τις διατάξεις, που επικαλούνται, οι αποφάσεις αυτές δεν κατατάσσονται στις πηγές του εκκλησιαστικού δικαίου αλλά αντιμετωπίζονται από τους ιστορικούς του Βυζαντινού Δικαίου ως κείμενα αντίστοιχα με τα δείγματα της νομολογίας των «κοσμικών» (των πολιτειακών) δικαστηρίων. Σε αντίθεση με τη νομολογία των τελευταίων, για την οποία, με εξαίρεση την *Πείρα*, μας έχουν διασωθεί διάσπαρτες μόνον αποφάσεις, από τους δύο τελευταίους βυζαντινούς αιώνες παραδίδονται νομολογιακές συλλογές με *εκκλησιαστική προέλευση*, που αποδίδουν την πρακτική στο Δεσποτάτο της Ηπείρου κατά τον 13^ο αιώνα και στην Κωνσταντινούπολη κατά τα έτη 1315-1402.

Πάνω από 30 αποφάσεις προέρχονται από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο και, στην πλειονότητά τους, αφορούν δίκαιο του γάμου και κυρίως διαζύγια. Ο Απόκαυκος αποδεικνύεται ικανός δικαστής, που κρίνει με οξύνοια αλλά και επιείκεια, χωρίς όμως να παραπέμπει συχνά ευθέως σε διατάξεις του νόμου, ενδεχομένως επειδή δεν διέθετε μεγάλη βιβλιοθήκη. Πολύ μεγαλύτερο είναι το αρχείο του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματηνού, που περιλαμβάνει περίπου 150 πράξεις. Πολλές από αυτές έχουν τον χαρακτήρα *γνωμοδότησης*, η οποία μπορούσε να προσαχθεί και ενώπιον πολιτειακού δικαστηρίου. Οι γνωμοδοτήσεις αυτές δεν διακρίνονται εύκολα από τις κατά κυριολεξία *αποφάσεις* του αρχιεπισκόπου. Μάλλον ασφαλές κριτήριο για την διάκριση αυτήν, αποτελεί η παρουσία και των δύο διαδίκων, την οποία ο Χωματηνός φαίνεται πως θεωρούσε απαραίτητη για την έκδοση *δικαστικής απόφασης*. Σε αντίθεση προς τον Απόκαυκο, ο Χωματηνός χρησιμοποιούσε και παρέπεμπε συστηματικά διατάξεις νόμων (κυρίως τα *Βασιλικά* καθώς και μεταϊουστινιάνειες *Νεαρές*), αλλά και διάφορες άλλες πηγές, όπως η *Μεγάλη Σύνοψη*, τα *σχόλια των Βασιλικών* και η *Πείρα*. Η επίκληση τόσων διατάξεων –που κάποτε είναι άχρηστες ή η έννοιά τους διαστρεβλώνεται– μπορεί να γινόταν κάποτε, και κυρίως στις γνωμοδοτήσεις, για εντυπωσιασμό εκείνων, που δεν διέθεταν τη νομική κατάρτιση του αρχιεπισκόπου.

Οι αποφάσεις του 14^{ου} αιώνα προέρχονται από την *πατριαρχική σύνοδο* της Κωνσταντινούπολης. Ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός τους χρονολογείται κατά τα έτη 1399-1400, επί πατριάρχη Ματθαίου Α΄. Την εποχή αυτή, η αρμοδιότητα της συνόδου ως δικαστηρίου για την επίλυση *ιδιωτικών διαφορών* εμφανίζεται διευρυμένη, φθάνοντας μέχρι την εκδίκαση υποθέσεων ακόμη και εμπορικού δικαίου. Αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην ταραγμένη πολιτική κατάσταση της εποχής που, με αποκορύφωμα τον αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς (1394-1402) και τη μεγάλη ένδεια που επικράτησε τότε, οδήγησε στην εγκατάλειψη της πόλης από τους κρατικούς αξιωματούχους, έτσι ώστε η προσφυγή στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη να έχει γίνει για κάποιο χρονικό διάστημα κατ' ουσία αναγκαστική. Από την άλλη μεριά, το Οικουμενικό Πατριαρχείο διαμόρφωσε την εποχή αυτή μια νομολογία, που, με στόχο την προστασία των αδυνάτων, αποσκοπούσε στην απόδοση μιας –κατά την Εκκλησία– *ουσιαστικής δικαιοσύνης*, για την οποία ο εκκλησιαστικός δικαστής δεν ήταν, βεβαίως, υπόλογος στον αυτοκράτορα αλλά στον Θεό. Έτσι, οι αποφάσεις του Ματθαίου Α΄ εμφανίζονται αρκετά «χειραφετημένες» σε σχέση με το γραπτό δίκαιο. Παρ' όλα αυτά, δεν λείπουν οι αναφορές στον «νόμο», οι οποίες κατά κανόνα αντιστοιχούν σε διατάξεις της *Εξαβίβλου* (βλ. 8.2.2.5), με το νόημά τους, όμως, μερικές φορές να παραποιείται κατά την εφαρμογή.

Η εκτεταμένη αυτή δραστηριότητα των εκκλησιαστικών δικαστηρίων κατά την περίοδο μετά το 1204 οφείλεται:

- στην αναγνώριση σ' αυτά συγκεκριμένης *δικαιοδοσίας* (βλ. 10.1.6.2),
- στην προσωπικότητα ιεραρχών, όπως ο Δημήτριος Χωματηνός, ο Ιωάννης Απόκαυκος και ο πατριάρχης Ματθαίος Α΄ ή κάποιο μέλος της συνόδου του,
- αλλά και στο γεγονός ότι η Άλωση από τους «Λατίνους» επέφερε μεν την κατάρρευση των κρατικών δομών, αλλά άφησε σχεδόν αλώβητη την Εκκλησία, η οποία κατά τους χρόνους αυτούς ενισχύθηκε και αναμείχθηκε έντονα σε όλους τους τομείς της νομικής επιστήμης, τόσο της θεωρητικής όσο και εφαρμοσμένης (βλ. 9.2.6.3, 10.1.4.).

8.2.4. Διαγνωστικές πηγές

Διαγνωστικές πηγές του δικαίου αποκαλούνται εκείνες, οι οποίες δεν αποτελούν κανονιστικά ή γενικότερα νομικά κείμενα, αλλά μας μεταφέρουν *πληροφορίες* σχετικές με το δίκαιο. Έτσι, ιστορικά αλλά και φιλολογικά κείμενα μας ενημερώνουν για νομοθετικές ρυθμίσεις, των οποίων το πρωτότυπο κείμενο έχει πλέον χαθεί. Επίσης, οι σφραγίδες μας διαφωτίζουν για τη διοικητική διάρθρωση της Αυτοκρατορίας (βλ. 9.1.3., 9.1.4.), ενώ τα νομίσματα για την τιτλοφορία των ηγεμόνων (βλ. 8.1.5.) και τις δυναστικές σχέσεις (βλ. 9.1.1). Ακόμη και τα έργα τέχνης μπορούν να μεταφέρουν πληροφορίες σχετικές με το δίκαιο. Για παράδειγμα, τα ψηφιδωτά της Ραβέννας (Εικόνα 5.3) μας ενημερώνουν για την περιβολή του αυτοκράτορα και τα *διάσημα* της εξουσίας του, ενώ μια μικρογραφία στο εικονογραφημένο χειρόγραφο της χρονογραφίας του Ιωάννη Σκυλίτζη μας διαφωτίζει για τον τρόπο εκτέλεσης του *απαγχονισμού* με «φούρκα» (εικόνα 10.4).

8.2.5. Σύντομη επισκόπηση των εκκλησιαστικών πηγών του δικαίου

Η χριστιανική Εκκλησία, ως αυτοδιοικούμενος οργανισμός με εσωτερικό δίκαιο, προϋπήρξε της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τις σχέσεις των μελών της διείπαν, τα πρώτα χρόνια, οι αρχές που πήγαζαν από την Αγία Γραφή, όσο όμως πλήθαιναν οι Χριστιανοί, πολλαπλασιάζονταν και τα ζητήματα που χρειαζόνταν επίλυση. Έτσι, άρχισαν να συγκαλούνται, αρχικά σε τοπικό επίπεδο, συναντήσεις (*σύνοδοι*) επισκόπων, που έπαιρναν σχετικές αποφάσεις, με τις τελευταίες να αποκαλούνται *κανόνες*.

Όταν, από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και μετά, ο Χριστιανισμός αναπτύχθηκε ελεύθερα και σταδιακά επιβλήθηκε (βλ. 8.1.4), οι σύνοδοι αυτές αρχίζουν να συγκαλούνται σε *οικουμενικό* επίπεδο, δηλαδή στο επίπεδο ολόκληρου του χριστιανικού κόσμου. Ο χαρακτηρισμός μιας συνόδου ως *οικουμενικής* δεν ήταν, πάντως, απλώς συνάρτηση του αριθμού των επισκόπων, που είχαν λάβει μέρος σε αυτήν, αλλά κυρίως άλλων παραγόντων. Αυτοί ήταν η σύγκληση και η προεδρία της από αυτοκράτορα, η πρόθεση να έχει πράγματι οικουμενικό χαρακτήρα και κυρίως η μεταγενέστερη αναγνώρισή της ως οικουμενικής από τους οπαδούς της «ορθής» πίστης. Έτσι η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνωρίζει σήμερα 7 *οικουμενικές συνόδους* (εικόνα 8.6):

- την *πρώτη στη Νίκαια* (έτ. 325),
- τη *δεύτερη στην Κωνσταντινούπολη* (έτ. 381),
- την *τρίτη στην Έφεσο* (έτ. 431),

- την τέταρτη στη Χαλκηδόνα (έτ. 451),
- την πέμπτη και την έκτη στην Κωνσταντινούπολη (έτ. 553 και 680/681) και
- την έβδομη στη Νίκαια (έτ. 787).

Εικόνα 8.6. Η πρώτη Οικουμενική Σύνοδος. Σύγχρονο αντίγραφο εικόνας του Μιχαήλ Δαμασκηνού (16ος αιώνας). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org>, (άδεια CC BY-SA 4.0, δικαιούχος: C messier), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Το έτος 691/692 συγκλήθηκε, όμως, μια ακόμη οικουμενική σύνοδος, η οποία δεν έχει ιδιαίτερη αρίθμηση και ονομάζεται *Πενθέκτη* σύνοδος, ή σύνοδος του *Τρούλλου* (από την αίθουσα, στην οποία συγκλήθηκε). Η ονομασία *Πενθέκτη* οφείλεται στο ότι η σύνοδος αυτή στην πραγματικότητα συμπλήρωσε το έργο της πέμπτης και της έκτης συνόδου, οι οποίες δεν είχαν θεσπίσει κανόνες, αλλά είχαν αποφασίσει μόνον για δογματικά ζητήματα. Το γεγονός αυτό οφειλόταν πιθανώς στο ότι ο Ιουστινιανός –στο πλαίσιο των ιδιόμορφων σχέσεων της Εκκλησίας με την Πολιτεία στο Βυζάντιο και λόγω της δικής του πολιτικής ως προς τη σχέση πολιτειακής νομοθεσίας και εκκλησιαστικών κανόνων (βλ. 9.1.7)– είχε νομοθετήσει ευρύτατα σε θέματα που αφορούσαν την εκκλησιαστική διοίκηση ή γενικότερα ενδιέφεραν την Εκκλησία, έτσι ώστε για αρκετά χρόνια να μην υπάρχει ανάγκη θέσπισης νέων κανόνων. Από την *Πενθέκτη* σύνοδο προέρχονται 102 κανόνες, οι οποίοι άλλοτε επαναλαμβάνουν παλαιότερους (μερικές φορές συμπληρώνοντάς τους) και άλλοτε περιβάλλουν με εκκλησιαστικό μανδύα διατάξεις της πολιτειακής νομοθεσίας, όπως αυτές του Ιουστινιανού. Δεν λείπουν, πάντως, και νέες ρυθμίσεις, κάποιες από οποίες άσκησαν επίδραση στη μεταγενέστερη πολιτειακή νομοθεσία, π.χ. ως προς το ζήτημα του *κωλύματος γάμου* λόγω συγγένειας (βλ. 9.2.2.2). Ακόμη, με τον δεύτερο κανόνα της, η σύνοδος επικύρωσε κανόνες τοπικών συνόδων καθώς και άλλα κανονιστικής φύσεως κείμενα, προερχόμενα από σημαντικές εκκλησιαστικές προσωπικότητες (Πατέρες, όπως ο Μέγας Βασίλειος), προσδίδοντας σε αυτά τον χαρακτήρα κανόνων οικουμενικής συνόδου.

Μετά την σταδιακή αποξένωση της Ανατολικής Εκκλησίας από τη Ρώμη, που οδήγησε στο Σχίσμα του 1054, δεν ήταν πλέον εφικτή η σύγκληση οικουμενικής συνόδου. Το κενό αυτό ανέλαβε να καλύψει η πατριαρχική σύνοδος της Κωνσταντινούπολης, λειτουργώντας με τη μορφή της *ενδημούσας* συνόδου. Ο όρος δηλώνει τη συγκρότηση της συνόδου από τους μητροπολίτες που, κατά τη σύγκλησή της «ενδημούσαν» (δηλαδή βρίσκονταν –υποτίθεται– συμπτωματικώς) στην Κωνσταντινούπολη. Αυτή η μορφή συνόδου λειτουργούσε και σε άλλα Πατριαρχεία, αλλά τη μεγαλύτερη σημασία της απέκτησε στην Κωνσταντινούπολη, όπου η *Ενδημούσα* εμφανιζόταν αρμόδια και για υποθέσεις άλλων Πατριαρχείων, ενώ μητροπολίτες από αυτά μπορούσαν να μετάσχουν σ' αυτήν. Αυτή η διεύρυνση της σύνθεσης της *Ενδημούσας* στην Κωνσταντινούπολη οφείλεται και στο γεγονός ότι, μετά την κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών του Βυζαντίου από τους Άραβες και αργότερα τα τουρκικά φύλα αλλά και τους Σταυροφόρους, πολλοί μητροπολίτες προορισμένοι για τα εκεί Πατριαρχεία δεν μπορούσαν να εγκατασταθούν στις έδρες τους και παρέμεναν στην Κωνσταντινούπολη. Υπό αυτές τις συνθήκες, γίνεται εύκολα αντιληπτό, πώς η ενδημούσα σύνοδος αναδείχθηκε σταδιακά στη θέση του ανώτατου οργάνου της Εκκλησίας στο Βυζάντιο, υποκαθιστώντας ουσιαστικά

τις οικουμενικές συνόδους. Οι αποφάσεις της *Ενδημούσας* – συχνά χαρακτηρίζονται ως *τόμοι*, από το ρήμα «τέμνω» δηλαδή «αποφασίζω»– αναφέρονται συνήθως σε θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης αλλά και στο οικογενειακό δίκαιο (βλ. 9.2.2.2, 9.2.2.3).

Όπως και στον χώρο του κοσμικού δικαίου, έτσι και στο εκκλησιαστικό δίκαιο, παρατηρείται έντονη ανάμιξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στη συγκέντρωση και επεξεργασία των κανονιστικής φύσης κειμένων και μάλιστα από πολύ νωρίς, όταν άρχισε να δημιουργείται ένα *corpus* των κανόνων, που όμως δεν μας έχει σωθεί. Ειδικά μετά τον 6^ο αιώνα, και λόγω της αύξησης του αριθμού των κανόνων, εμφανίζονται συλλογές κανόνων με *θεματική κατάταξη*, όπως η *Συναγωγή κανόνων σε 50 τίτλους*, το *Σύνταγμα κανόνων σε 14 Τίτλους* και η *Σύνομις κανόνων*, που δεν περιέχει τα κείμενά τους αυτούσια, αλλά σε περιληπτική διατύπωση και η οποία γνώρισε πολλές επεξεργασίες με τελευταία αυτή του 11^{ου} αιώνα. Τέλος, τον 14^ο αιώνα ο *Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος* συνέταξε, κατά το πρότυπο της *Εξαβίβλου* του (βλ. 8.2.2.5) μια ακόμη εξαμερή *Επιτομή κανόνων*.

Πέρα όμως από τους κανόνες, την Εκκλησία αφορούσαν και ενδιέφεραν και πολιτειακής προελεύσεως διατάξεις, όπως αυτές του Ιουστινιανού, για τις οποίες έγινε λόγος αμέσως παραπάνω. Έτσι, και οι διατάξεις αυτές έτυχαν συγκέντρωσης και επεξεργασίας σε συλλογές, που αποτέλεσαν κατά κάποιο τρόπο *παραρτήματα* των συλλογών των κανόνων. Για παράδειγμα, η *Συναγωγή κανόνων σε 50 τίτλους* συνοδευόταν από μία *συλλογή αποσπασμάτων από ιουστινιάνειες Νεαρές κατανεμημένη σε 87 κεφάλαια* και το *Σύνταγμα κανόνων σε 14 τίτλους* από *συλλογή με τριμερή κατάταξη* του ιουστινιάνειου υλικού (*Κώδικας-Εισηγήσεις/Πανδέκτης-Νεαρές*, βλ. 5.5.4, 8.2.1.1.), με βάση έργα *αντικνησόρων* (βλ. 8.2.2.1) και την *Επιτομή Νεαρών του σχολαστικού Αθανασίου Εμεσηνού* (βλ. 8.2.2.1).

Το επόμενο βήμα ήταν να συγχωνευθούν οι συλλογές κανόνων και νόμων σε ενιαία έργα, τους λεγόμενους –λόγω της σύνθεσής από νόμους και κανόνες– *Νομοκάνονες*. Ο παλαιότερος προέρχεται ήδη από τον 6^ο αιώνα και είναι ο *Νομοκάνοντας σε 50 τίτλους*, που προέκυψε από συνένωση της *Συναγωγής σε 50 τίτλους* με τη *συλλογή σε 87 κεφάλαια* και ο μεταγενέστερος *Νομοκάνοντας σε 14 τίτλους* από τη συνένωση του *Συντάγματος σε 14 τίτλους* με την *Τριμερή Συλλογή*. Ο νομοκάνοντας αυτός δημιουργήθηκε τον 7^ο αιώνα, αλλά γνώρισε μεταγενέστερες επεξεργασίες, με τελευταία τον 11^ο αιώνα, η οποία χρησιμοποιήθηκε πολύ, ακόμη και νομολογιακά. Παρ' όλο που δεν χαρακτηρίζεται ως «νομοκάνοντας», στην κατηγορία αυτή ανήκει και το *Σύνταγμα κατά στοιχείον*, που συντάχθηκε το 1335 στη Θεσσαλονίκη από τον *Ματθαίο Βλάσταρη*, ο οποίος άντλησε υλικό από πολλές πηγές εκκλησιαστικής και κοσμικής προέλευσης και το κατέταξε αλφαβητικά. Το έργο αυτό χρησιμοποιήθηκε επίσης πολύ (όχι μόνον κατά τους τελευταίους βυζαντινούς χρόνους αλλά και την περίοδο της Τουρκοκρατίας) από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια (βλ. 12.2.2.2).

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή επισκόπηση, θα αναφερθούμε στην άνθηση της επιστήμης του εκκλησιαστικού δικαίου, η οποία παρατηρείται κατά τον 12^ο αιώνα και εκδηλώνεται, μεταξύ άλλων, και με τη σύνταξη σχολίων σε κείμενα *κανονικού* χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, το έτος 1130 ο Αλέξιος Αριστηνός συνέταξε ένα σύντομο σχόλιο στην τελευταία επεξεργασία της *Σύνομις κανόνων*, ενώ το 1159 ο Ιωάννης Ζωναράς ολοκλήρωσε το εκτενέστατο σχόλιό του στους κανόνες των οικουμενικών συνόδων καθώς και σε εκείνους που είχαν επικυρωθεί με τον 2^ο κανόνα της Πενθέκτης. Το σημαντικότερο ερμηνευτικό έργο αυτής της κατηγορίας προέρχεται πάντως από τον Θεόδωρο Βαλσαμώνα. Αυτός δέχθηκε το 1177 εντολή από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό και τον πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄, να σχολιάσει την τελευταία παραλλαγή του *Νομοκάνονα σε 14 Τίτλους*, ώστε να διαπιστώσει, ποιοι από τους νόμους που περιέχονταν εκεί βρίσκονταν ακόμη σε ισχύ. Περαιτέρω, ο Βαλσαμών σχολίασε και τους *κανόνες*, που είχε σχολιάσει ο Ζωναράς. Ο σχολιασμός του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφενός μεν λόγω της οξείας νομικής του σκέψης, αφετέρου δε επειδή μέσω αυτού μας έχουν γίνει γνωστές αυτοκρατορικές διατάξεις και πατριαρχικές πράξεις, που κατά τα άλλα είχαν χαθεί.

Συνοδικά κείμενα	Ιδιωτικές συλλογές εκκλησιαστικού δικαίου	Σχόλια κανονολόγων σε κείμενα κανονικού χαρακτήρα
<ul style="list-style-type: none"> • Κανόνες Οικουμενικών Συνόδων • Κανόνες που επικυρώθηκαν από τον κανόνα 2 της Πενθέκτης (κανόνες Τοπικών Συνόδων και «Πατέρων») • Πατριαρχικοί Τόμοι 	<ul style="list-style-type: none"> • Corpus Canonum • Συλλογές κανόνων • «Παραρτήματα με πολιτειακούς νόμους σε κανονικές συλλογές • Νομοκάνονες (Νομοκάνοντας σε 50 τίτλους, Νομοκάνοντας σε 14 τίτλους, Σύνταγμα κατά στοιχείων Ματθαίου Βλάσταρη) 	<ul style="list-style-type: none"> • Αλέξιος Αριστηνός • Ιωάννης Ζωναράς • Θεόδωρος Βαλσαμώνας

Σχήμα 8.3. Σύντομη επισκόπηση των εκκλησιαστικών πηγών του δικαίου

Βιβλιογραφία

- Bénou, Lisa (2011). *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIVe siècle*. Paris.
- van Bochove, Thomas-Ernst (2007). *Χρονολογώντας και εξακριβώνοντας* (ελλ. μετ. Ι. Νικολόπουλος). Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Dagron, Gilbert (2000). *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και η θεσμοί της από το 330 ως το 451* (ελλ. μετ. Μ. Λουκάκη). Αθήνα.
- Kazhdan, Aleksandr-Petrovich (Ed.) (1991). *The Oxford dictionary of Byzantium*. New York.
- Παπαγιάννη, Ελευθερία (1992), (1997), (2010). *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, τ. Ι: Ενοχικό δίκαιο-Εμπράγματο δίκαιο, τ. ΙΙ: Οικογενειακό δίκαιο, τ. ΙΙΙ: Κληρονομικό δίκαιο*. Αθήνα-Κομοτηνή.
- Pieler, Peter (1994). *Νομική Φιλολογία*, στον: Hunger, Herbert, *Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', σ. 183-379 (ελλ. μετ. Ε. Παπαγιάννη & Σ. Τρωιάνος). Αθήνα.
- Schminck, Andreas (1986). *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. Frankfurt am Main.
- Simon, Dieter (1982). *Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο* (ελλ. μετ. Ι. Κονιδάρης). Αθήνα.
- Τρωιάνος, Σπύρος (2000). *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*. Αθήνα-Κομοτηνή.
- Τρωιάνος, Σπύρος & Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ιουλία (2010). *Ιστορία δικαίου*. Αθήνα
- Τρωιάνος, Σπύρος (2011). *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*. Αθήνα-Κομοτηνή.
- Τρωιάνος, Σπύρος (2014). *Εισηγήσεις βυζαντινού δικαίου*. Αθήνα.

ΕΝΔΕΚΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Μετάφραση: Ταξιάρχης Κόλιας

Ἡ παραδοσιακὴ διαφοροποίησις τῆς στρατηγικῆς (διοίκησις τοῦ στρατοῦ σὲ περίπτωσιν πολέμου) ἀπὸ τὴν τακτικὴν (ὁδηγίαις σὲ διοικητὲς στρατιωτικῶν μονάδων ὅλων τῶν βαθμῶν καὶ ἡ ἐκτέλεσίς τους σὲ κάθε πιθανὴ περίπτωσις) δὲν ἀπαντᾷ στὰ ἀρχαῖα καὶ βυζαντινὰ κείμενα πολεμικῆς τέχνης, ὅπως δὲν ἀπαντᾷ καὶ στὰ σύγχρονα δημοσιεύματα. Ἔτσι, τὸ πιὸ σημαντικὸ ἔργον τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς στὸν κλάδον αὐτόν, τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Μαυρικίου, φέρει στὸν κώδικα *Laurentianus* 55, 4 τὸν τίτλον *Οὐρβικίου τακτικὰ στρατηγικά*. Ὁ A. Dain καὶ οἱ μαθηταὶ του στίς πολυάριθμας σχετικὰς ἐργασίας τους μιλοῦν χωρὶς διάκρισιν γιὰ *tacticiens* καὶ *stratègistes*.¹ Ἐνα ἰδιαιτέρον τμήμα τῆς τακτικῆς εἶναι ἀφιερωμένον στοὺς «μηχανικοὺς», δηλαδὴ τοὺς τεχνικοὺς ποὺ καταπιάνονταν μὲ θέματα πολιορκίας ἢ ἀμυνας πόλεων καὶ μὲ τίς ἀπαραίτητες γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς πολεμικὰς μηχανάς. Ἔργον τῶν «μηχανικῶν» ἦταν ἐπίσης τὸ στήσιμον στρατοπέδων καὶ ἡ ἐπίλυσις τῶν τεχνικῶν προβλημάτων ποὺ προέκυπταν κατὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν διαφόρων στρατηγημάτων (στρατηγικῶν τεχνασμάτων, παγίδων). Ἐνῶ μὲ τὴν τακτικὴν (στὴ στενὴ τῆς ἔννοια) καταπιάνονταν κυρίως οἱ σοφιστὰς καὶ οἱ φιλόσοφοι, ἀκολουθώντας τοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς, οἱ τεχνικοὶ, σὰν ψυχροὶ εἰδικοί, ἀρκοῦνταν σὲ ἓνα ὕψος ἀπέριττον. Μερικὰ ὅμως εἰδικὰ θέματα διασώθησαν μεμονωμένα στὴ χειρόγραφον παράδοσιν. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὰ κεφάλαια ποὺ ἀναφέρονται στίς ναυμαχίας (*ναυμαχικά*), στὴν κατασκευὴ μιᾶς μεμονωμένης πολιορκητικῆς μηχανῆς (*κατασκευὴ ἐλεπόλεως κόρακος*), στὴν τέχνην τοῦ τόξου (*περὶ τοξείας*), στὴν ἀποστολὴν κρυπτογραφημένων ἐπιστολῶν καὶ στὰ στρατιωτικὰ γλωσσάρια.

Ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὸν ἱστορικὸν τῆς λογοτεχνίας καὶ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν νοοτροπίαν τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ἡ σχέση τῶν κειμένων πολεμικῆς τέχνης μὲ τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν καὶ τὴν στρατιωτικὴν πραγματικότηταν. Ὁ μάγιστρος καὶ ἀνώτατος διοικητὴς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ τῆς Δύσης, Νικηφόρος Οὐρανός, διαβαίνοντας νύχταν τὸν Σπερχεῖον ποταμὸν, κατόρθωσε νὰ νικήσῃ αἰφνιδιαστικά, τὸ 996, τὸν τσάρον τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ (Σκυλίτζης, σελ. 341 κ.ἑ. Thurn). Στὰ ἀντίστοιχα χωρία ὅμως τῶν τακτικῶν του,

1. A. Dain, «Les stratègistes byzantins», *TM* 2 (1967) 317-392· σὲ ἐξῆς *TM* 2.

όπου γίνεται λόγος για τη διάβαση ποταμών, δεν βρίσκουμε καμία αναφορά σ' αυτή την προσωπική του επιτυχία, παρά μόνο μια παράφραση τών φιλολογικών του προτύπων.² Ο αυτοκράτορας Λέων Ζ', στα χρόνια του οποίου ο βυζαντινός στόλος έπαιξε σημαντικό ρόλο — άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε χωρίς — στους αγώνες έναντι των Βουλγάρων (στη Μαύρη Θάλασσα και στον κάτω ρου του Δούναβη), καθώς και στις συγκρούσεις με τους Άραβες στο Αίγαίο και στην ανατολική Μεσόγειο, αναζήτησε το απαραίτητο υλικό στους συγγραφείς στρατιωτικών έργων της αρχαιότητας και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, χωρίς ωστόσο να βρει ικανοποιητικές πληροφορίες. Τοποθετούσε την πείρα των ναυάρχων του σε δεύτερη μοίρα και την αξιοποίησε ελάχιστα.³ Και στις ειδικές επιστῆμες, όπως σε όλη τη λογοτεχνία, οι Βυζαντινοί έμειναν προσκολλημένοι στα αρχαία πρότυπα. Ο λόγιος συγγραφέας θεωρούσε πρωταρχικό του καθήκον να παρουσιάσει τα αρχαία του πρότυπα ως καινούρια έργα έπειτα από μια επιτήδεια έπεξεργασία και μικρομεταβολές στο ύφος. "Οτι αυτό δεν θεωρούνταν με κανένα τρόπο λογοκλοπή αλλά, απεναντίας, απόδειξη της λογοτεχνικής αξίας του συγγραφέα το αναφέραμε ήδη σε άλλη ευκαιρία.* Από αυτή τη στάση προκύπτει μια παράδοξη αντινομία, που ισχύει ειδικά για τα βυζαντινά πολεμικά κείμενα: από τη μια μπορεί να αποκτήσει κανείς αρκετά εύκολα έποπτεία τών σχετικά λίγων αυτών κειμένων, τα οποία, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, έχουν όλα κοινή χειρόγραφη παράδοση. Από την άλλη ή άλληλοδιαπλοκή και ή έξαρτηση του ενός χειρογράφου από το άλλο είναι τέτοια, που δεν έχουμε κατορθώσει ως σήμερα να αποκτήσουμε πλήρη και σαφή εικόνα της παράδοσης αυτής. Στη διερεύνηση του προβλήματος πρόσφερε πολλά ο Α. Dain, ο όποιος αφιέρωσε μεγάλο μέρος της επιστημονικής του εργασίας στη βυζαντινή στρατιωτική φιλολογία. Τα αποτελέσματα τών έρευνών του δημοσιεύτηκαν μετά το θάνατό του, με τη φροντίδα του J.-A. de Foucault, στο *Travaux et Mémoires* 2 (1967). Τα δύο στέμματα που κατάρτισε ο Dain (σελ. 352 και 372) παρουσιάζουν δομή χαρακτηριστική για τη μεθοδολογία της κλασικής φιλολογίας του αιώνα μας. Στην κατάρτιση γενεαλογικού δένδρου τών κειμένων πολεμικής τέχνης ο Dain έφάρμοσε τη μέθοδο της στεμματικής χειρογράφων, που διακρίνει («πρωτότυπα») (με την ειδική σημασία που χρησιμοποιεί τη λέξη ο Dain) και υπαρχέτυπα. Έδω πρέπει να παρατηρήσουμε ότι μερικά σημεία είναι δυνατά να χαρακτηριστούν περίπλοκα και αμφισβητήσιμα, χωρίς όμως

2. A. Dain, *La «Tactique» de Nicéphore Ouranos*, Παρίσι 1937, 144. *TM* 2, 373.

3. Λέων, *Τακτικά*, διάτ. 10' 1: "Ήδη και περί ναυμαχίας διαταξόμεθα οὐδὲν μὲν ἐν τοῖς παλαιοῖς τακτικοῖς περί αὐτῆς κε-

κανονισμένον (!) εὐρόντες ... και διὰ μετρίας πείρας τοῦ νῦν καιροῦ παρὰ τῶν πλωτῶν στρατηγῶν ἡμῶν ἀνεμάθωμεν ... ἀναλεξάμενοι μικρά τινα κτλ.

* [Τόμ. Β', σελ. 101 κ.έ.]

αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ κατηγορία γιὰ τὸν γάλλο σοφὸ, πὺ πέθανε τόσο νωρὶς.⁴

Ο αρχαιότερος Έλληνας συγγραφέας πολεμικῶν έργων, τὰ συγγράμματα τοῦ οἰοῦ συνέχισαν νὰ ἀσκοῦν ἐπιρροή και στή βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἦταν ὁ Αἰνεῖας ὁ Τακτικὸς (4ος αἰώνας π.Χ.). Ἀπὸ τὰ διάφορα ἔργα του, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Πολύβιος, μᾶς σώζεται μόνο τὸ *Τακτικὸν ὑπόμνημα*, πὺ ἀφορᾷ τὴν ἄμυνα σὲ περίπτωση πολιορκίας (*Πολιορκητικά*) και τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ ἀποτελοῦσε ἴσως μέρος ἑνὸς εἰδους στρατιωτικῆς ἐγκυκλοπαίδειας.⁵ Ο Ἰωάννης Λυδός, ὁ Ἄνωνυμος Βυζαντινὸς τοῦ 6ου αἰώνα και ἡ Σούδα γνώριζαν τὸν Αἰνεῖα.⁶ Ο J.-R. Vieillefond κατόρθωσε νὰ καταδείξει πὺς ἓνα κεφάλαιο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Αἰνεῖα, και συγκεκριμένα τὸ *Περὶ ἐπιστολῶν κρυφαίων* (περὶ κρυπτογραφημένων ἐπιστολῶν), ἀφοῦ ὑπέστη διάφορες ἐπεξεργασίες στή διάρκεια τῶν αἰῶνων, συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη στὰ *corpora* τῶν τακτικῶν τοῦ 9ου και τοῦ 10ου αἰώνα.⁷ Στὶς μεγάλες βαλλιστικὲς μηχανὲς ἦταν εἰδικευμένος ὁ τεχνικὸς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς Βίτων (3ος αἰώνας π.Χ.: *Κατασκευαὶ πολεμικῶν ὀργάνων και καταπαλτικῶν*), τὸν ὁποῖο ἀναφέρουν ὁ Ἡσύχιος και ὁ Ἡρων ὁ Βυζάντιος. Τὰ ἑννέα διαγράμματα πολεμικῶν μηχανῶν πὺ περιέχονται στὰ χειρόγραφα τοῦ κειμένου του εἶναι οἱ πρῶτες εἰκονογραφῆσεις κειμένων ἑλληνικῆς πολεμικῆς φιλολογίας πὺ μᾶς σώζονται. Ἀπὸ τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Φίλωνα τοῦ Βυζαντίου (3ος αἰώνας π.Χ.) *Μηχανικὴ σύνταξις*, ἓνα τεχνικὸ σύγγραμμα διαιρεμένο σὲ ὀκτὼ βιβλία, μᾶς σώζονται μόνο ἀποσπάσματα.⁸ Τὰ σχέδια και τὰ διαγράμματα τοῦ Φίλωνα, τὰ ὁποῖα μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσει ὁ Ἡρων ὁ Βυζάντιος τὸν 10ο αἰώνα, ἀπουσιάζουν σήμερα και ἀπὸ τὰ παλαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα. Ἡ ὑπάρξη τους ὑποδηλώνεται μόνο ἀπὸ τὰ κενὰ πὺ ὑπάρχουν πάνω στὰ φύλλα τῶν χειρογράφων.⁹ Ἀντίθετα, εἰκονογραφημένες εἶναι οἱ ἐκδόσεις τῶν τεχνικῶν Ἀθηναίου (4ος αἰώνας π.Χ.: *Περὶ μηχανημάτων*) και Ἡρώνα τοῦ Ἀλεξανδρέα (2ος-1ος αἰώνας π.Χ.: *Βελοποικὰ* [76 εἰκόνες] και *Χειροβαλίστρας κατασκευὴ και συμμετρία*), καθώς και τοῦ Ἀσκληπιόδοτου (1ος αἰώνας π.Χ.: *Τέχνη τακτικὴ, διαγράμματα*).

4. Πρβλ. τὸ κεφάλαιο «Zones indé-cises», *TM* 2, 347-353. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. R. Vári, «Desiderata der byzantinischen Philologie auf dem Gebiete der mittelgriechischen kriegswissenschaftlichen Literatur», *BNJ* 8 (1929-30) 225-232. Τοῦ ἴδιου, «Sylloge Tacticorum Graecorum», *Byz* 6 (1931) 401-403.

5. F. Lammert, *Klio* 33 (1940) 281. Βιβλιογρ.: *TM* 2, 319 κ.έ.

6. Lammert, ὁ.π. 288. *TM* 2, 319-321.

7. J.-R. Vieillefond, «Adaptations et paraphrases du Commentaire d'Énée le tacticien», *Rev. philol.* 58 (1932) 24-36, ἔδω 26-28. — A. Dain, *La «Tactique» de Nicéphore Ouranos*, Παρίσι 1937, 64 κ.έ. *TM* 2, 339.

8. *Βελοποικὰ* (κατασκευὴ βαλλιστικῶν μηχανῶν), *Παρασκευαστικά* (ἄχυρώσεις κ.έ.), *Πολιορκητικά* (ἄμυνα και ἐπίθεση σὲ ἄχυρωμένες θέσεις). Βιβλιογρ. *TM* 2, 322-326.

9. *TM* 2, 323 κ.έ.

Ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στὸς Βυζαντινοὺς ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Ὀνασάνδρου (ἢ Ὀνησάνδρου, 1ος αἰώνας μ.Χ.) *Στρατηγικός*, ἀφιερωμένο στὰ καθήκοντα τοῦ στρατηγοῦ πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, κατὰ τὴ διάρκειά της καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτή. Ὁ συγγραφέας, ἐπειδὴ δὲν ἦταν στρατιωτικὸς, ἔγραφε μὲ ρητορικὸ ὕφος καὶ ἀφῆσε νὰ παρεισφρήσουν στὸ ἔργο του ἠθικὲς προτροπὲς καὶ κοινοτοπίες. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων, οἱ παραφράσεις τοῦ κειμένου, κυρίως ὅμως ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὕλικου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Λέοντα Ζ' χάρισαν στὸν Ὀνασάνδρο μιὰ φήμη πού ὀψοσδήποτε ξεπερνᾷ τὴν πραγματικὴ του ἀξία.¹⁰ Οἱ ὁμοιότητες στὴ δομὴ καὶ οἱ συχνὲς συμπτώσεις στὴ διατύπωση ὀδήγησαν τὸν A. Dain νὰ ἀναγάγει τὰ τακτικὰ ἔργα τοῦ Αἰλιανοῦ, τοῦ Ἀρριανοῦ καὶ ἐνὸς Ἀωνύμου (*Ὀνομασία*: ὀρισμοί) σὲ μιὰ κοινὴ πηγὴ (*Technè perdue*). Στὸ ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ κείμενο τοῦ Αἰλιανοῦ προστίθενταν κατὰ καιροὺς διάφορα ἄλλα κείμενα, γεγονόσ πού ὀδήγησε στὸ νὰ δημιουργηθεῖ, γύρω στὸν 40/50 αἰώνα, ἀπὸ τὴν *Τακτικὴ θεωρία* ἓνα μικρὸ *corpus* τοῦ Αἰλιανοῦ.¹¹ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὸ ὁ Dain διαπίστωσε τὴν ὕπαρξη μιᾶς παραλλαγῆς τοῦ κειμένου τοῦ Αἰλιανοῦ μὲ πολλὰ παρεμβολὰς (*recension interpolée*), ἐμπλουτισμένη μὲ διαγράμματα καὶ σχόλια, πού τὴν τοποθέτησε χρονικὰ περίπου στὸν 6ο αἰώνα.¹² Ἡ *Τέχνη τακτικὴ* τοῦ Ἀρριανοῦ (2ος αἰώνας μ.Χ.) βρίσκεται πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν πράξη ἢ σύγχρονη ρωμαϊκὴ τακτικὴ τοποθετεῖται στὸ κείμενό του πλάι στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴ μακεδονικὴ. Τὸ ἔργο του *Ἐκταξίς κατὰ Ἀλανῶν*, πού πραγματεύεται τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει τὰ γίνεται ἡ πορεία καὶ νὰ διεξάγεται ἡ μάχη στὰ ἐδάφη τῶν Ἀλανῶν, βασιζέται καὶ αὐτὸ σὲ ἄμεσες ἐμπειρίες. Τὸ στρατιωτικὸ γλωσσάρι ἢ λεξικὸ (*Ὀνομασία*, γνωστὸ καὶ μὲ τὸν τίτλο *Definitiones*) περιλαμβάνει τὰ λήμματα (χωρὶς ἀλφαβητικὴ σειρά) ἀπὸ τὸ καταλοχίσαι (διαίρεσις τοῦ στρατεύματος σὲ λόχους) ὡς τὸ λεπτυσμός (ἐλάττωσις τοῦ βάρους τῆς φάλαγγας) καὶ στηρίζεται γενικὰ περισσότερο στὸν Ἀρριανὸ παρά στὸν Αἰλιανό.¹³ Ἀπὸ τὰ πολιορκητικὰ τοῦ Ἀπολλοδώρου ἀπὸ τὴ Δαμασκὸ (2ος αἰώνας μ.Χ.) σώζονται μόνο

10. Ἐκδ. E. Korzensky καὶ R. Vári, *Onasandri Strategicus*, Βουδαπέστη 1935, μαζί μὲ παράφραση καὶ εὐρετήριο λέξεων. Πρβλ. *TM* 2, 327-329 μὲ βιβλιογραφία. Ἐδῶ ἀπουσιάζει ἡ ἀνώνη βυζαντινὴ παράφρασις τοῦ Ὀνασάνδρου τοῦ κώδικα *Ambr. gr. 139*: C. G. Lowe, *A Byzantine Paraphrase of Onasander*, St. Louis 1927, κείμενο 5-28 (γινὰ τὰ κεφ. 10-42).

11. A. Dain, *L'histoire du texte d'Elie le Tacticien*, Παρίσι 1946, 63-69· *TM* 2, 339 κ.έ.

12. A. Dain, ὁ.π. 77-115, μὲ ἐκδοσις νέων τμημάτων τοῦ κειμένου 92-100 καὶ 102-107. Γινὰ τὴν ἐπαύξησις τοῦ *corpus* τοῦ Αἰλιανοῦ μὲ τὸ *Σύνταξις ὀπλιτῶν τετραγώνος ἔχουσα ἐντὸς καβαλλάριον* (*Syntaxis armatorum quadrata*) καὶ ἄλλα μικρὰ ἔργα βλ. A. Dain, ὁ.π. 155-160· *TM* 2, 346-347.

13. Ἐκδ. H. Köchly - W. Rüstow, *Griechische Kriegsschriftsteller* II 2, Λιψία 1855, 219-233. Dain, ὁ.π. 29-32, 38-40 καὶ ἄλλοῦ· *TM* 2, 332.

λίγα κεφάλαια μὲ κάποια συνάφεια μεταξὺ τους, τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησε ὁ Ἡρων ὁ Βυζάντιος.

Τὰ *Στρατηγήματα* τοῦ Πολυαίνου (2ος αἰώνας μ.Χ.) ἀποτελοῦν πολὺ καλὸ παράδειγμα γινὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀνθολόγοι τῆς ὕστερης ἀρχαϊότητος καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς μεταχειρίζονταν παλαιότερα κείμενα. Ἡ συλλογὴ τοῦ Πολυαίνου, ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πολεμικὸς συγγραφέας μὲ τὴν καθαυτὸ σημασία τοῦ ὅρου, λόγῳ τῆς ἐπιφανειακῆς καὶ ἀβασάνιστης διάταξις τῆς ὕλης του, στερεῖται κάθε λογοτεχνικῆς ἀξίας. Κάποιος διασκευαστὴς περιόρισε τὰ 880 περίπου στρατηγήματα τοῦ πρωτοτύπου σὲ κάτι παραπάνω ἀπὸ 350, τὰ ὁποῖα κατέταξε σὲ 58 κεφάλαια μὲ βᾶσις στρατιωτικὰ κριτήρια. Ἔτσι τὸ κείμενο τοῦ Πολυαίνου συντμήθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα, ἐνῶ σὲ ἄλλα δέχτηκε ἐλάχιστες μεταβολὰς. Αὐτὸ τὸ κείμενο, πού ὀνομάστηκε *Ἐπιθέσεις*,¹⁴ παραγκώνισε στὸ ἐξῆς τὸν γνήσιο Πολυαῖνο σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε μόνο συμπτωματικὰ μᾶς σώθηκε τὸ κείμενό του σὲ ἓνα νεότερο χειρόγραφο. Οἱ *Ἐπιθέσεις*, πού γράφτηκαν τὸ ἀργότερο τὸν 10ο αἰώνα (σώζονται στὸν *Laurentianus 55, 4* τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 10ου αἰώνα), ἀπέτελεσαν μὲ τὴ σειρά τους τὸ πρότυπο γινὰ τέσσερις νέες διασκευὰς τῶν *Στρατηγημάτων*: στὰ τέλη τοῦ 10ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώνα ἐμφανίζονται στὸν κώδικα *Ambrosianus 139* (= *B 119 sup.*) μὲ τὸν τίτλο *Στρατηγήματα ἀνδρῶν παλαιῶν*, ἐνῶ λίγο ἀργότερα, στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 11ου αἰώνα, μὲ τὸν τίτλο *Παρεμβολαί*, ἓνα κείμενο πού προῆλθε ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ μερικῶν θεματικῶν συγγενικῶν μεταξὺ τους κωδίκων (*Escor. Y-III-11+Neap. 284· Par. 2442+Barb. 276 [II 97]*).¹⁵ Δύο ἄλλες διασκευὰς τῶν *Ἐπιθέσεων* ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων καὶ τίς βρίσκουμε μὲ τοὺς τίτλους *Στρατηγήματα παρὰ τῶν ἀρχαίων* στὸν κώδικα *Monac. 452* (14ος αἰώνας) καὶ *Στρατηγικαὶ παλαιῖνες* στὸν *Laur. 75, 6* (14ος αἰώνας), μαζί μὲ ἱατρικὲς καὶ κτηνιατρικὲς πραγματεῖες.¹⁶

Δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα ἂν τὸ σύντομο κείμενο περὶ τῆς τέχνης τοῦ τόξου (*Περὶ τοξείας*) ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀνεξάρτητο ἢ ἂν ἀποτελοῦσε κεφάλαιο ἀπὸ κάποιο ἐγχειρίδιο πολεμικῆς τέχνης. Τὸ κείμενο σώζε-

14. Ἐκδ. J. Melber στὸ παράρτημα τῆς ἐκδοσῆς τοῦ Πολυαίνου, Λιψία 1887, 429-504.

15. Ἐκδοσις καὶ τῶν δύο παραλλαγῶν ἀπὸ τὸν J.-A. Foucault, *Strategemata*, Παρίσι 1949: (α) *Strategemata Ambrosiana*, κείμενο 17-66· (β) *Parecholae*, κείμενο 75-120.

16. Ἐκδόσεις τῶν *Παλαιῖνες*: J. Melber, ὁ.π. 507-540 καὶ A. Dain, *Syl-*

loge Tacticorum, Παρίσι 1938, 116-141. Πρβλ. A. Dain, «Les cinq adaptations byzantines des 'Stratagemes' de Polyen», *Rev. Ét. Anc.* 33 (1931) 321-345· *TM* 2, 333-335. — F. Schindler, «Die Überlieferung der Strategemata des Polyainos», *Sb. Ost. Ak. Wiss., phil.-hist. Kl.* 284, 1 (1973) 205-225: οἱ βυζαντινὲς διασκευὰς.

11 Hunger, *Ἡ λόγια γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*

ται στον κώδικα *Laur. 55, 4*, που αναφέραμε κατ' επανάληψη, και αποτελείται από μια γενική εισαγωγή και από τρία μέρη περί του πώς να τοξεύει κανείς ευστόχως, ισχυρώς και ταχέως. Το έργο αυτό πρέπει να γράφτηκε τον 6ο αιώνα ή λίγο νωρίτερα.¹⁷

Την εποχή του 'Αναστασίου Α' (491-518) έζησε ο Ούρβίκιος, ο οποίος συνόψισε το πρώτο μέρος της τακτικής του 'Αρριανού σε 11 κεφάλαια. Στον κώδικα *Ambr. 139*, όπου περιέχεται το σύντομο αυτό *Τακτικόν*, προηγούνται τρία ανώνυμα ποιήματα γραμμένα σε εξάμετρο. Από αυτά το τελευταίο πρέπει να στηρίζεται σε πρότυπο της εποχής του 'Αδριανού και αναφέρεται με έγκωμιαστική διάθεση στον 'Αναστάσιο.¹⁸ Το κεφάλαιο *'Επιτήδευμα*, που αποδίδεται στον ίδιο αυτόν Ούρβικιο, αποτελεί ξένο σῶμα στο έργο του Μαυρικίου. Ο συγγραφέας συνιστά τη χρησιμοποίηση «όδοφραγμάτων» από το βυζαντινό πεζικό, το οποίο δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τα έφιππα βαρβαρικά φύλα. Τα «όδοφράγματα» αυτά σε περίπτωση επίθεσης έπρεπε να τοποθετηθούν άστραπιαία, ώστε να αποκλείσουν το έχθρικό ίππικό, και οι πεζοί να το εξοντώσουν με τα άκόντιά τους. Την ιδέα αυτή, η οποία έπρόκειτο να εξασφαλίσει στους στρατιώτες του αυτοκράτορα 'Αναστασίου τη νίκη, ο Ούρβίκιος την παρουσιάζει ως δική του.¹⁹ Τέλος, στη χειρόγραφο παράδοση εμφανίζεται ως έργο του Ούρβικίου και το κεφάλαιο *Πῶς δεῖ ἄγρια ζῶα κυνηγεῖν*. 'Εδώ περιγράφεται με λεπτομέρειες η ὀργάνωση στρατιωτικῶν κυνηγιῶν, ἢ χρησιμοποίηση σ' αυτά ίππέων και πεζῶν, και ἡ συμπεριφορά του στρατιωτικοῦ σώματος κατά τὴν πορεία πρὸς τὴν περιοχή του κυνηγιῶ. Τα κυνήγια αποσκοποῦσαν, σύμφωνα με τὸ κείμενο, στὴ σωματικὴ ἄσκηση, και ἡ διανομὴ ἢ κλήρωση τῆς λείας στὴ βελτίωση τῆς διάθεσης τῶν στρατιωτῶν.²⁰

Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' στὸ *Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως* συγκαταλέγει τὰ

17. O. Schissel von Fleschenberg, «Spätantiken Anleitung zum Bogenschießen», *WSt* 59 (1941) 110-124· κείμενο 118-121· 60 (1942) 43-70· σχόλια 46-69· *TM* 2, 338. [Νέα έκδοση με ἀγγλικὴ μετάφραση: G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises (CFHB 25)*, Washington D. C. 1985, 128-135. Πρβλ. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* (Byzantina Vindobonensia 17), Βιέννη 1988, 229-233.]

18. R. Förster, «Studien zu den

griechischen Taktikern», *Hermes* 12 (1877) 426-471: II. Kaiser Hadrian und die Taktik des Urbicius, ὁ.π. 449-471, κείμενο 467-471. — A. Dain, *L'histoire du texte d'Élien le Tacticien*, Παρίσι 1946, 37-39. Πόλιμα ἀρ. 3 = *ΠΑ IX* 210.

19. Έκδ. H. Mihăescu, *Mauriciū Strategicon*, Βουκουρέστι 1970, 368-372 με ρουμανική μετάφραση: *TM* 2, 341.

20. Έκδ. H. Mihăescu, ὁ.π. 372-380 [και G. T. Dennis, *Das Strategikon des Maurikios (CFHB 17)*, Βιέννη 1981, με γερμανική μετάφραση από τον E. Gamillscheg, 490-500].

έργα του Πολυαίνου και του Συριανού μεταξύ των βιβλίων που πρέπει να έχει μαζί του ο αυτοκράτορας όταν ταξιδεύει (*De cer.* I 467,7 κ. έ., έκδ. Βόννης). Ο Α. Dain ταύτισε τον Συριανό με τον συγγραφέα ενός έργου περί τακτικής των ναυμαχιών (*Ναυμαχίαι*), τον τίτλο του οποίου ανακάλυψε στον *Ambr. 139*. Αυτό το κείμενο, που είναι το παλαιότερο του είδους του και του οποίου δεν σώζεται ἡ ἀρχή (ἀρχίζει στὴ μέση του τέταρτου κεφαλαίου), αναφέρει τον Αίνεια, τον Vegetius και τον 'Ανώνυμο Βυζαντινό του 6ου αιώνα ως πηγή του.²¹ Στὰ σύντομα κεφάλαια 5 ὡς 8 γίνεται λόγος γιὰ τὸν τρόπο ἐπιλογῆς τῶν πληρωμάτων, γιὰ τὴν ἀναγνώριση και τοὺς παρατηρητές, ὅπως και γιὰ τοὺς διαφόρους τρόπους συνεννόησης (*σημεῖα*). Τὸ μεγαλύτερο κεφάλαιο (9) δίνει ὁδηγίες γιὰ τὴν παράταξη τοῦ στόλου πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία, ἀνάλογα με τὶς περιστάσεις. Ἰδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στὸ ἠθικὸ τῶν στρατιωτῶν: ὁ στρατηγὸς ὀφείλει νὰ ἐκφωνεῖ λόγο στὸν ὅποιο νὰ μειώνει τοὺς ἐχθροὺς — ἀποφεύγοντας βέβαια τὶς ὑπερβολές, ὥστε νὰ εἶναι πειστικὸς (*μετὰ τοῦ πιθανοῦ*) — και συγχρόνως νὰ ἐπαινεῖ τοὺς ἀντρες του. Πρέπει νὰ ἐξαγγέλλει ποινές γιὰ τοὺς λιποτάκτες, που νὰ προβλέπουν ἀκόμη και τὴν τιμωρία τῶν συγγενῶν τους ἀντὶ αὐτῶν. Οἱ στρατιῶτες πρέπει νὰ ζητοῦν οἱ ἴδιοι τὸ θάνατο τῶν λιποτακτῶν. Εἶναι καλὸ στὴ συνέχεια ὁ στρατηγὸς νὰ περνᾷ πάλι σὲ ἐπαινους και νὰ κλείνει τὸ λόγο του με μιὰ προσευχὴ (9, 15-19). Ἰδιαίτερα τονίζεται ὁ κίνδυνος τῆς *λειποταξίας* πρὶν ἀπὸ/και κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ναυμαχίας, και ἀκολουθοῦν προτάσεις στὸν στρατηγὸ γιὰ τὴν κατὰ περίπτωσιν ἀντιμετώπισή της. Μεγάλη σημασία δίνει ὁ συγγραφέας στὴν καλὴ διάθεση τῶν στρατιωτῶν (9, 20-29). Τὸ ὑπόλοιπο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στοὺς διαφόρους σχηματισμοὺς τοῦ στόλου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων και στὴν ἐπιλογὴ τοῦ χώρου διεξαγωγῆς τῆς ναυμαχίας (9, 30-34). Τὸ τελευταῖο σύντομο κεφάλαιο (10) περιέχει ὁδηγίες συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν στρατηγὸ γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴ ναυμαχία. Ο Α. Dain ὑποθέτει ὅτι τὸ έργο γράφτηκε τὸν 6ο αἰώνα.²²

Ένα ἄλλο ἀνώνυμο έργο γιὰ τὴν πολεμικὴ τέχνη στὸ σύνολό της μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸν 6ο αἰώνα με βάση διαφορὲς ἐνδείξεις, ὅπως ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Βελισαρίου. Ὅπως και ἀπὸ τόσα ἄλλα κείμενα πολεμικοῦ περιεχομένου, ἔτσι και ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτό, τὸν 'Ανώνυμο Βυζαντινό, που μᾶς ἔχει παραδοθεῖ στὸν *Laur. 55, 4*, δὲν σώζεται ἡ ἀρχή, με ἀποτέλεσμα ὁ

21. F. Lammert, «Die älteste erhaltene Schrift über Seetaktik und ihre Beziehungen zum Anonymus Byzantinus des 6. Jahrhunderts, zu Vegetius und zu Aineias' Strategikos», *Klio* 33 (1940) 271-288.

22. Έκδ. K. K. Müller, *Eine griechische Schrift über Seekrieg*, Würzburg 1882· έκδ. A. Dain, *Naumachica*, Παρίσι 1943, 43-55. [Βλ. τώρα C. Zuckerman, «The Military Compendium of Syrianus Magister», *JÖB* 40 (1990) 209-224.]

τίτλος και ο συγγραφέας του να μένουν άγνωστοι. Το έργο αποτελεί ένα καλό παράδειγμα τής μανίας για καταμερισμό τής ύλης («Einteilungssucht»: Schissel von Fleschenberg), από την οποία συχνά υπέφεραν οι συγγραφείς τακτικών που δεν είχαν σχέση με την πράξη του πολέμου. Στα χαμένα εν μέρει εισαγωγικά κεφάλαια γινόταν λόγος για την πολιτική, που έρχόταν σε αντιπαράθεση με τη στρατηγική. "Ήδη από τους πρώτους όρισμούς των διάφορων τεχνών, επιστημών, επαγγελμάτων και των κοινωνικών ομάδων που τὰ άσκοϋν διαφαίνεται ότι ο συγγραφέας είναι ένας θεωρητικός που έχει μαθητεύσει σε ρητορική σχολή (πρβλ. το άποκαλυπτικό χωρίο 'Ιλιάς Β 24). 'Η πολεμική τέχνη διακρίνεται σε άμυντικά και επιθετικά μέτρα. Το πρώτο μέρος (κεφ. 6-13) περιλαμβάνει τὰ σχετικά με τη φρούρηση και την όχϋρωση μαζί με όλες τις δυνατότητες άμυνας σε περίπτωση πολιορκίας, ενώ το δεύτερο αφιερώνεται στην καθαυτό τακτική, δηλαδή μεταξύ άλλων στη διάρθρωση του στρατεύματος (κεφ. 15: σύνταξις), στον όπλισμό πεζικού και ίππικού (16-17: όπλων διανομή), στην κίνηση ή άνάπαυση του στρατεύματος (18-19) και στην έφαρμογή των μεθόδων τής τακτικής (31-43: οικονομία πολέμου). Το τελευταίο αυτό τμήμα αναφέρεται στους διάφορους σχηματισμούς και τρόπους μάχης. Κλείνει με τὰ κεφάλαια *περί νυκτοπολέμου, περί ενέδρας, περί αυτομόλων, περί κατασκόπων και περί πρόσβων* (39-43). 'Ο συγγραφέας αποκλείει από τη διήγησή του μάχες με άρματα και έλέφαντες (14, 5), προσπαθώντας να αποφύγει τον υπερβολικό Ιστορισμό. Αντίθετα, δίνει επίκαιρες λεπτομέρειες για τη θωράκιση των ίππων τής πρώτης γραμμής, κατά τη συνήθεια των κατάφρακτων ίππέων, καθώς και για ένα ειδικό κάλυμμα των όπλων των άλόγων για την προστασία τους από τους τριβόλους (17, 3-4). Παρ' όλα αυτά το κεφάλαιο για το ίππικό είναι πολύ συνοπτικό, αν λάβει κανείς υπόψη τη σημασία που είχε το σώμα αυτό κατά τον 6ο αιώνα. 'Εδώ δεν διαφαίνεται καθόλου ή επίδραση που είχε άσκήσει ή τακτική των Τούρκων και των 'Αβάρων, με το έξαιρετικά εύελικτο ίππικό τους, στην πολεμική τέχνη του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους.²³

Οί εκδότες του 'Ανώνυμου Βυζαντινού²⁴ όρθά άκολούθησαν την άποψη

23. Πρβλ. π.χ. E. Darkó, «Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins», *Byz* 12 (1937) 119-147· άκόμη L. Várady, *Η ύστερη ρωμαϊκή πολεμική τέχνη και οι κοινωνικές της βάσεις*. 'Ο τελευταίος αιώνας τής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (376-476), Βουδαπέστη 1961 (ούγγρικά). [Ο B. Baldwin, «On the Date of the Anonymus Περὶ στρατηγικῆς», *BZ* 81 (1988) 290-293, φέρνει επιχειρή-

ματα για μεταγενέστερη χρονολόγηση του έργου. Βλ. άκόμη V. Kušma, «Vizantij-skij Anonim VI v: Osnovnye problemy istocnikov i soderzaniija», *VV* 41 (1980) 68-91 και C. Zuckerman, ό.π.]

24. H. Köchly - W. Rüstow, *Griechische Kriegsschriftsteller* II 2, Λιψία 1855, 1-209 (περιέχει και το *Περὶ τοξείας*), έλληνικό κείμενο και γερμανική μετάφραση· σχόλια 311-355· για την εν μέρει άποκαταστημένη διάρθρωση του έργου

του Lukas Holstein, σύμφωνα με την όποία οι *Δημηγορίες προτρεπτικά προς άνδρείαν εκ διαφόρων άφορμών λαμβάνουσαι τὰς υποθέσεις*, που μᾶς παραδόθηκαν επίσης στον *Laur.* 55, 4, αποτελούν τμήμα από το χαμένο μέρος του 'Ανώνυμου Βυζαντινού, και μάλιστα από το λογικόν τής πολιτικής.²⁵ Αυτή ή *Rhetorica militaris*, όπως την αποκάλεσε ο Köchly, περιλαμβάνει σε 58 κεφάλαια μιᾶ ρητορική θεωρία για τους στρατιωτικούς άποτρεπτικούς λόγους και είναι διανοημένη με πολλά κλισέ. Ήταν ένα είδος *vademecum* για τον στρατηγό, ο όποίος έπρεπε να ένθαρρύνει τους στρατιώτες του στη μάχη. Το θεωρητικό μέρος με τη σχολαστική του διάρθρωση, που δεν άκολουθεϊ όμως πάντα κάποια λογική, θυμίζει τὰ προγυμνάσματα του 'Αφθονίου ή του 'Ερμογένη, ο όποίος μάλιστα αναφέρεται στο κείμενο δύο φορές. Τὰ έπιχειρήματα παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους ως προς το βαθμό πειστικότητάς τους, χωρίς όμως να είναι μακριά από την πραγματικότητα: τὰ προσωπικά χαρίσματα του στρατηγού, ή συνεχής του φροντίδα και άγρυπνία για το στράτευμα, ή πειθαρχία του τελευταίου και ή πίστη και ή προσήλωσή του στον στρατηγό, ο άγώνας με τη βοήθεια του Θεού για την όρθοδοξία κατά των άπιστων βαρβάρων, ή αυτοθυσία για την πατρίδα και τους συμπατριώτες, οι έπιτυχίες του στρατεύματος σε προηγούμενες μάχες, οι ήρωισμοί και ή δόξα των προγόνων, ή αυτοθυσία για την εύτυχία των οικογενειών τους και των χωριών τους, ο καλύτερος έξοπλισμός του δικού τους στρατού, τὰ πλεονεκτήματα όσον άφορᾶ το χρόνο και το έδαφος, οι έλπίδες για δόξα και άμοιβή —αυτὰ όλα είναι έπιχειρήματα που επαναλαμβάνονται και τὰ όποια μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο στρατηγός, προσαρμοσμένα στις περιστάσεις, σε όποιαδήποτε περίπτωση. 'Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ παραδείγματα που άφορούν δήθεν προσωπικές συζητήσεις του στρατηγού με τον αυτοκράτορα, καθώς και ή άνάγνωση έπιστολών που υποτίθεται ότι έστειλε ο υδιος ο αυτοκράτορας. Τέτοιες αναφορές στη βασιλική αυθεντία άποσκοπούσαν στο να προσδώσουν μεγαλύτερο κύρος στο λόγο του στρατηγού (19-22). 'Ομιλίες αυτού του είδους, που προορίζονταν να εκφωνηθούν προς το στράτευμα, σώζονται δύο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' προς το στρατό τής 'Ανατολής. Σε αυτές περιλαμβάνονται συλλογισμοί του είδους που προτείνεται στις «Δημηγορίες».²⁶ Δέν στερεϊται όπωσδήποτε κάποιας εϊρωνείας

πρβλ. ό.π. 20 κ.έ. [Νέα έκδοση με άγγλική μετάφραση: G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, ό.π. (σημ. 17) 1-136.]

25. 'Εκδ. A. Köchly, *Anonymi Byzantini Rhetorica militaris*, Index lectio-num Univ. Zürich 1856, τόμ. 1, 2· πρβλ. Köchly - Rüstow, ό.π. 14-20 με έκδοση

των κεφαλαίων 1-3. — 'Ο L. Holstein σχεδίαζε να έτοιμάσει μιᾶ συλλογή των έλλήνων συγγραφέων τακτικών έργων: A. Dain, «Reginenses gr. 88 et 89», *Rev. philol.* 78 (1952) 162-168.

26. 'Εκδόσεις από τον *Ambros.* 139: (α) R. Vári, *BZ* 17 (1908) 78-84· (β) H. Ahrweiler, *TM* 2 (1967) 397-399. 'Η

ἡ διαβεβαίωση τοῦ λόγιου αὐτοκράτορα, πού ποτέ δὲν ἔλαβε μέρος σὲ ἐκστρατεία, ὅτι τίποτε δὲν θὰ ἐπιθυμοῦσε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἀνταλλάξει τὴν πολυτελή του ἐνδυμασία μὲ μιὰ πανοπλία καὶ νὰ ξεκινήσει μαζί μὲ τοὺς στρατιῶτες του γιὰ τὴ μάχη. Ἀξιοσημείωτη βρῖσκω ἀκόμη τὴν προτροπὴ πρὸς τὸν στρατηγὸ νὰ παρακινεῖ μετὰ τὸ τέλος τῆς ὁμιλίας του τοὺς στρατιῶτες νὰ ἐκφράζουν τὴ συγκατάθεση καὶ ἀνυπομονησία τους γιὰ τὴν ἐπίθεση μὲ κραυγές (κεφ. 50· παρόμοια στὸν Συριανό, *Ναυμαχικά* 9, 18). Αὐτό, ὅπως καὶ τὸ ἐπόμενο ἐπιχείρημα, βρῖσκεται πολὺ κοντὰ στὴν πραγματικότητα: *Ποία γὰρ φωνὴ φέρει γυναικὸς ὁμοῦ καὶ παίδων ἀποβολὴν καὶ ἐρημίαν οἴκου; οὐκ εἰς ὕστερον ἐροῦμεν, ὅτι μυρίους ἔδει ὑπελθεῖν θανάτους, ἀλλὰ μὴ ταῦτα ἰδεῖν, μὴ ταῦτα παθεῖν;* (κεφ. 28). Θυμᾶμαι ἀκόμη τὴν ὁμιλία ἐνὸς γερμανοῦ μεράρχου τῆς τελευταῖας ἐβδομάδας τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου, ὁ ὁποῖος λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τῶν Ρώσων χρησιμοποίησε τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα.

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον κείμενο πολεμικῆς τέχνης τῶν Βυζαντινῶν εἶναι τὸ *Στρατηγικὸν* τοῦ Μαυρικίου.²⁷ Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἔργου στὸν Οὐρβίκιο (στὸν *Laur.* 55, 4) ὠδήγησε τοὺς R. Vári καὶ A. Dain νὰ τὸν θεωρήσουν τὸν συγγραφέα του. Ἄν λάβουμε ὅμως ὑπόψη τὸ μέτριο συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Οὐρβικίου, εἶναι πιὸ λογικὸ νὰ δεχτοῦμε — σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα *Ambr.* 139 — ὅτι τὸ ἔργο ἀποδίδεται στὸν Μαυρίκιον (*Μαυρικίου τακτικά τοῦ ἐπὶ τοῦ βασιλέως Μαυρικίου γεγονότος*). Ἄνοιχτό μένει τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ αὐτοκράτορας Μαυρίκιος (582-602) τὸ συνέταξε ὁ ἴδιος ἢ ἀπλῶς παρότρυνε στὴ συγγραφή του.²⁸ Τοῦ *Στρατηγικοῦ*, πού διαιρεῖται σὲ 12 βιβλία, προηγεῖται μιὰ

ὁμιλία τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν μυῶν στὴν κατομομαχία τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου (στ. 127 κ.έ.) ἀποτελεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων παρωδία τοῦ ρητορικοῦ αὐτοῦ εἴδους.

27. Ἐκδ. J. Scheffer, *Arriani Tacitica et Mauricii Artis militaris libri duodecim*, Οὐψάλα 1664· ἔκδ. H. Mihăescu, *Mauricii Strategicon*, Βουκουρέστι 1970· [ἔκδ. G. T. Dennis, *Das Strategikon des Maurikios* (CFHB 17), Βιέννη 1981 (μὲ γερμανικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν E. Gamillscheg). Ἀγγλικὴ μετάφραση: G. T. Dennis, *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*, Φιλαδέλφεια 1984]. Πρβλ. ἐπίσης H. Mihăescu, «Prolegomènes à une édition critique des *Τακτικά-Στρατηγικά* de Mauricius-Urbicius», *RESEE* 5 (1967) 401-417· τοῦ ἴδιου, «In margine alla

mia recente edizione critica di Maurizio», στί: *Studi in onore di V. de Falco*, Νεάπολη 1971, 523-532. — A. Kambylis, «Textkritische Beiträge zum Strategikon des Maurikios», *JÖB* 25 (1976) 47-56.

28. F. Aussaresses, «L'Auteur du Strategicon», *Rev. Ét. Anc.* 8 (1906) 23-39· βλ. σελ. 39 σημ. 4 τὴν προτεινόμενη διόρθωση στὸν τίτλο ἀπὸ τὸν P. Fournier ... *τοῦ ἔπειτα βασιλέως ... γεγονότος*. Ὁ E. Darkó, *Byz* 12 (1937) 119-147, θεωρεῖ συγγραφέα τοῦ *Στρατηγικοῦ* τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο, ὁ ὁποῖος ἐπέβαλε, κατὰ τὴ γνώμη του, τὴ στρατιωτικὴ του μεταρρύθμιση στηριζόμενος κυρίως στὴν τουρκοαβαρική τακτικὴ· πρβλ. παραπάνω σημ. 23.

εἰσαγωγή πού περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἐκκληση στὴν Ἁγία Τριάδα, μερικὲς προγραμματικὲς διαπιστώσεις. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς προηγούμενους συγγραφεῖς πολεμικῶν ἔργων, ὁ Μαυρίκιος θέλει νὰ δώσει περισσότερη σημασία σὲ πρακτικὰ θέματα καὶ στὶς λεπτομέρειες τῆς στρατιωτικῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὅπως μᾶς λέει ὁ ἴδιος, ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὸ ἀντικείμενό του παρὰ γιὰ τὴ γλώσσα ἢ τὸ ὕφος. Γι' αὐτόν, ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ τὸν συγχωρήσει γιὰ τὴν παρεμβολὴ λατινικῶν ὄρων καὶ ἄλλων ἐξειδικευμένων στρατιωτικῶν ἐκφράσεων. Πιὸ σημαντικό ἀπ' ὅλα γιὰ τὸν μέσο ἀναγνώστη θεωρεῖ τὴ σαφήνεια καὶ τὸ κατανοητὸ τοῦ κειμένου. Ὁ Μαυρίκιος συστήνει στὸν στρατηγὸ θεοφιλία καὶ δικαιοσύνη, ἐπιμέλεια καὶ ἀγρυπνία, κυρίως ὅμως ἐμπιστοσύνη στὴ Θεῖα Πρόνοια. Ὁ ἄριστος ἡγέτης πρέπει νὰ ὀδηγεῖ τὸ στράτευμα πού τοῦ ἐμπιστεύτηκαν μὲ σιγουριά καὶ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προσαρμόζεται στὰ διάφορα εἶδη τακτικῆς τῶν ἐχθρῶν (ἀρμόζεσθαι, ἓνα βασικό, ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο). Στους στρατιῶτες του πρέπει νὰ δείχνει τόση αὐστηρότητα ὅση ἐπιβάλλεται. Τὸ βιβλίον Α' μιλά γιὰ τὴν ἀσκήση στὴ χρῆση τοῦ τόξου, τὸν ὅπλισμο τοῦ ἵππικοῦ, τῆς ὀνομασίας τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν, τὴ διάρθρωση τοῦ στρατεύματος καὶ τὴν πορεία σὲ φιλικὸ ἔδαφος. Μεταξὺ αὐτῶν παρεμβάλλονται τρεῖς παράγραφοι πού ἀφοροῦν τὸ στρατιωτικὸ ποινικὸ δίκαιο. Σὲ αὐτὲς γίνεται κυρίως λόγος γιὰ τῆς περιπτώσεις ἀρνήσεως ἐκτέλεσης διαταγῆς, λιποταξίας καὶ δειλίας ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ. Τὸ βιβλίον Β' πραγματεύεται τὴν ὀργάνωση τοῦ ἵππικοῦ, τὸ Γ' τὴν τακτικὴ του, τὸ Δ' τῆς ἐνέδρας, τὸ Ε' τῆς στρατιωτικῆς ἀποσκευῆς καὶ τὰ ἐφόδια, τὸ Ζ' τὴν τακτικὴ τῶν Σκυθῶν, Ἀλανῶν, Ἀφρικανῶν καὶ Ἰταλῶν. Τὸ Ζ' παραθέτει τὰ καθήκοντα τοῦ στρατηγοῦ (15 κεφάλαια), ἐνῶ ἀκολουθεῖ ἓνα τμήμα μὲ ξεχωριστὴ ἀρίθμηση γιὰ τὴν προετοιμασία καὶ τὴ διεξαγωγὴ τῆς μάχης (17 κεφάλαια). Τὸ βιβλίον Η' δίνει γενικὸς κανόνες καὶ ὁδηγίες γιὰ τὸν στρατηγὸ, τὸ Θ' μιλά γιὰ ἐπιδρομές, πορεία σὲ ἐχθρικό ἔδαφος καὶ σὲ ἀνώμαλα ἔδαφη, γιὰ ἀνίχνευση καὶ ἀναγνώριση, ἐνῶ τὸ Ι' γιὰ ἐπίθεση καὶ ἄμυνα ὀχυρωμένων θέσεων (καὶ γιὰ καμουφλαρισμένα ὀχυρωματικὰ ἔργα σὲ παραμεθόριες περιοχές). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ βιβλίον ΙΑ', ὅπου ἀναφέρονται τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν διαφόρων ἐχθρικῶν λαῶν: οἱ Πέρσες, οἱ Σκύθες (= Ἀβαροι καὶ Τοῦρκοι), οἱ Φράγγοι, οἱ Λογγοβάρδοι καὶ ἄλλα ξανθὰ ἔθνη, οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Ἄντες παρουσιάζονται μὲ τῆς ἐθνικῆς τους ιδιότητες, τῆς ἀρετῆς καὶ ἀδυναμίας τους, καὶ κυρίως μὲ τῆς συνήθειές τους τὴν ὥρα τῆς μάχης. Ὁ Μαυρίκιος προτείνει τὰ μέτρα πού κατὰ τὴ γνώμη του πρέπει νὰ λαμβάνονται προκειμένου νὰ ἐπιτυγχάνεται κάθε φορά ἡ ἀπαραίτητη προσαρμογὴ τῆς τακτικῆς. Συγχρόνως ὅμως ἔχει πλήρη συνείδηση τῶν ἐλλείψεων τοῦ ἔργου του, τοῦ ἀστάθμητου τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀντιπάλου καὶ τοῦ ἀπρόβλεπτου τῶν διαφόρων καταστάσεων (βιβλίον ΙΑ' 4, 46). Τὸ τελευταῖο βιβλίον (ΙΒ') δίνει πληροφορίες γιὰ τῆς διαφορῆς παρα-

τάξεις μάχης. Τὸ ἐκτενέστερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, τὸ ὄγδοο (24 τμήματα), ἀφιερώνεται ἀποκλειστικὰ στὸ πεζικό. Πολλὰ διαγράμματα συνοδεύουν τὸ κείμενο τοῦ ἔργου.

Ἡ σημασία τοῦ *Στρατηγικοῦ* ἔγκειται στὴν πολύπλευρη διαπραγματεύση ἐπίκαιρων στρατιωτικῶν ζητημάτων, στὴν προσωπικὴ γνώση τῆς στρατιωτικῆς ζωῆς, στὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἐχθρικά φύλα, στὸ πλούσιο λατινικὸ λεξιμογραφικὸ ὕλικὸ καὶ στὶς συνειδητὲς παραχωρήσεις πρὸς τὴν καθομιλουμένη γλώσσα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ πάλι ὑποβαθμίζονται παραδοσιακὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα συγγράμματα, καὶ παύει πιά νὰ ἀποδίδεται ὑπερβολικὴ σημασία στὴν ἀξία τοῦ πεζικοῦ (βιβλίο IB' 8).²⁹

Συγγενικὸ μὲ τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Μαυρικίου, ὅσον ἀφορᾷ τὴ χειρόγραφη παράδοση, εἶναι τὸ *Ἀπόσπασμα περὶ πολεμικῆς τέχνης (De militari scientia)*, ποὺ μᾶς σώθηκε ἀνώνυμο καὶ χωρὶς εἰσαγωγικὰ κεφάλαια.³⁰ Τὰ διάφορα τμήματα, π.χ. τάγματα καὶ μέρη τοῦ ἵππικοῦ, τὸ πεζικὸ σὲ δύσβατους τόπους καὶ κατὰ τὴ διάβαση ποταμῶν, κατάσκοποι καὶ ἀνιχνευτές, ὁ στρατηγὸς τὴν ἡμέρα τῆς μάχης καὶ οἱ ἐνέδρες, παρατίθενται τὸ ἓνα πλάι στὸ ἄλλο χωρὶς λογικὴ ἀκολουθία. Συγκρίνοντας τὸ κείμενο αὐτὸ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Μαυρικίου καὶ τοῦ Λέοντα Ζ' διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ὁμοιοτήτων ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἀποκλίσεων. Τὰ τμήματα περὶ κατασκόπων καὶ ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν συμπίπτουν κατὰ λέξη μὲ αὐτὰ τοῦ Μαυρικίου.³¹ Σὲ μερικά σημεία τὸ *Ἀπόσπασμα* δίνει πιά λεπτομερεῖς ὁδηγίες γιὰ τὸν ἡγέτη καὶ τὸ στρατὸ ἀπ' ὅ,τι τὸ *Στρατηγικὸ*. Καὶ ἐδῶ συναντᾶμε παραγγέλματα στὴ λατινικὴ, ἀλλὰ σὲ πολὺ μικρότερο ἀριθμὸ. Ὡς ἐχθροὶ ἀναφέρονται οἱ Πέρσες, οἱ Ἄντες, οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Σκύθες (χωρὶς νὰ γίνεται λόγος γιὰ τοὺς Ἀβάρους καὶ τοὺς Τούρκους), καθὼς καὶ τὰ ξανθὰ ἔθνη ἀκόμη ἀναφέρονται καὶ οἱ Σαρακηνοί.³²

29. Γιὰ τὰ λατινικὰ στοιχεῖα στὸν Μαυρίκιον: H. Mihăescu, «Les éléments latins des 'Tactica-Strategica' de Mauricius-Urbicius et leur écho en néogrec», *RESEE* 6 (1968) 481-498· 7 (1969) 155-166, 267-280. Τοῦ ἴδιου, «Les termes de commandement militaires latins dans le Strategicon de Maurice», *Rev. Linguist.* 14 (1969) 261-272. Πρβλ. ἀκόμη F. Aussaresses, *L'armée byzantine à la fin du VIe siècle d'après le Strategicon de l'empereur Maurice*, Παρίσι 1909 [καὶ T. G. Kolias, «Tradition und Erneuerung im frühbyzantinischen Reich am Beispiel der militärischen Sprache und Terminologie»,

στὰ πρακτικὰ τῆς Διεθνoῦς Συνάντησης *L'armée romaine et les barbares du IVe au VIIe s.* Musée des Antiquités Nationales, 24-28.2.1990, Παρίσι 1991 (ὑπὸ ἐκτύπωση)]. — Βιβλιογραφία ὡς τὸ 1957 παραθέτει ὁ Moravcsik I 420 κ.έ. *TM* 2, 344-346.

30. Ἐκδ. K. K. Müller, «Ein griechisches Fragment über Kriegswesen», στὸ: *Festschrift L. Urlichs*, Würzburg 1880, 106-138, κείμενο 113-130.

31. Μαυρ. Θ' 5, 51-77 Dennis = σελ. 122,14 - 123,8 Müller. Μαυρ. Γ' 2, 1-38 = 127,32 - 129,2 Müller.

32. Ὁ R. Vári, «Das Müllersche Fragment über griechisches Kriegs-

Ἐνῶ γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 7ο ὡς τὸν 9ο αἰῶνα μᾶς λείπουν χρονολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς πολεμικῆς γραμματείας, μὲ τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Ζ' (886-912) πατᾶμε πάλι σὲ στέρεο ἔδαφος. Γιὸς ἀμόρφωτου πατέρα, ἔχοντας ὅμως ὁ ἴδιος μεγάλη παιδεία καὶ πολὺ πλευρὰ ἐνδιαφέροντα, ὁ Λέων Ζ' ἔγραψε στὰ χρόνια τῆς νεότητάς του τὰ *Προβλήματα*, ἐρωταποκρίσεις στὸ *Στρατηγικὸ* τοῦ Μαυρικίου. Ἡ σειρὰ τῶν ἐρωτήσεων ἀντιστοιχεῖ στὸ κείμενο τοῦ προτύπου καὶ οἱ ἀπαντήσεις εἶναι παρμένες ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Μαυρικίου, ποὺ ὅμως δὲν δίνεται πάντα πλήρες. Ἡ προσωπικὴ δηλαδὴ «προσφορά» τοῦ Λέοντα περιορίστηκε ἀπλῶς στὴ διατύπωση τῶν ἐρωτήσεων (καὶ μάλιστα ὄχι ὅλων). Ἐπειδὴ τὸ κείμενο περιέχεται στὸν *Laur. 55, 4*, ἀποκτᾷ κάποια ἰδιαίτερη σημασία, ὡς ἔμμεση μαρτυρία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Μαυρικίου. Εἶναι ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ συναντᾶμε στὴν πολεμικὴ γραμματεία τὸ τόσο ἀγαπητὸ στὸ Βυζάντιο εἶδος τῶν ἐρωταποκρίσεων.³³

Τὰ *Προβλήματα* δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἓνα εἶδος προδρόμου τοῦ ἔργου ἐκείνου μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Λέων ἔγινε ὁ γνωστότερος συγγραφέας τῆς βυζαντινῆς πολεμικῆς γραμματείας τῶν *Τακτικῶν (Tacticae constitutiones: τίτλος τῶν χειρογράφων: Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις)*. Μὲ βάση τὴν ἀνάγνωση καὶ ἐπεξεργασία προγενέστερων τακτικῶν, ὁ αὐτοκράτορας θέλησε νὰ παρουσιάσει ἓνα νέο, εὐχρηστο ἔργο. Τὸ ὅτι τελικὰ δὲν κατόρθωσε νὰ ἔχει τὴν πλήρη ἐποπτεία τοῦ ὕλικου του διαφαίνεται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση, μέσω τῆς ὁποίας γνωρίζουμε δύο τουλάχιστον παλιές παραλλαγές τοῦ κειμένου. Ὁ κώδικας *Laur. 55, 4*, ποὺ γράφτηκε κατὰ παραγγελία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ', τοῦ γιοῦ τοῦ Λέοντα, παρουσιάζει μιὰ διάταξη κεφαλαίων διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ ποὺ εἶναι γνωστὴ σήμερα. Ἡ τελευταία αὐτὴ στηρίζεται στὸν κώδικα *Vindob. Phil. gr. 275* καὶ στὸν *Par. gr. 1385*. Στὴν ἀρχαιότερη μορφή τοῦ κειμένου [στὸν *Laur.*] οἱ διατάξεις Γ' καὶ Δ' βρίσκονται σὲ ἀντεστραμμένη σειρά, ἐνῶ οἱ σημερινὲς διατάξεις ΙΖ', ΙΕ' καὶ ΙΘ' ἔχουν προστεθεῖ χωρὶς ἀρίθμηση στὸν ἐπίλογο. Μόνο στὴ δευτέρη παραλλαγὴ τοῦ κειμένου οἱ τρεῖς αὐτὲς διατάξεις ἔχουν τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν ἐπίλογο.³⁴ Τὸ προοίμιό ἀρχίζει μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ρητορικὸ ὕφος ποὺ συναντᾶμε στὰ γνωστὰ προοίμια τῶν Νεαρῶν τοῦ Λέοντα, μὲ τὸ στερεότυπο θέμα «σχέση αὐτοκράτορα καὶ ὑπηκόων»: ἐπειδὴ ὁ διάβολος σπέρνει διαρκῶς διχό-

wesen», στὸ: *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, 205-209, ὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς κοινῆς πηγῆς τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ καὶ τοῦ Μαυρικίου. *TM* 2, 346.

33. Ἐκδ. Λ. Dain, *Leonis VI. Saepientis Problemata*, Παρίσι 1935. *TM* 2, 354.

34. *TM* 2, 355 κ.έ.· παρ' ὅλα αὐτὰ μένει ἀνεξήγητο τὸ ὅτι καὶ στὸν *Laur. 55, 4* οἱ τίτλοι στὸ προοίμιό τοῦ Λέοντα εἶναι καταγραμμένοι στὴ «διορθωμένη» σειρά τους· γιὰ αὐτὸ ὅμως πρβλ. J. Grosdidier de Matons, *TM* 5 (1973) 242.

νοια μεταξύ τῶν λαῶν, ἡ παραμέληση τῆς πολεμικῆς τέχνης ἀποτελεῖ σοβαρὸ κίνδυνο γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Προορισμὸς τοῦ βιβλίου, ποὺ ἔχει συνταχθεῖ μὲ βάση τὴ μελέτη τῶν πηγῶν, εἶναι νὰ ἀποτελέσει ἕνα πρακτικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες. Σκοπὸς του δὲν εἶναι τὰ ρητορικὰ στολίδια, ἀλλὰ τὸ κατανοητὸ καὶ ἡ σαφήνεια. Ἔτσι κρίνεται σκόπιμο νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐπίσης λατινικοὶ ὄροι καὶ στρατιωτικὴ ὀρολογία. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως καὶ στὴν ταπεινόφρονη εὐχαριστία του πρὸς τὸν Χριστὸ ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς καὶ στὴ σεμνὴ ὑποχώρησή του μπροστὰ σὲ τυχόν λογοτεχνικοὺς ἀνταγωνιστὲς, διακρίνεται σαφῶς ἡ συγγένεια στὴ σύλληψή μετὰ τὸ προοίμιο τοῦ Μαυρικίου, μὲ τὸ ὁποῖο ἐν μέρει συμπίπτει καὶ κατὰ λέξιν. Ἀλλὰ καὶ ὁ παραλληλισμὸς ποὺ ἀκολουθεῖ, τοῦ στρατηγοῦ μετὰ τὸν πηδαλιούχο, ἀπαντᾷ καὶ στὸ *Στρατηγικόν*. Ὁ Λέων βλέπει τὸ ἔργο του ὡς πρακτικὸ ἐγχειρίδιο —κάτι ἀνάλογο μὲ τὸν *Πρόχειρο νόμο* τοῦ πατέρα του— πρὸς τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ συμμορφώνονται οἱ ὑπῆκοοί του (*παρακελευόμεθα*). Οἱ διατάξεις Α' καὶ Β' περιέχουν ὁρισμοὺς τῆς τακτικῆς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ πρέπει νὰ διακρίνουν τὸν στρατηγὸν, ἡ Γ' μιᾶ γιὰ τὸ πολεμικὸ συμβούλιο, ἡ Δ' γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ἱεραρχία καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ στρατεύματος, οἱ Ε' καὶ Ζ' γιὰ τὸν ὄπλισμόν, ἡ Ζ' γιὰ τὰ στρατιωτικὰ γυμνάσια καὶ τὶς ἀσκήσεις μάχης. Ἡ διάταξη Η' ἀφορᾷ τὶς στρατιωτικὰς ποινάς, ἡ Θ' τὴν πορεία, ἡ Ι' τὴν ἐφοδιοπομπήν, ἡ ΙΑ' τὸ στρατόπεδο, ἡ ΙΒ' τὴν προετοιμασίαν τῆς μάχης, οἱ ΙΓ'-ΙΔ' τὴν παραμονὴν καὶ τὴν ἡμέραν τῆς μάχης, ἡ ΙΕ' τὴν πολιορκίαν πόλεων, ἡ ΙΖ' τὴ συμπεριφορὰ μετὰ τὴ μάχην, ἡ ΙΖ' τὶς ἀπρόοπτες ἐπιδρομὰς, ἡ ΙΗ' τοὺς στρατιωτικοὺς σχηματισμοὺς καὶ τὴν τακτικὴν Βυζαντινῶν καὶ ἐχθρικών φύλων. Ἡ διάταξη ΙΘ' πραγματεύεται τὴ ναυμαχίαν καὶ ἡ Κ' δίνει πάντα ἀπὸ διακόσιους κανόνες συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν στρατηγόν. Τέλος, ὁ ἐπίλογος περιέχει κυρίως θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς συμβουλὰς. Στὴ διάταξιν Β' ὁ αὐτοκράτορας ἀναπτύσσει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν προέλευσιν τοῦ καλοῦ στρατηγοῦ. Μολοντί θεωρεῖ σαφῶς σημαντικότερη τὴν προσωπικὴν ἀρετὴν ἀπὸ τὴν εὐγενικὴν καταγωγὴν καὶ δὲν θεωρεῖ ἀποφασιστικὸν παράγοντα τὸν πλοῦτον γιὰ νὰ ἀνέλθῃ κάποιος στὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ, καταλήγει παρ' ὅλα αὐτὰ στὸ συμπέρασμα: *Διὰ ταῦτα μὲν οὖν προχειρίζεσθω στρατηγὸς ἀγαθός, εὐγενής, πλούσιος. Μὴ ἀποβαλλέσθω δὲ πένης μετὰ ἀρετῆς, εἰ καὶ μὴ ἀπὸ λαμπρῶν καὶ ἐνδόξων προγόνων κατάγει τὸ γένος.* Ὁ Λέων δηλαδὴ οὐσιαστικὰ συνιστᾷ τὴν ἐκλογὴν ἀριστοκρατῶν γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ. Οἱ γραπτὰς πηγὰς τοῦ Λέοντα δὲν εἶναι τόσο πολλὰς ὅσο θὰ νόμιζε κανεὶς διαβάζοντας τὸ προοίμιόν του. Τὰ παράλλαλα χωρία, ποὺ παραθέτει ὁ R. Vári στὴν ἐκδόσιν του, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ *Στρατηγικὸς* τοῦ Ὁνασάνδρου ἦταν ἡ κυριότερη πηγὴ γιὰ τὸ πρῶτον μέρος τῶν Τακτικῶν. Ὅπου ἔχουμε ὁρισμοὺς, αὐτοὶ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ τακτικὸν τοῦ Αἰλιανοῦ. Σὲ ὅλα τὰ ἔργα εἶναι κατὰ κάποιον τρόπον αἰσθητὴ ἡ παρουσία τοῦ *Στρατηγικοῦ* τοῦ Μαυρικίου· τὰ δανεισμένα

κομμάτια στὸ ἔργο τοῦ Λέοντα παρουσιάζουν ἐπουσιώδεις μόνον μετατροπὰς. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μέρη, κυρίως στὶς διατάξεις Γ'-Ε', τῶν ὁποίων οἱ πηγὰς δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπιστεῖ. Ἀντίθετα μὲ τὸν Μαυρίκιον, τὰ Τακτικὰ τοῦ Λέοντα δὲν περιέχουν καθόλου διαγράμματα.³⁵ Τελευταῖα ὁ J. Grosdidier de Matons ἐπεσήμανε στὴ διάταξιν Κ', ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ 200 κεφάλαια, μιὰ μακριὰ ἀκροστιχίδα, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε σβηστεῖ ἐσκεμμένα τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορα· φαίνεται πειστικὸν ὅτι αὐτὸς ποὺ φρόντισε γιὰ τὴν *damnatio memoriae* τοῦ Ἀλεξάνδρου ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Ζ'.³⁶

Μὲ τὸ ἔργο αὐτό, τὸ ἐκτενέστερον τοῦ εἶδους στὸ Βυζάντιον, τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα συνδέθηκε στὴ συνείδησιν τῶν συγχρόνων καὶ τῶν μεταγενεστέρων του μὲ τὴν πολεμικὴν γραμματεία. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν τοῦ ἀποδόθηκε μιὰ συλλογὴ τακτικῶν, στῆς ὁποίας μάλιστα τὸν τίτλον ἔχει προστεθεῖ τὸ ἔτος 6412 (=903/904). Πρόκειται γιὰ τὴν *Συλλογὴν τακτικῶν* ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 102 κεφάλαια καὶ εἶναι γνωστὴ στὴ βιβλιογραφίαν ὡς *Inedita Tactica Leonis*.³⁷ Ἀντίθετα πρὸς τὰ Τακτικὰ τοῦ Λέοντα, τὸ ἔργο αὐτὸ ἀρχίζει μὲ ἕνα σύντομον μόνον προοίμιον, ποὺ ὑπόσχεται ἕναν σαφὴ διαχωρισμὸν τῆς ἰσχύουσας τακτικῆς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ παραδίδουν οἱ ἀρχαῖες πηγὰς. Δὲν εἶναι περιεργὸν ποὺ ἡ ὑπόσχεσις αὐτὴ δὲν τηρήθηκε. Ὁ A. Dain ὀνόμασε *Tactica perditia* καὶ *Corpus perditum* τὶς δύο πηγὰς ποὺ χρησιμοποιήθησαν κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς συλλογῆς, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν διασώθηκαν. Μέσα ἀπὸ τὰ κε-

35. Ἐκδ. PG 107, 671-1094· ἔκδ. R. Vári, *Leonis imperatoris Tactica*, τόμ. I καὶ II 1, Βουδαπέστη 1917, 1922 (ὡς τὴ διάταξιν ΙΔ' 38). Βιβλιογραφία στὸν Moravcsik I 405-406. — A. Dain, «Inventaire raisonné des cent manuscrits des 'Constitutions tactiques' de Léon VI le Sage», *Scripta* 1 (1946-47) 33-49· ἐπιπλέον G. Andrés, «Nota al 'Inventaire raisonné etc.'», *Scripta* 11 (1957) 261-263. G. Vernadsky, «The 'Tactics' of Leo the Wise and the Epanagoge», *Byz* 6(1931) 333-335. G. Moravcsik, «La tactique de Léon le Sage comme source historique hongroise», *Acta Hist. Ac. Sc. Hung.* 1 (1952) 161-180 = γαλλ. μετ. τοῦ ἴδιου ἀρθροῦ ἀπὸ τὰ οὐγγρικά στὸ *Századok* 85 (1951) 334-353, 592 κ.έ. *TM* 2, 354-357. — V. V. Kučma, «Vizantijskie voennye traktaty VI-X. vv. kak istočniki po istorii voennogo iskusstvavizant ijskoj

imperii», *Antičnaja drevnosti i srednie veka. Učenyje zapiski Uralsk. Gosud. Univers.* 53, ser. istor. 4 (1966) 31-56. [T. G. Koliass, «The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 129-135.] — Πρβλ. ἐπίσης J. F. Haldon, «Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries», *Byz. and Modern Greek Studies* 1 (1975) 11-47, ἐδῶ 44 κ.έ. [καὶ T. G. Koliass, *Byzantinische Waffen*, ὁ.π. (σημ. 17)].

36. J. Grosdidier de Matons, «Trois études sur Léon VI», *TM* 5 (1973) 183-242, ἐδῶ III: Les Constitutions tactiques et la damnatio memoriae de l'empereur Alexandre, 229-242.

37. Ὑστερα ἀπὸ διάφορες ἐκδόσεις μεμονωμένων τμημάτων, πλήρης ἐκδόσις ἀπὸ τὸν A. Dain, *Sylloge Tacticorum*, Παρίσι 1938.

φάλαια 1-55 διακρίνονται, ως έμμεσα πρότυπα, εκτός από τον *Στρατηγικό* του Όνασάνδρου, κυρίως ο Αϊλιανός, ο Ίούλιος Άφρικανός, ο Μαυρίκιος και ο Άνώνυμος Βυζαντινός, *De re strategica* (βλ. παραπάνω σελ. 163). Το κεφάλαιο 56 δέν είναι παρά το κεφάλαιο περί κυνηγίου του Ούρβικίου (βλ. παραπάνω σελ. 162). Τα κεφάλαια 57-75 προέρχονται από το συμπλήρωμα που ονομάστηκε από τον Α. Dain *Apparatus bellicus* και το οποίο κατά κύριο λόγο έχει ως πρότυπο τους *Κεστούς* του Ίουλιου Άφρικανού. Το κεφάλαιο 76 (*Πώς αν κρούφα πεμφθειεν γράμματα*) έχει ως άφετηρία το Τακτικό του Αϊνεία, ενώ τα κεφάλαια 77-102 αντιστοιχοϋν στις *Ύποθέσεις*, που με τη σειρά τους μάς οδηγούν στον Πολύαινο. Ο άγνωστος συντάκτης έχει επεξεργαστεί τόσο λίγο τις πηγές του, ώστε σε μερικά σημεία συνεχίζουν να υπάρχουν προσωπικές παρατηρήσεις που δέν πρέπει να αποδοθοϋν σε αυτόν αλλά στο πρότυπό του.³⁸ Ο άκριτος τρόπος συμπίλησης είχε ακόμη ως αποτέλεσμα την επανάληψη διαφόρων θεμάτων και στο πρώτο και στο δεύτερο μέρος της συλλογής. Ο R. Vári πρότεινε ως συγγραφέα τον άδελφό του αυτοκράτορα Λέοντα Άλέξανδρο· ωστόσο το μόνο βέβαιο είναι ότι η *Συλλογή* συντάχθηκε τον 10ο αιώνα.³⁹

Πρέπει ακόμη να αναφερθοϋν μερικά άποσπάσματα από τα Τακτικά του Λέοντα, τα οποία λόγω του ιδιαίτερου ενδιαφέροντός τους μάς έχουν παραδοθεί και ανεξάρτητα. Το κεφάλαιο *Πώς δεϊ Σαρακηνοίς μάχεσθαι*; προέρχεται από τη διάταξη ΙΗ' 109-131 και τοποθετήθηκε από τον Κωνσταντίνο Ζ' στο τέλος του κώδικα *Laur. 55, 4*.⁴⁰ Και στον κώδικα *Amb. 139* εμφανίζεται ολόκληρη ή διάταξη ΙΘ' *Περί ναυμαχίας* ως πρώτο μέρος ενός σύντομου *Corpus nauticum*.⁴¹ Στο χειρόγραφο αυτό ακολουθεί μια ακόμη επίλογη από τα Τακτικά του Λέοντα, και ειδικότερα οι διατάξεις Κ' 196, 201, 220 + επίλογος 44, 45 και το τέλος της παραγράφου 47. Στα σημεία όπου παρουσιάζονται διαφορές, το κείμενο δέν συμπίπτει ποτέ με την παραλλαγή του Λαυρεντιανού κώδικα. Πιθανός χρόνος συγγραφής είναι το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα.⁴² Ακόμη, τα χειρόγραφα του *corpus* του Αϊλιανού περιέχουν στο τέλος έρανίσματα από τα Τακτικά του Λέοντα, και για την ακρίβεια είκοσι έξι παραγράφους της διάταξης Δ' και άλλες δεκατέσσερις παραγράφους με όρισμούς διαφορετικής μεταξύ τους προέλευσης.⁴³

38. Σχετικά Α. Dain, *Sylloge Tacticorum*, σελ. 8.

39. R. Vári, «Die sogenannten 'Inedita Tactica Leonis'», *BZ* 27 (1927) 241-270, έδω 265 κ.έ. *TM* 2, 357 κ.έ.

40. *TM* 2, 362.

41. Έκδ. Α. Dain, *Naumachica*, Παρίσι 1943, 18-33.

42. Έκδ. Α. Dain, έ.π. 35-38. Πρβλ. του ίδιου, «L'Extrait nautique» tiré de Léon VI», *Eranos* 54 (1956) 151-159.

43. Έκδ. Α. Dain, *L'Extrait tactique» tiré de Léon VI le Sage* (Bibl. de l'École des Hautes Études, sc. hist. et philol., fasc. 284), Παρίσι 1942. *TM* 2, 367. — J. Stolpe, «Un nouveau manus-

Για να ολοκληρωθεί ή παρουσίαση του *Corpus nauticum*, που εκδόθηκε χωριστά από τον Α. Dain, πρέπει να αναφερθοϋν ακόμη, εκτός από τα δύο παραπάνω κείμενα, μια παράφραση του *Στρατηγικού* του Μαυρικίου (ΙΒ' 21: διάβαση ποταμών υπό την πίεση του έχθρου),⁴⁴ ο Συριανός Μάγιστρος, για τον οποίο έγινε παραπάνω λόγος, και τα *Ναυμαχικά*. Τα τελευταία αυτά, ένα ναυτικό γλωσσάρι που γράφτηκε κατά παραγγελία του πατρικίου και παρακοιμωμένου Βασιλείου, στην ούσία δέν είναι παρά μια διασκευή σχετικών κεφαλαίων και λημμάτων από τον Πολυδεύκη και άλλα λεξικά. Στην αρχή του παρατίθενται 12 στίχοι σε εξαμέτρο, που το περιεχόμενό τους μάς οδηγεί στο να το χρονολογήσουμε πριν από το 961 (άνακατάληψη της Κρήτης).⁴⁵ Στη συγκεντρωτική του έκδοση των *Ναυμαχικών* ο Dain πρόσθεσε μια έκδοση από τα σχετικά κεφάλαια των τακτικών του Νικηφόρου Ούρανοϋ: (α) το κεφάλαιο 54, που άποτελεί παράφραση της διάταξης ΙΘ' των Τακτικών του Λέοντα από τον κώδικα *Monac. 452*, και (β) τα κεφάλαια 119-123, που εν μέρει άποτελοϋν παράφραση του Συριανού Μάγιστρον (119-121), επαναλαμβάνουν το κεφάλαιο του Μαυρικίου περί διαβάσεως ποταμών (122) και δανείζονται από τις γνωστές *Ύποθέσεις* δεκατρία στρατηγήματα (σε διαφορετική όμως διάταξη) που άφοροϋν τις ναυμαχίες (123).⁴⁶

Η ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας χρωστά, όπως είναι γνωστό, στο ενδιαφέρον του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' για την αρχαία γραμματεία τη διάσωση σημαντικότητας πηγών και πολύτιμων άποσπασμάτων από έγκυκλοπαίδειες. Με δική του πρωτοβουλία γράφτηκε το σπουδαιότερο χειρόγραφο πολεμικής τέχνης, ο κώδικας *Laur. 55, 4*. Στην αρχή του κώδικα υπήρχε το πρώτο παράρτημα του βιβλίου Α' του *Περί της βασιλείου τάξεως* (I 444-454, έκδ. Βόννης). Το κεφάλαιο αυτό (*Praecepta imperatori ... observanda*), του οποίου ή αρχή δυστυχώς λείπει, περιέχει έναν κατάλογο των σταθμών (*ἀπλήκτων*) από τους οποίους έπρεπε να περάσει ο αυτοκράτορας, ταξιδεύοντας από την Κωνσταντινούπολη προς το άνατολικό μέτωπο του κράτους. Παράλληλα αναφέρονται —προφανώς βάσει παλαιότερων προτύπων (Κωνσταντίνος ο Μέγας: I 445)— όλα τα μέτρα που έπρεπε να ληφθοϋν κατά την προετοιμασία και κατά τη διάρκεια ενός τέτοιου ταξιδιού. Ακόμη γίνεται λεπτομερειακά λόγος για την άκολουθία του αυτοκράτορα, τα καθήκοντα των άνώτατων αξιωματικών και ύπαλλήλων, την κατονομή των

crit de la *Tactica Theoria* d'Élien le Tacticien et de l'Extrait Tactique tiré de Léon VI le Sage: le Marcianus 522», *Eranos* 66 (1968) 52-72.

44. Έκδ. Α. Dain, *Naumachica* 39-42.

45. Έκδ. Α. Dain, έ.π. 57-68. *TM* 2, 363. Για τον παρακοιμώμενο Βασίλειο

βλ. W. G. Brokkaar, *Byzantina Neerlandica* 3 (1972) 199-234 [και C. Maz-zucchi, «Dagli anni di Basilio Parakimomenos (Cod. *Amb. B* 119 sup.)», *Aevum* 52 (1978) 267-316].

46. Α. Dain, *Naumachica* 79-88 (= κεφ. 54) και 89-104 (= κεφ. 119-123).

στρατευμάτων και την υποδοχή που έπρεπε να του επιφυλαχθεί σε κάθε θέμα από το οποίο επρόκειτο να περάσει.^{46α} Μολονότι ο Κωνσταντίνος δεν έπαιρνε ο ίδιος ενεργά μέρος σε εκστρατείες, εξέφραζε το ενδιαφέρον του για τους στρατιώτες του με τη συγγραφή όμιλιών, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα δύο δείγματα της στρατιωτικής του ρητορικής που μάς παραδόθηκαν στον κώδικα *Ambbr. 139* (βλ. παραπάνω σελ. 165-166). Η συλλογή στρατιωτικών κειμένων του κώδικα *Laur. 55, 4* κλείνει με το *Στρατηγικόν περί έθών διαφόρων έθνών*, μια παράφραση από το *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου (ΙΑ' 2-3), που αναφέρεται στην τακτική των έχθρικών φύλων στον κώδικα ή παράφραση αυτή αποδίδεται στον ίδιο τον Κωνσταντίνο Ζ'. Τα τελευταία όμως φύλλα του χειρογράφου έχουν χαθεί, και έτσι σώζεται μόνο το τμήμα για τους Πέρσες και τους «Σκύθες» (κολοβό).⁴⁷ Ο κώδικας *Laur. 55, 4*, που γράφτηκε στο αυτοκρατορικό βιβλιογραφικό εργαστήριο, πρέπει να παρέμεινε στο παλάτι ως το 1204.⁴⁸

Στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ζ' τοποθετείται επίσης η σύνταξη του *De obsidione toleranda* («Όπως χρη τον της πολιορκουμένης πόλεως στρατηγόν προς την πολιορκίαν αντιτάττεσθαι και οίοις επιτηδεύμασι ταύτην αποκρούεσθαι»), ενός κειμένου για τα άμυντικά μέτρα σε περίπτωση πολιορκίας, το οποίο σώζεται στους κώδικες *Vat. 1164* και *Barb. 276*. Ο άνω μνος συγγραφέας αξιοποιεί πλούσιο ιστορικό υλικό από τους αρχαίους πολιορκητικούς, παρεμβάλλει όμως και παρατηρήσεις για τη σύγχρονή του ιστορία, όπως για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το 904 και την έλωση του Κίτρου από τους Βουλγάρους (μεταξύ 913 και 924).⁴⁹ Η σύγκριση με ένα πολύ μικρότερο απόσπασμα, που αφορά και αυτό τα άμυντικά μέτρα, οδήγησε τον Dain στην υπόθεση ότι ένα *Antipoliorketicum* υπήρξε ή κοινή άφετηρία των δύο αυτών κειμένων. Οι 32 παράγραφοι του αποσπάσματος αρχίζουν κάθε φορά με το στερεότυπο *οτι δει* το κείμενο αυτό, που σώζεται στα τελευταία φύλλα του *Ambbr. 139* (τα όποια ανάγονται στο τέλος του 13ου αιώνα), σε διάφορα σημεία παρουσιάζει κενά, επαναλήψεις και συχνά ασυναρτησίες.⁵⁰

Τέλος, στην εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ζ' τοποθετείται η

46α. [Βλ. τώρα νέα έκδοση J. F. Hal-don, *Constantine Porphyrogenitus. Three Treatises on Imperial Military Expeditions* (CFHB 28), Βιέννη 1990.]

47. Έκδ. J. Lami, *Joannis Meursii opera*, τόμ. VI, Φλωρεντία 1745, στήλες 1409-1418. *TM* 2, 362, 382-385.

48. J. Irigoien, «Pour une étude des centres de copie byzantins II», *Script*

13 (1959) 177-209, έδω 178-181.

49. Έκδ. Hilda van den Berg, *Anonymus de obsidione toleranda*, Leiden 1947, κείμενο 45-101.

50. Έκδ. A. Dain, «Mémorandum inédit sur la défense des places», *REG* 53 (1940) 123-136. κείμενο 124-127, γαλλ. μετ. 127-130. *TM* 2, 366 κ.έ.

σύνταξη των αρχαίων πολιορκητικών, που μάς παραδίδεται με το όνομα του «Ηρωνα του Βυζαντίου». ⁵¹

Όπως τόσα άλλα έργα πολεμικής τέχνης, έτσι και ένα μικρό εγχειρίδιο περί τακτικής (*De re militari*), που αποτελείται από 32 κεφάλαια, έχει μείνει ως σήμερα άνω μνος. Από τον επίτιτλο του πρώτου κεφαλαίου, *Περί καταστάσεως απλήκτου*, δεν πρέπει να καταλήξει κανείς σε συμπεράσματα για το περιεχόμενο του όλου έργου. Αντίθετα, μόνο τα κεφάλαια 1-6 πραγματεύονται θέματα του στρατοπέδου, ενώ τα κεφάλαια 7-20 είναι αφιερωμένα στις διάφορες καταστάσεις που αντιμετωπίζει ο στρατός κατά την πορεία, στον όπλισμό, στους κατασκόπους και στις κλεισοῦρες. Τα κεφάλαια 21-25 άφορούν την πολιορκία και την επίθεση, τα κεφάλαια 26-27 την άμυνα όχυρωμένων θέσεων και τους σκαπανείς, τα κεφάλαια 28-32 τις άσκήσεις, τα προσκλητήρια, την όπισθοφυλακή και άλλα. Ός «γειτονικοί λαοί» δεν αναφέρονται μόνο οι Βούλγαροι, αλλά και οι Πατζινάκιες, οι Τουρκοί και οι Ρώσοι (κεφ. 18), ή αναφορά των όποίων μάς οδηγεί στο να τοποθετήσουμε το έργο αυτό στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα. Παρατηρείται μια κάποια συγένεια προς το *De velitatione bellica* του Ψευδο-Νικηφόρου Φωκά, που φαίνεται να όφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι και τα δύο έργα γράφτηκαν την ίδια περίπου εποχή. Ο άνω μνος συγγραφέας γράφει εύχαρίστα και χωρίς συμβατικότητα, και δεν περιορίζεται στη μίμηση λογοτεχνικών προτύπων, όπως μάς έχουν συνηθίσει οι περισσότεροι από τους βυζαντινούς συγγραφείς στρατιωτικών έργων. Αντίθετα, πρόκειται για έναν άνθρωπο που στηρίζεται στην πείρα του και στην αυτοψία (π.χ. κεφ. 20, 26, 29). Γνωρίζει πολύ καλά πόσο καταστρεπτική μπορεί να αποβεί μια δυσκίνητη έφοδιοπομπή στις δύσβατες κλεισοῦρες της Βουλγαρίας (15) και προσθέτει ότι δεν ένδεικνυται ή μεταφορά σκηνών για τους κατώτερους αξιωματικούς (17).⁵²

51. Έκδ. C. Wescher, *Poliorkétique des Grecs*, Παρίσι 1867, 195-276. Έκδ. R. Schneider, *Griechische Poliorketiker* (*Abh. Ges. Wiss. Göttingen*, phil.-hist. Kl. XI 1), Βερολίνο 1908. ελληνικό κείμενο με γερμανική μετάφραση. — A. Dain, *La tradition du texte d'Héron de Byzance*, Παρίσι 1933. *TM* 2, 358 κ.έ.

52. Έκδ. Ch. Graux, «Traité de tactique connu sous le titre *Pερί καταστάσεως απλήκτου*», *Not. et extr.* 36 (1899) 71-127. κείμενο 79-125. Έκδ. R. Vári, *Incerti scriptoris byzantini saeculi X. Liber de re militari*, Λιψία 1901. — [Νέα έκδοση με άγγλική μετάφραση G. T. Dennis, *Three Byzantine Milita-*

ry Treatises, ό.π. (σημ. 17) 241-335. Για το θέμα του συγγραφέα του έργου βλ. τις άπόψεις του G. Dagron, στο: G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, 161-175.] — F. Lammert, «Die antike Poliorketik und ihr Weiterwirken», *Klio* 31 (1938) 389-411, έδω ίδίως 406. Για το ρωμαϊκό και βυζαντινό στρατόπεδο με πληροφορίες από όλα τα σχετικά έργα περί πολεμικής τέχνης βλ. Γ. Κόλιας, «Περί απλήκτου», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 144-184. Για το «σάκκα» (= όπισθοφυλακή) πρβλ. A. Dain, «Σάκκα dans les traités militaires», *BZ* 44 (1951) 94-96.

‘Οπωσδήποτε δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σύμπτωση ὅτι, μετὰ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ καθαρὰ θεωρητικῶν στρατιωτικῶν ἔργων, σὴνίζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ *De re militari*, γιὰ τὸ ὁποῖο μόλις ἐγίνε λόγος, ἄλλο ἓνα ἔργο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 10ου αἰώνα, ποῦ καὶ αὐτὸ στηρίζεται στίς προσωπικὲς ἐμπειρίες τοῦ συγγραφέα. Τὸ ἔργο γράφτηκε κατὰ παραγγελία τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Φωκᾶ (963-969), στήν πολεμικὴ δραστηριότητα τοῦ ὁποῖου ὀφείλονται ἀνακαταλήψεις χαμένων περιοχῶν στὰ ἀνατολικά τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἡ ἀνάκτηση τῆς Κρήτης. ‘Ο ἄγνωστος συντάκτης ἔγραψε *Περὶ παραδρομῆς (De velitatione bellica)*, δηλαδή γιὰ τὶς μεθόδους ἑνὸς πολέμου μὲ συνεχῶς μετακινούμενα μέτωπα, πολέμου ποῦ ἐπιβλήθηκε στοὺς Βυζαντινοὺς ἀπὸ τοὺς ἄραβες ἐχθροὺς τους. ‘Ο συγγραφέας εἶναι ἄνθρωπος τῆς πράξης καὶ βασίζεται στίς ἐμπειρίες του (π.χ. κεφ. 10: ἃ δὴ ἡμεῖς ἐθεασάμεθα, ἐκθέσθαι οὐδαμῶς κατοκνήσομεν). Μπορεῖ, ὅπως εἶπαμε, νὰ γράφει κατὰ παραγγελία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ νὰ ἀπευθύνεται ἐπανειλημμένα στὸν στρατηγὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο καὶ προορίζεται τὸ κείμενο, σὲ εὐθὺν λόγο (ἃ στρατηγέ), ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ αὐτοκράτορας Λέων στὰ Τακτικά του, ἔχει ὅμως συνέχεια μπροστά του τὰ μεγάλα στρατιωτικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς του, ποῦ ἐξορμῶντας ἀπὸ τὴν Καππαδοκία ἐναντίον τῶν Ἀράβων ἀνακατέλαβαν τὴν Κιλικία, δηλαδή τὸν καίσαρα Βάρδα Φωκᾶ, τὸν ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀπερίφραστα ὀνομάζει δάσκαλό του στήν τακτικὴ, τὸν πατριῖκο Κωνσταντῖνο Μαλεῖνο καὶ τέλος τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκᾶ. Τὸν πυρήνα τῆς τακτικῆς αὐτῆς ἀποτελεῖ ἓνα ἰδιαίτερα εὐκίνητο, καλὰ γυμνασμένο ἵππικό, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε ὄχι μόνο νὰ μπορεῖ νὰ ἀντεπεξέρχεται σὲ ὅλες τὶς δυσκολίες τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ καὶ νὰ κατέχει ὅλες τὶς μεθόδους ἀνίχνευσης, παραλλαγῆς, νυκτομαχίας καὶ παραπλάνησης τοῦ ἐχθροῦ. ‘Η διάταξη τῶν 25 κεφαλαίων, τῶν ὁποίων προηγεῖται ἓνα προοίμιο, δὲν παρουσιάζει λογικὴ ἀκολουθία· συνεχῶς ὅμως συναντᾶμε θέματα τῆς καθημερινῆς στρατιωτικῆς ζωῆς, ποῦ ἐκτίθενται μὲ μεγάλῃ ἐνέργεια (πρβλ. τὰ κεφάλαια 6, 10 καὶ 12· ἐπιδρομὲς ἀράβων ἵππέων, ποῦ προκειμένου νὰ λεηλατήσουν τὴ χώρα δὲν διστάζουν νὰ προηγηθοῦν κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸ πεζικό τους καὶ τὴν ἐφοδιοπομπή· οἱ δυνατότητες τὶς ὁποῖες παρέχει στὸν βυζαντινὸ στρατηγὸ τὸ νὰ ἐκμεταλλεῖται σωστὰ τὸ ὄρεινὸ ἔδαφος, τὰ ποτάμια καὶ τὶς κλεισοῦρες).⁵³

53. Ἐκδ. C. B. Hase στὸ *corpus* τῆς Βόννης μετὰ τὸν Λέοντα Διάκονο, 1828, σελ. 179-258: *TM* 2, 369 κ.ε. μὲ ἐσφαλμένες πληροφορίες (τὸ συγγέει μὲ τὰ *Praecepta militaria*). Μερικὰ σημεῖα τοῦ *De velitatione bellica* θυμίζουν τακτικὴ σύγχρονου ἀναρτοπόλεμου. [Νέες ἐκδόσεις G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, σ.π. 137-239, μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, σ.π., μὲ γαλλικὴ μετάφραση καὶ πλουσιότατο σχολιασμὸ ἀπὸ τὸν G. Dagron.]

tises, σ.π. 137-239, μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, σ.π., μὲ γαλλικὴ μετάφραση καὶ πλουσιότατο σχολιασμὸ ἀπὸ τὸν G. Dagron.]

‘Ἐνα ἀκόμη ἔργο πολεμικῆς τέχνης, ποῦ ἀπὸ τὸν τίτλο του ἀποδίδεται στὸν λαμπρὸ στρατηγὰ καὶ αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκᾶ, εἶναι ἡ *Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότης*.⁵⁴ Παρ’ ὅλα αὐτὰ φαίνεται ὅτι τὸ κείμενο συντάχθηκε, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα (969), ἀπὸ κάποιον ἀξιωματικὸ του. Τὰ ἔξι κεφάλαια ποῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ πραγματεύονται τὸ πεζικό (ἐλαφρὰ καὶ βαριὰ ὄπλισμένο, τὸν ἐξοπλισμὸ του καὶ τὴ δράση του), τὸ ἵππικό τῶν κατάφρακτων (ἐξοπλισμὸς καὶ τακτικὴ), τὸ στρατόπεδο καὶ τοὺς κατασκόπους. Ὡς προσθήκη στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν τακτικὴ τοῦ ἵππικοῦ καὶ ὡς παράρτημα στὸ κείμενο βρίσκονται δύο ἐνθετα χωρία γιὰ τὶς θρησκευτικὲς συνήθειες τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, τὰ ὁποῖα λόγω τῆς μοναδικότητάς τους ἀξίζει νὰ προσεχθοῦν ἰδιαίτερα.⁵⁵ Σύμφωνα μὲ τὸν A. Dain, τὸ τμήμα τῶν *Praecepta militaria*, ποῦ ἀκολουθεῖ μετὰ τὰ ἔξι κεφάλαια ποῦ ἀναφέρθηκαν, συμπίπτει μὲ τμήμα τῶν τακτικῶν τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, τῶν ὁποίων τὰ κεφάλαια 56-62 ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς στὸ κείμενο τῶν *Praecepta* ποῦ ἐξέδωσε ὁ Kulakovskij. Τὰ κεφάλαια 63-74 τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ πραγματεύονται διάφορα προβλήματα πολέμου σὲ ἐναλλασσόμενα μέτωπα καὶ πολέμου ὀχρωρώσεων, καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Dain μᾶς δίνουν τὸ δεύτερο μέρος τῶν *Praecepta* τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ.⁵⁶ Τὰ κεφάλαια αὐτὰ ἐξέδωσε τελευταῖα ὁ J.-A. de Foucault ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ A. Dain.⁵⁷

Περίπου μία γενιὰ μετὰ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ τοποθετεῖται ὁ στρατηγὸς

54. *Nicephoris praecepta militaria ex codice Mosquensi*, ἐκδ. J. Kulakovskij (*Mémoires Ac. imp. St. Pétersbourg*, VIIIe s., Cl. hist.-philol. VIII 9 [1908]), IX καὶ 59 σελ. ἑλληνικὸ κείμενο 1-21.

55. J.-R. Vieillefond, «Les pratiques religieuses dans l'armée byzantine d'après les traités militaires», *Rev. Ét. Anc.* 37(1935) 322-330· σελ. 328 καὶ σημ. 2 περὶ στρατιωτικῶν ὕμνων στὸν *Laur.* 75, 6. — Hunger, *Reich der Neuen Mitte* 193-195, μὲ γερμανικὴ μετάφραση. ‘Η διάθεση ποῦ διακρίνεται γιὰ ἐξανθρωπισμὸ τοῦ πολέμου πρέπει νὰ ἔμεινε λίγο πολὺ θεωρία· γιὰ αὐτὴ τὴ θεωρία βλ. Γ. Μιχαηλίδης-Νούρος, «‘Ο δίκαιος πόλεμος κατὰ τὰ Τακτικά Λέοντος τοῦ Σοφοῦ», σ.π.: *Σύμμικτα Σεφεριάδου*, Ἀθήνα 1961, 411-434. [βλ. τώρα Ἀθηνᾶ Κόλια-Δερμιτζάκη, «‘Η ἰδέα τοῦ ἱεροῦ πολέμου» στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 10ο αἰώνα. ‘Η

μαρτυρία τῶν πηγῶν καὶ τῶν δημηγοριῶν», σ.π.: *‘Ο Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του*. Β΄ Διεθνῆς βυζαντινολογικὴ συνάντηση, Δελφοὶ 22-26.7.1987, Ἀθήνα 1989, σελ. 39-55. Τῆς ἴδιας, *‘Ο βυζαντινὸς αἰετὸς πόλεμος*. ‘Η ἔννοια καὶ ἡ προβολὴ τοῦ θρησκευτικοῦ πολέμου στὸ Βυζάντιο, διδ. διατρ., Ἀθήνα 1991.]

56. A. Dain, *La «Tactique» de Nicéphore Ouranos*, Παρίσι 1937, 47-51. — R. Vári, «Die ‘Praecepta Nicephoris’», *BZ* 30 (1929-30) 49-53 (ξεπερασμένο πιά). [βλ. καὶ E. McGeer, «Infantry versus Cavalry: The Byzantine Response», *REB* 46 (1988) 135-145. ‘Ο ἴδιος ἐτοιμάζει νέα ἐκδοσὴ τῶν *Praecepta militaria*.]

57. J.-A. de Foucault, «Douze chapitres inédits de la Tactique de Nicéphore Ouranos», *TM* 5 (1973) 281-312. Κείμενο καὶ γαλλικὴ μετάφραση, 286-311.

Νικηφόρος Ουρανός, πού πολέμησε με επιτυχία κατά τῶν Βουλγάρων τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Β'. Σὲ αὐτὸν ἀποδίδεται ἓνα συμπῆλημα τακτικῆς, μετὴν ἔρευνα τοῦ ὁποίου ἀσχολήθηκε ἐπιτυχῶς ὁ Α. Dain. Τὰ κεφάλαια 1-55 τῶν τακτικῶν αὐτῶν συμπίπτουν μετὰ τὰ Τακτικά τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα. Ὁ Νικηφόρος δὲν συμπεριέλαβε τὸ προοίμιο καὶ τὴν διάταξη Α' τοῦ Λέοντα, εἴτε γιατί δὲν τὸν ἐνδιέφεραν εἴτε γιατί δὲν ὑπῆρχαν στὸ χειρόγραφο πού χρησιμοποιήθηκε. Τὰ κεφάλαια 56-62 ἔχουν ἀντιγραφῆ κατὰ λέξη ἀπὸ τὰ *Praecepta militaria* τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (κεφ. 1-6). Γιὰ τὰ κεφάλαια 63-74 χρησιμοποιήθηκε ὡς πρότυπο, σύμφωνα μετὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Α. Dain πού ἀναφέραμε παραπάνω, μιὰ συνέχεια τῶν *Praecepta* πού δὲν μᾶς σώθηκε. Ὁ Dain ὀνόμασε τὴν ἄγνωστη σ' ἐμᾶς πηγὴ τῶν κεφαλαίων 75-171 *Corpus perditum*: αὐτὸ βασίστηκε κυρίως στὸν Ἰούλιο Ἀφρικανὸ καὶ στίς Ὑποθέσεις, ἀκόμη στὸ *De re strategica* καὶ σὲ μεμονωμένα κείμενα πού ἦταν ιδιαίτερα ἀγαπητά, ὅπως τὸ *De epistulis secretis* καὶ τὰ *Κυνηγητικά* τοῦ Οὐρβικίου. Στὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ συμπλήματος αὐτοῦ (172-178) διακρίνονται ἔχνη ἀπὸ τὸν Αἰνεῖα καὶ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Αἰλιανοῦ. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε δύο παραλλαγές, μιὰ τῆς Ὁξφόρδης (*Barocc. 131*, τοῦ 14ου αἰώνα) καὶ μιὰ (νεότερη) τοῦ Μονάχου (*Monac. 452*, μέσα τοῦ 14ου αἰώνα). Ἡ ἐσφαλμένη ἀπόδοση τῶν τακτικῶν αὐτῶν στὸν Κωνσταντῖνο Η' ἀνάγεται σὲ χειρόγραφα τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰώνα. Μετὰ τὸν Νικηφόρο Οὐρανὸ κλείνει ἡ σειρά τῶν βυζαντινῶν ἔργων τακτικῆς.⁵⁸

Μετὰ τὸν 10ο αἰώνα, ὅπου παρατηρεῖται μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη παραγωγή κειμένων πολεμικῆς τέχνης, δὲν μᾶς εἶναι πιά γνωστὸ κανένα σχετικὸ ἔργο στὸ Βυζάντιο. Ὁ τίτλος τοῦ ὀνομαζόμενου *Στρατηγικοῦ* τοῦ Κεκαυμένου θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκληφθεῖ μᾶλλον ὡς *pars pro toto*, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι καλύτερα νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται πιά.⁵⁹ Τὸ σύντομο κείμενο *Περὶ πολεμικῆς τάξεως*, τὸ ὁποῖο μᾶς σώθηκε στὸν ὀνομαστὸ κώδικα τοῦ Ψελλοῦ *Par. gr. 1182*, χρησιμοποιεῖ ἀναχρονιστικὴ στρατιωτικὴ ὀρολογία. Δύο φορές ἀναφέρει ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀκόμη καὶ στὸ στρατὸ ὀφείλει νὰ παίξει ἡγετικὸ ρόλο καὶ νὰ παρατάσσει τὴ φάλαγγα. Τὸ στράτευμα ἀριθμεῖ συνολικὰ 16.384 (= 2¹⁴) ἄντρες· ἡ διάρθρωση καὶ ἡ μετακίνηση τῶν σχηματισμῶν ἐνδὸς τέτοιου ἀριθ-

58. Α. Dain, *La «Tactique» de Nicéphore Ouranos*, Παρίσι 1937 (μονογραφία). Ἐνα μέρος τῶν τακτικῶν ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν R. Vári, κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Λέοντα, στὴν ἐκδοση τῶν τακτικῶν του, Βουδαπέστη 1917-1922. Ἡ ἐκδοση πού σκόπευε νὰ κάνει ὁ Dain δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Γιὰ τὴν ἐκδοση

τῶν κεφαλαίων 63-74 πρβλ. παραπάνω σημ. 57.

59. P. Lemerle, *Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kékauménos*, Βρυξέλλες 1960, 17 κ.έ. ὁ Η.-G. Beck [προτίμησε νὰ ὀνομάσει τὸ κείμενο αὐτὸ στὴ μετάφρασή του *Vademecum*.

μοῦ στρατιωτῶν σίγουρα ἐρέθισε τὴ φαντασία τοῦ φιλοσόφου-στρατηγοῦ.⁶⁰ Ἡ ὀρολογία καὶ ἡ νοοτροπία μᾶς ὀδηγοῦν σὲ κάποιον πρότυπο τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἄν ἔχει κανεὶς ὑπόψη τοῦ τὰ διδακτικὰ «ποιήματα» τοῦ Ψελλοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ ἐκ προοιμίου τὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου σὲ αὐτόν.⁶¹

60. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ἀναφέρει ὁ Μαυρίκιος X B 8 (Dennis) καὶ ὁ Λέων Σ' 58 κ.έ. (Vári).

61. Ἐκδ. H. Köchly - W. Rüstow, *Griech. Kriegsschriftsteller* II 2, 235-238, μετὰ ἐπεξηγηματικὰ σημειώσεις.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος
Ομότιμος
καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Πολύ και δυσθεώρητον τὸ μάθημα τοῦ νόμου,
ἐν πλάτει δυσπερίβλεπτον, ἀσαφές ἐν συνόψει,
ἐν λόγῳ δυσερμηνευτον, ἀλλ' ὅμως ἀναγκαῖον·
καὶ δεῖ τὸν αὐτοκράτορα τούτου μᾶλλον φροντίζειν,
δικαίως γὰρ τὸ δίκαιον ἐν δίκαις φυλακτέον.
Ὅθεν ἐγὼ σοὶ τὰ πολλὰ τοῦ λόγου συνοφίσας
εὐθήρατόν τι σύνταγμα πεποίηκα τῶν νόμων¹.

Μ' αυτούς τους στίχους εισάγει ο Μιχαήλ Ψελλός, ο γνωστός φιλόσοφος, ιστορικός και πολιτικός του 11ου αιώνα, τη *Σύνοψη τῶν νόμων*. Αυτό το έργο είναι η έμμετρη παρουσίαση της νομοθεσίας που προοριζόταν για τον γυιο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', του οποίου την εκπαίδευση είχε αναθέσει ο πατέρας του στον Ψελλό. Αν λοιπόν η προσέγγιση των νομικών εννοιών, ακόμα και σ' αυτή την εύληπτη μορφή, εμφάνιζε τόσες δυσκολίες σε έναν μελλοντικό ηγεμόνα, πόσο πιο προβληματική θα έπρεπε να ήταν για έναν απλό άνθρωπο που δεν διέθετε τα ίδια μορφωτικά εφόδια.

Ωστόσο, φαίνεται πως η απόσταση που χώριζε τον μέσο κάτοικο της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τα νομοθετικά κείμενα της εποχής του δεν ήταν μεγάλη. Αυτό προκύπτει από τη σύγκριση και τη μελέτη των αυτοκρατορικών διατάξεων, αρχίζοντας απ' αυτή την ήδη πρώιμη περίοδο. Όσες διατάξεις (*constitutiones*) είχαν γενικό περιεχόμενο, και επομένως απευθύνονταν σε όλο τον λαό, λάβαιναν ευρεία

---

1. Βλ. την κριτική έκδοση του L.G. Westerink, *Michael Psellus Poemata*, *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Stuttgart-Leipzig, 1992, σελ. 124-178 (εδώ, σελ. 124, στ. 1-7).

δημοσιότητα σε αντίθεση προς άλλες με ειδικές ρυθμίσεις, οι οποίες, γι' αυτόν τον λόγο, είχαν μικρό κύκλο αποδεκτών (τις πιο πολλές φορές προορίζονταν για συγκεκριμένο παραλήπτη). Των τελευταίων αυτών διατάξεων, το ύφος ήταν μάλλον λιτό και απέριττο. Το αντίθετο συνέβαινε με τους γενικούς νόμους που κάθε άλλο παρά λακωνικοί ήταν και χαρακτηρίζονταν από άφθονη χρησιμοποίηση ρητορικών σχημάτων².

Αν θελήσουμε να προχωρήσουμε στην αξιολόγηση των γενικών νόμων, πρέπει να διακρίνουμε στη δομή τους τέσσερα μέρη: το προίμιο, το ιστορικό της ρυθμίσεως, το διατακτικό μέρος και τον επίλογο. Απ' αυτά τα μέρη, ιδιαίτερης προσοχής πρέπει να τύχει το προίμιο³. Προορισμός του ήταν να καλλιεργήσει στους «εν δυνάμει» παραλήπτες του νόμου τη δεκτικότητα τους απέναντι στις διατάξεις του και να τους προετοιμάσει ψυχολογικά για το περιεχόμενο της ρυθμίσεως που ακολουθούσε. Αυτός ο σκοπός του προοιμίου απαιτούσε αναπτυγμένες ρητορικοφιλολογικές ικανότητες από τους συντάκτες των νόμων, γιατί όσο πειστικότερα κατόρθωναν να διεισδύσουν στον συναισθηματικό κόσμο των υπηκόων, με την αμεσότητα, η οποία προσέδιδε στο προίμιο έντονα προσωπικό χαρακτήρα⁴, τόσο γρηγορότερα φαινόταν να έχει πετύχει και απέδιδε τους καρπούς της η νομοθετική πρωτοβουλία του αυτοκράτορα.

Από την πρώιμη βυζαντινή εποχή είχαν αρχίσει ήδη να διαμορφώνονται σταθεροί κοινοί τόποι, οι οποίοι, σύμφωνα με τις προσδοκίες της αυτοκρατορικής γραμματείας, είχαν ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα επάνω στους υπηκόους. Με τους κοινούς αυτούς τόπους προβάλλονταν βασικά στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Απ' αυτή την παρατήρηση συνάγεται ότι η προσοχή

---

2. Αντί για άλλους, βλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (αφ. 9), Frankfurt a.M., 1982, *passim*.

3. Γενικά, πρβλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wiener byzant. Studien (αφ. 1), Wien, 1964. Επίσης, πρβλ. την ειδικότερη θεώρηση της M.Th. Fögen, «Legislation in Byzantium: A Political and a Bureaucratic Technique», στο A.E. Laiou - D. Simon (έκδ.), *Law and Society in Byzantium (Ninth-Twelfth Centuries)*, Washington (D.C.), 1994, σελ. 53-70 (σελ. 63 κ.ε.).

4. O G. Dagron («Lawful Society and Legitimate Power: "Ένομος πολιτεία, ένομος αρχή», στο A.E. Laiou - D. Simon [έκδ.], *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, ό.π., σελ. 27-51, εδώ σελ. 37) κάνει λόγο για «προφορικότητα» του προοιμίου.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

και η επιμέλεια, που οι αρμόδιοι γραμματείς κατέβαλλαν στη διατύπωση των προοιμίων των νόμων — δεν αποκλείεται ακόμα και ο ίδιος ο αυτοκράτορας να υπαγόρευε το κείμενο ευκαιριακά —, δεν είχαν ως στόχο μόνο την ικανοποίηση της αισθητικής, αλλά αποσκοπούσαν και σε κάτι άλλο πολύ ρεαλιστικότερο. Δηλαδή, οι γενικοί νόμοι (*edicta*) γίνονταν γνωστοί στους υπηκόους με ορισμένους τρόπους. Αυτή η «δημοσίευση» αποτελούσε εξαιρετική ευκαιρία για την προπαγανδιστική προσέγγιση των πολιτών⁵. Και τούτο καθίσταται φανερό από τους επιλόγους των νόμων. Έτσι, στον επίλογο της *Νεαρᾶς 22* του Ιουστινιανού, που απευθυνόταν στον έπαρχο πραιτωρίων της Ανατολής Ιωάννη (τον Καππαδόκη), διαβάζουμε τα εξής: «Η εξοχότητά σου να δώσει εντολή να γνωστοποιηθούν με τον συνηθισμένο τρόπο τα παραπάνω στους λαούς που τελούν υπό την εξουσία σου. Έτσι, όλοι θα πληροφορηθούν ότι τίποτα δεν θέτουμε υπεράνω της διαφυλάξεώς τους. Γι' αυτό, αφού καταβάλαμε περισσότερο κόπο απ' όσο αρμόζει στον επιφορτισμένο με βασιλικά καθήκοντα, διατηρήσαμε τις προγενέστερες διατάξεις και τις εναρμονίσαμε για το μέλλον προσηκόντως με τις νέες που θεσπίσαμε, ώστε οι άνθρωποι να μην είναι αναγκασμένοι να συλλέγουν το δίκαιο, ανατρέχοντας σε πολλές πηγές, αλλά να λαμβάνουν γνώση του σχετικού μέρους της νομοθεσίας, έχοντάς το συγκεντρωμένο σε ενιαίο σύνολο⁶.»

Σήμερα, στην Ελλάδα, η δημοσίευση ενός νόμου συντελείται με την καταχώριση του κειμένου του στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. Κατά την αρχαιότητα γινόταν με κήρυκες ή με δημόσια ανάρτηση. Κάθε νόμος, ανάλογα με το περιεχόμενό του, κοινοποιείτο σε περι-

---

5. Βλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, ό.π., σελ. 77 κ.ε.· H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ό.π., σελ. 211 κ.ε.· επίσης, γενικότερα, βλ. N.-C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, Université Nationale d'Athènes, Bibliothèque «Sophie N. Saripolou» (αρ. 93), Athènes, 1994, σελ. 110 κ.ε.

6. «Ταῦτα τοίνυν ἢ σὴ ὑπεροχῇ τοῖς ἔθνεσι τοῖς ὑπὸ τὴν σὴν τελοῦσιν ἀρχὴν τῶ συνήθει τρόπῳ φανερὰ γενέσθαι προσταξάτω, ὥστε ἅπαντας γινώσκοντας ὡς μείζονα πόνον ὑποστάντες ἢ ὅσον ἐχρῆν τὸν βασιλικαῖς περιρρεόμενον φροντίσιν ἡμῶς οὐδὲν ἔμπροσθεν τῆς αὐτῶν ἐποιησάμεθα σωτηρίας, ὡς μὴ πολλαχόθεν ἐρανίζεσθαι τὸ δίκαιον, ἀλλ' ἅπαν δρῶντας εἰς ἓν ἠθροισμένον τὸ περὶ τούτου τῆς νομοθεσίας μέρος γινώσκειν, ὡς καὶ τὸ πρότερον τοῖς ἤδη τεθεῖσιν ἐφυλάξαμεν νόμιμον καὶ τῶ μέλλοντι χρόνῳ τὴν προσήκουσαν ἐπιτεθείκαμεν ἀρμονίαν.» (*Νεαρᾶ 22*, έκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, Berlin, 1895 (με συνεχείς ανατυπώσεις), σελ. 186, στ. 21-32.)

σότερους αποδέκτες και ο επίλογος δεν ήταν σε όλα τα επίσημα αντίγραφα πάντοτε ο ίδιος, αλλά παράλλασε, σύμφωνα με τις αρμοδιότητες του παραλήπτη και τις εντολές που του δίνονταν. Για να γίνει κατανοητή η διαφορά, παραθέτουμε τον επίλογο, όπως αυτός διαμορφώθηκε σε αντίγραφο της ίδιας *Νεαρᾶς* 22 που στάλθηκε σε δικαστική αρχή: «Η εξοχότητά σου να καταστήσει γνωστές τις αποφάσεις μας στο δικαστήριό σου, στους συνηγόρους και σε όλους τους άλλους, όσοι τελούν υπό την εξουσία σου, ώστε οι υποθέσεις να κρίνονται σύμφωνα μ' αυτές. Μην εκθέσεις σε δημόσιο τόπο αυτόν τον αυτοκρατορικό νόμο μας, γιατί αρκούν όσα γράψαμε σχετικά μ' αυτό το θέμα προς τους ενδοξότατους επάρχους των ιερών μας πραιτωρίων⁷.» Από το παραπάνω κείμενο προκύπτει ότι συνηθέστερος τρόπος δημοσιεύσεως ήταν η δημόσια έκθεση, η οποία αποτελούσε καθήκον του πρώτου κατά την ιεραρχική τάξη παραλήπτη.

Ανάμεσα στους κοινούς τύπους των προοιμίων, για τους οποίους έγινε λόγος παραπάνω, ξεχωρίζουν: α) η σχέση του αυτοκράτορα με το θείον β) η ανάθεση στον αυτοκράτορα από τον Θεό της ευθύνης για τους υπηκόους γ) η συνεχής μέριμνα του αυτοκράτορα για τον λαό δ) η προβολή του αυτοκράτορα ως νομοθέτη και ως δημιουργού του δικαίου⁸. Έτσι, δεν πρέπει να παραξενευόμαστε, όταν διαβάζουμε σε κάποια προοίμια ότι ο αυτοκράτορας περνάει μέρες και νύχτες, αγρυπνώντας, με τη σκέψη πώς οι πολίτες θα ωφεληθούν περισσότερο⁹. Κάποτε — σε συσχετισμό, ασφαλώς, προς την ιδέα ότι είναι «μιμητής Χριστού» —, ο αυτοκράτορας παρομοιάζεται με ποιμένα που μεριμνά για το ποίμνιό του, τον λαό¹⁰.

7. «Ἡ τοίνυν σὴ ὑπεροχὴ τὰ παραστάντα ἡμῖν γινώσκουσα ἐν τῷ δικαστηρίῳ τῷ σῶ φανερὰ καταστήσάτω τοῖς τε συνηγόροις τοῖς τε ἄλλοις ὧν ἄρχει, ὥστε κατὰ ταῦτα τέμνεσθαι τὰς ὑποθέσεις. Οὐ μὴν προθήσεις δημοσίᾳ τήνδε ἡμῶν τὴν θείαν διάταξιν, ἀρκούντων τῶν περὶ τούτου παρ' ἡμῶν γεγραμμένων πρὸς τοὺς ἐνδοξότατους ἐπάρχους τῶν ἱερῶν ἡμῶν πραιτωρίων.» (*Νεαρὰ* 22, ἐκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ὁ.π., σελ. 187, στ. 11-18.)

8. Αναλυτικά, πρβλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ὁ.π., σελ. 49 κ.ε.

9. Για παράδειγμα, βλ. το προοίμιο της *Νεαρᾶς* 8 του Ιουστινιανού: «Ἀπάσας ἡμῖν ἡμέρας τε καὶ νύκτας συμβαίνει μετὰ πάσης ἀγρυπνίας τε καὶ φροντίδος διάγειν αἰὶ βουλευομένοις, ὅπως ἂν χρηστόν τι καὶ ἀρέσκον θεῶ παρ' ἡμῶν τοῖς ὑπηκόοις δοθείη.» (Ἐκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ὁ.π., σελ. 64, στ. 10-13.)

10. Παραδείγματα βλ. στον H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ὁ.π., σελ. 100 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Προφανώς, ήταν σε θέση να παρακολουθήσει όλες τις παραπάνω σκέψεις ο μέσος βυζαντινός άνθρωπος, αλλιώς δεν υπήρχε λόγος να καταβληθεί τόσος κόπος για τη σύνταξη αυτών των κειμένων. Αυτή δε η ιδεολογική προσέγγιση των υπηκόων εξυπηρετούσε, ιδίως στην πρώιμη εποχή, όταν ενισχύθηκε ο απολυταρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος, περισσότερους από έναν στόχους: δηλαδή, απέβλεπε στη νομιμοποίηση τόσο της μορφής του πολιτεύματος όσο και του προσώπου του ηγεμόνα¹¹. Ειδικότερα, η νομιμοποίησή του ως νομοθέτη επιτυγχάνοταν με το ακόλουθο σχήμα. Πηγή του δικαίου ήταν ο Θεός: όμως, δημιουργός των συγκεκριμένων κανόνων δικαίου ήταν ο αυτοκράτορας, δυνάμει της σχέσης του με το θείον.

Τούτες οι θεωρητικές κατασκευές οδήγησαν στο να λογίζεται αυτός, αν όχι από το σύνολο του πληθυσμού, πάντως από ένα μέρος του, ως «νόμος ξμφυχος»¹². Ωστόσο, μετριοπαθέστερος είναι ο χαρακτηρισμός του ως «έννομου έπιστασίας». Από όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, στον Ισίδωρο τον Πηλουσιώτη¹³, απαντούν και οι δύο εκφράσεις. Η δεύτερη, εκτός από την πατερική γραμματεία¹⁴, εμφανίζεται και σε νομοθετικά κείμενα της μέσης περιόδου (*Είσαγωγή* 2.1¹⁵ και τα παράγωγά της) και των υστερότερων χρόνων (*Νεαραί* του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου του έτους [μάλλον] 1047¹⁶ και του Μανουήλ Α' Κομνηνού του έτους 1166¹⁷).

---

11. Πρβλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, ό.π., σελ. 72 κ.ε.

12. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, Θεσσαλονίκη, 2¹⁹⁹², σελ. 116, όπου και βιβλιογραφία: επίσης, συμπληρωματική βιβλιογραφία, στον Α. Steinwenter, «Νόμος ξμφυχος. Zur Geschichte einer politischen Theorie», *Anzeiger Akad. Wiss. Wien, Phil.-hist. Kl.* 83 (1946), σελ. 250-268.

13. *Έπιστολών βιβλίον Δ'*, άρ. 143 (J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, Paris, 1857-1866, τόμ. 78, στ. 976b και 1224c).

14. Για παράδειγμα, βλ. ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου (J.-P. Migne, ό.π., τόμ. 29, στ. 345a, και τόμ. 31, στ. 389b) ή του Μαξίμου του Ομολογητή (J.-P. Migne, ό.π., τόμ. 91, στ. 776b).

15. Βλ. την *Είσαγωγή* 2.1, στους Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, Αθήνα, 1931 (ανατύπωση, Aalen, 1962), τόμ. Β', σελ. 240.

16. Βλ. Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 619, στ. 16: πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, München, 2¹⁹⁹⁵, αρ. 863.

17. Βλ. την κριτική έκδοση της Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, *Fontes minores VI*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (αρ. 11), Frankfurt a.M.,

Τα προοίμια των γενικών νόμων μας βοηθούν να σχηματίσουμε σφαιρική αντίληψη των στοιχείων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως αυτή, περνώντας από περισσότερα διαδοχικά στάδια, τελικά αποκρυσταλλώθηκε: το αρχικά δημοκρατικό πολίτευμα της Ρώμης κατέληξε να γίνει ηγεμονία, και μάλιστα στο τέλος με πολύ ενισχυμένες εξουσίες του ηγεμόνα, υπό την ειδικότερη ονομασία «δεσποτεία». Με βάση αυτά τα ιδεολογικά δεδομένα, η πολιτεία στην Ανατολή βρήκε την έκφρασή της σε υστερότερες περιόδους στο τρίπτυχο που συνθέτουν τα στοιχεία «ορθοδοξία», «ρωμαϊκότητα» και «αυτοκράτορας επιλεγμένος από τον Θεό»¹⁸.

Αυτά, από την πλευρά των φορέων εξουσίας. Εμάς, όμως, μας ενδιαφέρει πώς ο μέσος άνθρωπος αντιμετώπιζε τον «Νόμο», λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι αυτός ο όρος έχει πλούσιο εννοιολογικό περιεχόμενο¹⁹ — αν και πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο πως ο μέσος άνθρωπος, που δεν είχε σχέση με τη δημόσια διοίκηση, έμενε αδιάφορος μπροστά σε όλες τις εννοιολογικές διαφοροποιήσεις του «Νόμου», αντιλαμβανόμενος υπ' αυτόν τον όρο κάθε πρόταση ή γενικότερα κείμενο με κανονιστικό περιεχόμενο, ανεξάρτητα από την προέλευσή του²⁰ — πολύ περισσότερο, αφού και οι συντάκτες νομικών, ειδικότερα δε νομοθετικών κειμένων κατά τη μέση περίοδο δεν φαίνεται να δείχνουν ευαισθησία προς την ορολογική ακρίβεια σχετικά με τη λέξη «Νόμος»²¹.

1984, σελ. 99-204 (εδώ, σελ. 122)· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1465.

18. Πρβλ. M.Th. Fögen, στο λήμμα «Staat» (B. Byzanz), *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. VII (1995), στ. 2156-2158.

19. Σ' αυτό το κείμενο, δεν υπεισέρχομαι στην ανάλυση του «νόμου» υπό την τεχνική έννοια του όρου. Γι' αυτό το θέμα, βλ. το άρθρο της M.Th. Fögen, «Gesetz und Gesetzgebung in Byzanz. Versuch einer Funktionsanalyse», *Ius commune, Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte* 14 (1987), σελ. 137-158.

20. Για παράδειγμα, βλ. τον Βίο του Παύλου του Νέου, όπου, στο κεφ. 43, αναγράφεται ότι ο άγιος, όταν αισθάνθηκε να πλησιάζει το τέλος του, «τὸν κλεινὸν Συμεὼν μετακαλεῖται, καὶ νόμους δὴ καὶ κανόνας ἐγγράφους ὑπαγορεύει» βλ. H. Delehaye, «Vita S. Pauli Junioris in monte Latro», *Analecta Bollandiana* 11 (1892), σελ. 5-74 και 136-182 (εδώ, σελ. 159). Εδώ, πρόκειται απλώς για την υπαγόρευση του τυπικού της μονής.

21. Βλ. τις παρατηρήσεις του Σπ.Ν. Τρωιάνου, «Η Νεαρά 54 Λέοντος του Σοφού για την αργία της Κυριακής και οι πηγές της», *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. Α', Πάτρα, 1990, σελ. 119-127 (εδώ, σελ. 123 κ.ε.), ως προς τις εννοιολογικές παραλλαγές του «νόμος» στις Νεαρές του Λέοντος.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Αν εξετάσουμε τον «Νόμο» ως το σύνολο της νομοθεσίας ή καλύτερα την έννομη τάξη γενικώς, ο πληθυσμός των αστικών κέντρων, στο μέτρο που είχε δεχτεί τη χριστιανική διδασκαλία, τον αντιμετώπιζε αρχικά ως ένα είδος «αναγκαίου κακού», επειδή, κατά τις απόψεις των χριστιανών διανοητών των πρώτων αιώνων, η συμπεριφορά των πιστών ρυθμιζόταν από τον «Νόμο της αγάπης» που είχε κηρύξει ο Χριστός, οι δε ανθρώπινοι νόμοι ήταν ούτως ή άλλως ανεπαρκείς για την εξασφάλιση τάξης στη διαμόρφωση του κοινωνικού βίου²². Θα περιοριστώ σε όσα γράφει σχετικά ο Ιουστίνος, χριστιανός συγγραφέας που μαρτύρησε περί το έτος 165, απευθυνόμενος σε κάποιον υποθετικό (μη χριστιανό) συνομιλητή: «Όσοι, ενόψει των ποινών που εσείς έχετε νομοθετήσει, αφενός μεν προσπαθούν να μην έρθουν στο φως τα αδικήματά τους, αφετέρου όμως εγκληματούν, επειδή ξέρουν ότι ενδέχεται να μην τους ανακαλύψετε, εφόσον είστε άνθρωποι, αν είχαν πληροφορηθεί και πειστεί ότι όχι μόνο καμία πράξη, αλλά και καμία πρόθεση δεν μένει κρυφή από τον Θεό, θα παρέμενε η συμπεριφορά τους μέσα στα όρια της κοσμιότητας, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον εξαιτίας των συνεπειών που θα είχε η παρεκτροπή τους. Σ' αυτό θα συμφωνήσετε κι εσείς²³.»

Πάντως, όπως και ο ίδιος ο Ιησούς είχε διδάξει με την ιστορία του νομίσματος, σε κοσμικές υποθέσεις οι χριστιανοί όφειλαν να τηρούν τους ρωμαϊκούς νόμους, εφόσον δεν έρχονταν σε σύγκρουση με το θείο δίκαιο. Επομένως, κριτήριο για την αξιολόγηση της κοσμικής νομοθεσίας ήταν η συμφωνία της με τον θείο Νόμο. Αυτά μέχρι την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Όμως, μετά την άνοδο στον θρόνο των πρώτων χριστιανών αυτοκρατόρων, η κριτική των νόμων προσέλαβε διαφορετικό χαρακτήρα. Υπό το κράτος μιας νέας αντιλήψεως για τη δίκαιη νομοθεσία και τον *Καινό Νόμο*, που, τώρα πλέον — όπως είδαμε — αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της εξελιγμένης αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η οποία διαμορφώθηκε υπό την επιρροή της αιφνίδιας μεταβολής στις σχέσεις

---

22. Πρβλ. A. Dihle, «Gerechtigkeit», *Reallexikon für Antike und Christentum*, τόμ. 10 (1978), στ. 323.

23. Β' Άπολογία, 12.3: «Οὐ γὰρ διὰ τοὺς ὑφ' ὑμῶν κειμένους νόμους καὶ κολάσεις πειρῶνται λανθάνειν ἀδικοῦντες, ἀνθρώπους δ' ὄντας λανθάνειν ὑμᾶς δυνατόν ἐπιστάμενοι ἀδικοῦσιν· εἰ δ' ἔμαθον καὶ ἐπίστησαν Θεὸν ἀδύνατον εἶναι λαθεῖν τι, οὐ μόνον πραττόμενον ἀλλὰ καὶ βουλευόμενον, κἄν διὰ τὰ ἐπιχείμενα ἐκ παντὸς τρόπου κόσμιοι ἦσαν, ὡς καὶ ὑμεῖς συμφήσετε.» (Ιουστίνος, Άπολογία, έκδ. A. War-telle, Paris, 1987, σελ. 110.)

Πολιτείας και Εκκλησίας²⁴. Μετά αυτή τη συμφιλίωση, η αντίληψη περί κράτους συνδέθηκε σε εσχολογική θεώρηση με την ιδέα της παγκόσμιας επικρατήσεως του χριστιανισμού²⁵.

Από τον 4ο αιώνα, λοιπόν, γίνεται ο νομοθέτης όχι σπάνια άμεσος αποδέκτης υποδείξεων. Στα κείμενα της πατερικής γραμματείας, συχνά, απαριθμούνται τα προσόντα του καλού ηγεμόνα²⁶. Ανάμεσα δε σ' αυτά, κατέχει η δικαιοσύνη πάντοτε μια ξεχωριστή θέση. Εδώ, διαπιστώνεται μια αντίφαση ανάμεσα στην επίσημη ιδεολογία και στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς, γιατί οι υποδείξεις προς τον νομοθέτη, άμεσες ή έμμεσες, με την προβολή των χαρακτηριστικών του ηγεμονικού ιδεώδους, ήσαν θεωρητικά περιττές, εφόσον ο αυτοκράτορας θα ανταποκρινόταν σ' αυτές τις απαιτήσεις, όντας εξ ορισμού δίκαιος. Αλλά και ο ίδιος ο νομοθέτης, παραβλέποντας την αντίφαση, δεν παρέλειπε κάποτε να επικαλείται τους ιερούς κανόνες, δηλαδή θεόπνευστους κανόνες δικαίου που θέσπιζε η Εκκλησία με δικές της διαδικασίες και δικά της όργανα, για να θεμελιώσει πειστικότερα τις νέες ρυθμίσεις που θέσπιζε.

Συναφές με τις παραπάνω υποδείξεις προς τον νομοθέτη είναι ένα φιλολογικό γένος που κατά βάση ανήκει στον χώρο της ρητορικής, έχει όμως παράλληλα άμεση σχέση και με το δημόσιο δίκαιο, επειδή περιλαμβάνει την προσπάθεια να καθοριστεί ένα πλαίσιο κανόνων συμπεριφοράς που αφορά τον φορέα της ανώτατης εξουσίας μέσα στο κράτος, δηλαδή τον αυτοκράτορα. Πρόκειται για τα λεγόμενα «κάτοπτρα ήγεμόνος»²⁷. Σ' αυτά τα κείμενα, οι συγγραφείς τους επιδιώκουν τον σκοπό τους, παρέχοντας μια γενική εικόνα των αρετών του ηγεμόνα και κάνοντας μ' αυτή την ευκαιρία υποδείξεις ως προς τις αρχές που

24. Αντί για άλλους, βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris, 1996, σελ. 141 κ.ε.

25. Πρβλ. A. Dihle, «Gerechtigkeit», *ό.π.*, στ. 337 κ.ε.

26. Για παράδειγμα, βλ. Μέγας Βασίλειος, *Όμιλία* 12.2, «Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παρομιῶν» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 31, στ. 389b) και *Έπιστολή* ἀρ. 106 (έκδ. Y. Courtonne, τόμ. Β', Paris, 1961, σελ. 209)· Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, *Όμιλία* 36 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 36, στ. 277)· Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Όμιλίες*, «Περὶ τῆς τῶν μελλόντων ἀπολαύσεως», κεφ. 1 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 51, στ. 347) και Δ' «Εἰς τὴν Γένεσιν» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 54, στ. 596), καθώς επίσης και την *Έπιστολή* ἀρ. 124 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 52, στ. 678)· Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης, *Έπιστολαί* ἀρ. I 290, II 15, III 172, V 383 και V 395 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 78, στ. 352 κ.ε., 488, 864, 976, 1556 και 1564, αντιστοίχως).

27. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, ²1999, σελ. 95, 225 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

πρέπει να γίνονται σεβαστές κατά τη διαχείριση της δημόσιας διοίκησης. Είναι αυτονόητο ότι στα «κάτοπτρα» πρωτεύουσα θέση κατέχει η θέσπιση δίκαιων νόμων και η τήρησή τους²⁸.

Ως παράδειγμα, θα λάβω ένα τέτοιο κείμενο που απευθύνθηκε σε αυτοκράτορα ιδιαίτερα γνωστό για το νομοθετικό έργο του. Εννώς την *Ἐκθεσιν κεφαλαίων παραινετικῶν* του Διακόνου Αγαπητού με αποδέκτη τον Ιουστινιανό. Στα δύο πρώτα κεφάλαια, ο συγγραφέας γράφει ότι ο βασιλεύς πάνω απ' όλα τιμά τον Θεό, που του εγχείρισε τα σκήπτρα της επίγειας εξουσίας κατά το πρότυπο της επουράνιας βασιλείας, για να διδάξει τους ανθρώπους να σέβονται το δίκαιο, υπακούοντας ο ίδιος στον θείο νόμο και κυβερνώντας τους υπηκόους του κατά νόμους. Στη συνέχεια, σε μια γλαφυρή εικόνα, παρομοιάζει τον βασιλέα με κυβερνήτη σκάφους που κρατάει γερά το πηδάλιο της ευνομίας, ενώ συγχρόνως απωθεί τα ρεύματα της ανομίας, ώστε το σκάφος να μην παρασυρθεί από τα κύματα της αδικίας. Τέλος, στο κεφάλαιο 27, ο Αγαπητός προχωρεί σε μια σύσταση. Υποδεικνύει στον αυτοκράτορα αυτοδέσμευση στην τήρηση των νόμων, μια και δεν υπάρχει επί γης κανείς που μπορεί να τον εξαναγκάσει σ' αυτό. Έτσι — του γράφει —, θα προβάλλει την αξία των νόμων, αν αυτός τους σέβεται περισσότερο από όλους τους άλλους και θα γίνει σαφές στους υπηκόους πόσο είναι επικίνδυνο να παραβαίνουν τους νόμους²⁹.

---

28. Πρβλ. τις σημαντικές παρατηρήσεις σχετικά με τα «κάτοπτρα» του G. Da-gron, «Lawful Society and Legitimate Power: Ἔννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή», *ό.π.*, σελ. 31 κ.ε.

29. Αγαπητός Διάκονος (*Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, ἐκδ. R. Riedinger, *Agapetos Diakonos: Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Εταιρεία Φίλων του Λαού, Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου, αρ. 4, Αθήνα, 1995, σελ. 26 και 42): «1. Τιμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἀξίωμα, βασιλεῦ, τιμᾶς ὑπὲρ ἅπαντας τὸν τούτου σε ἀξιώσαντα θεόν, ὅτι καὶ καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἐπουρανίου βασιλείας ἔδωκέ σοι τὸ σκήπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξης τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ λυσομένων ἐκδιώξης τὴν ὑλακὴν ὑπὸ τῶν αὐτοῦ βασιλευόμενος νόμων καὶ τῶν ὑπὸ σὲ βασιλεύων ἐνόμωσ. — 2. Ὡς κυβερνήτης ἀγρυπνεῖ διαπαντός ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς, διακατέχων ἀσφαλῶς τῆς εὐνομίας τοὺς οἰκάκας καὶ ἀπωθούμενος ἰσχυρῶς τῆς ἀνομίας τοὺς ῥύακας, ἵνα τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας μὴ περιπίπτῃ κύμασιν ἀδικίας. [...] — 27. Σαυτῶ τὴν τοῦ φυλάττειν τοὺς νόμους ἐπίθεσις ἀνάγκη, ὡς μὴ ἔχων ἐπὶ γῆς τὸν δυνάμενον ἀναγκάζειν οὕτω γὰρ καὶ τῶν νόμων ἐπιδείξεις τὸ σέβας, αὐτὸς πρὸ τῶν ἄλλων τούτους αἰδοῦμενος, καὶ τοῖς ὑπηκόοις φανήσεται τὸ παρανομεῖν οὐκ ἀκίνδυνον.» Επίσης, πρβλ. τη μελέτη: Π. Στιβακτάκη - Λ. Τζεδάκη, *Ἀγαπητοῦ Διακόνου, Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, Ηράκλειο Κρήτης, 1988 (με ανατύπωση της εκδόσεως του J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 86).

Από τις παραπάνω συμβουλές δεν αφίστανται και όσες υποτίθεται ότι έδωσε ο Βασίλειος Α΄ με τα *Κεφάλαια παραινετικά* στον γυιο του και διάδοχό του Λέοντα ΣΤ΄. Ο ιδρυτής της μακεδονικής δυναστείας δεν διακρινόταν για τη μόρφωσή του· αυτές οι υποθήκες λοιπόν πρέπει να γράφτηκαν στην πραγματικότητα από κάποια προσωπικότητα του αυλικού περιβάλλοντος. Μεταξύ άλλων, ο συντάκτης του παραπάνω κειμένου επισημαίνει ότι, αν ο αυτοκράτορας δεν τηρεί τους «καλῶς κείμενους» νόμους των προκατόχων του, ούτε οι διάδοχοί του θα σεβαστούν τους δικούς του. Έτσι, αν οι νόμοι ανατρέπουν συνεχώς ο ένας τον άλλο, θα προκληθεί ταραχή και σύγχυση — παράγοντες που οδήγησαν στην καταστροφή ολόκληρων εθνών³⁰.

Κάποτε, λόγιοι συντάκτες νομοθετικών κειμένων ενσωμάτωσαν μικρογραφίες «κατόπτρων» μέσα σ' αυτά τα κείμενα, όπως έκανε, για παράδειγμα, ο επίσκοπος Ευχαΐτων Ιωάννης Μαυρόπουλος, συντάσσοντας τη *Νεαρά* του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, με την οποία ιδρύθηκε το «Διδασκαλείον τῶν νόμων»³¹. Εκεί, μεταξύ άλλων, τονίζει: «Τίς ἑτέρα φρονίσις, ποῖον ἔργον ἢ σπούδασμα βασιλείᾳ μᾶλλον προσήκον τῆς περὶ τοὺς νόμους προνοίας;»

Για να υπογραμμίσουν τις αρχές που προβάλλονταν μέσα από τα «κάτοπτρα», οι Βυζαντινοί δεν δίστασαν — κατά την προσφιλή συνήθειά τους — να δημιουργήσουν «ἀντικάτοπτρα»³², με τα οποία επιδίωκαν τους ίδιους, όπως και με τα «κάτοπτρα», στόχους καταφεύγοντας στη διακωμώδηση «ἀντιειδώλων». Ως κάτοπτρα σε εικόνες θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς παραστάσεις του αυτοκράτορα περιβαλλόμενου από αρετές, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει η Δικαιοσύνη.

---

30. «Νόμον ἄγραφον τὸν σεαυτοῦ τρόπον τοῖς ὑπηκόοις παρέξεις, καὶ τὴν μνήμην ἄληστον τῆς σῆς βασιλείας διατηρήσεις, ἐὰν καὶ αὐτὸς τοῖς καλῶς κειμένοις νόμοις τῶν πρὸ σοῦ βασιλέων συνακολουθήσεις, καὶ τούτους ἀπαραβάτους πολιτεύεσθαι διατηρήσεις. Ἄ γὰρ τοὺς ὑπὸ χεῖρα φυλάττειν ἀναγκάσεις, ταῦτα πολλῶ μᾶλλον τηρεῖν σεαυτῶ τὴν ἀνάγκην ἐπίθεις. Εἰ γὰρ αὐτὸς τῶν πρὸ σοῦ τοῖς νόμοις οὐ πολιτεύσῃ, οὐδὲ τοῖς σοῖς ἕτεροι θεσπίσασιν ἔφονται καὶ οὕτως οἱ νόμοι ὑπ' ἄλλήλων ἀνατρεπόμενοι, ταραχῆς καὶ συγχύσεως τὸν βίον ὄλον ἐμπλήσουσι, δι' ὧν πολλὰκις δλόκληρα ἔθνη πρὸς καταστροφὴν κατωλίσθησαν.» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 107, στ. XXXVIIab.)

31. Βλ. τα κεφάλαια 1 και 2 στους I. και II. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 618 κ.ε. (πρβλ. πιο πάνω, σημ. 15).

32. Πρβλ. Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου, *Ο Ἀπόβλητος και ο Θεοπρόβλητος. Πολιτική ανάγνωση της ακολουθίας του Σπανού*, Αθήνα, 1999, ιδίως σελ. 20, όπου η συγγραφέας δέχεται τον χαρακτήρα της ακολουθίας ως «αντεστραμμένου Fürstenspiegel».

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Οι «καλῶς κείμενοι νόμοι», που — εξυπακούεται — είχαν δεδομένη τη συμφωνία τους με τον θείο νόμο, αποτελούσαν το όριο της νομοθετικής εξουσίας του αυτοκράτορα³³. Όπως συνήθως λέγεται, ο τελευταίος ήταν *legibus solutus*, αλλά οι πράξεις του υπέκειντο υπό ορισμένες προϋποθέσεις σε κάποιες μορφές «έλεγχου νομιμότητας». Ναι μεν η δήλωση της βουλήσεώς του δημιουργούσε νόμο («ὅπερ ἀρέσει τῷ βασιλεῖ νόμός ἐστιν», αναγράφεται στα Βασιλικά 2.6.2 σε εξελληνισμένη απόδοση του Πανδέκτη 1.4.1), αλλά ο νομοθέτης όφειλε να πείσει (συνήθως με το προοίμιο) ότι η νέα ρύθμιση δεν συνιστούσε «καινοτομία», δηλαδή ανεπίτρεπτη ανατροπή των καλῶς κείμενων «θεῶν και φιλευσεβῶν νόμων» και ότι αντιθέτως αυτή εντασσόταν χωρίς προβλήματα μέσα στο οργανικό σύνολο της έκπαιλαι ισχύουσας νομοθεσίας — μιας έννοιας που συχνά εμφανίζεται υπό διάφορες ονομασίες στα νομικά κείμενα (για παράδειγμα, *Εἰσαγωγή* 2.4: «οἱ ἐγκριμένοι ῥωμαῖκοι νόμοι»). Την υποχρέωση σεβασμού του καθιερωμένου συστήματος ρυθμίσεως των έννομων σχέσεων χαρακτηρίζει ο Θεόδωρος Βαλσαμών ως «κατὰ νόμους πολιτεύεσθαι» με την παρακάτω πολύ μεν γενική, αλλά και σαφή διατύπωση: «Οἱ γοῦν ἀυχοῦντες βίον ὀρθόδοξον, κἄν ἐξ Ἀνατολῶν ὦσι, κἄν ἐξ Ἀλεξανδρέων, κἄν ἐτέρωθεν, Ῥωμαῖοι λέγονται καί κατὰ νόμους ἀναγκάζονται πολιτεύεσθαι³⁴.»

Με την αποδοχή κάθε νέας ρυθμίσεως από τους υπηκόους, που πιστοποιόταν με τη γενική εφαρμογή της, ολοκληρωνόταν κατὰ κάποιον τρόπο η νομοθετική διαδικασία. Επομένως, υπ' αυτή την εκδοχή, κάθε άνθρωπος-υποκείμενο δικαίου μέσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία, υπό την ευρύτατη έννοια λαμβανόμενη, αποτελούσε παράγοντα αυτής της άτυπης μεν, αλλά πολύ ουσιαστικής νομοθετικής διαδικασίας³⁵.

Μεταξύ της βασιλείας του Ιουστινιανού αφενός και του Βασιλείου Α' αφετέρου, οπότε συντάχθηκαν τα δύο «κάτοπτρα», από τα οποία πα-

---

33. Βλ. τη βασική μελέτη του D. Simon, «Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz», D. Nörr - D. Simon (εκδ.), *Ge-dächtnisschrift für W. Kunkel*, Frankfurt a.M., 1984, σελ. 449-492.

34. Βλ. την απόκριση Δ' προς τον Μάρκο Αλεξανδρείας (Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θεῶν και ἱερῶν κανόνων*, 1854 (ανατύπωση, 1966 και 1997), τόμ. Δ', σελ. 451, στ. 9-11).

35. Πρόχειρα, βλ. P.E. Pieler, «Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων und make-donische Renaissance», *Subseciva Groningana* 3 (1989) (= *Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a new Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June 1988*), σελ. 61-77 (σελ. 63 κ.ε.).

ρατέθηκαν πιο πάνω αποσπάσματα, τοποθετείται χρονικώς η έκδοση της Έκλογης, της γνωστής νομοθετικής συλλογής των Σύρων αυτοκρατόρων (μάλλον το 741). Στο προοίμιό της, επικαλούμενος παλαιοδιαθηκικά χωρία³⁶, ο νομοθέτης-αυτοκράτορας συνομολογεί το καθήκον του να κυβερνά το «ποιμνιον» (βλ. πιο πάνω) των υπηκόων του «έν κρίματι και δικαιοσύνη» ως «άντίδοση», δηλαδή αντιπαροχή, στο πλαίσιο μιας πλασματικής συμφωνίας με τον Θεό, ο οποίος του ενεχείρισε τη βασιλική εξουσία³⁷. Η ιδιαίτερη σχέση του ηγεμόνα με το θείον αποτελούσε, όπως προαναφέρθηκε, βασικό στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η εισαγωγή όμως της έννοιας της «άντιδόσεως» προσδίδει σ' αυτή τη σχέση άλλη διάσταση.

Ο αυτοκράτορας ήταν η προσωποποίηση του Νόμου υπό το οποιοδήποτε περιεχόμενό του και ο εγγυητής της τηρήσεώς του απέναντι όλων. Έτσι, αν σημειώνονταν παραβάσεις από μέρους κάποιου κρατικού λειτουργού, είχε η πρακτική του δημόσιου βίου διαμορφώσει διάφορες ευκαιρίες, στις οποίες παρεχόταν η δυνατότητα στον λαό να διατυπώσει τα παράπονά του. Ο πιο πρόσφορος χώρος ήταν ο ιππόδρομος.

Ο Θεοφάνης έχει διασώσει στη Χρονογραφία του³⁸ ένα μοναδικό δείγμα διαλόγου (που κατέληξε σε έντονους διαξιφισμούς) ανάμεσα στον εκπρόσωπο του δήμου των Πρασίνων και του αυτοκράτορα, ο οποίος απαντούσε διά του μανδάτορος (του κυβερνητικού εκπροσώπου, θα λέγαμε σήμερα). Ο λαός κατήγγειλε τις αυθαιρεσίες του Καλοποδίου, ενός ανώτερου αξιωματούχου. Ιδού η αρχή της στιχομυθίας κα-

---

36. Βλ. Βασιλειῶν Γ', 10.9: «(...) διὰ τὸ ἀγαπᾶν κύριον τὸν Ἰσραὴλ στήσαι εἰς τὸν αἰῶνα καὶ ἔθετό σε βασιλέα ἐπ' αὐτοὺς τοῦ ποιεῖν κρίμα ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ἐν κρίμασιν αὐτῶν». Επίσης, βλ. Ἡσαΐας 58.6: «οὐχὶ τοιαύτην νηστείαν ἐγὼ ἐξελεξάμην, λέγει κύριος, ἀλλὰ λῦε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας, διάλυε στραγγαλιὰς βιαίων συναλλαγμάτων, ἀπόστelle τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει καὶ πᾶσαν συγγραφὴν ἄδικον διάσπα».

37. «Ἐπεὶ οὖν τὸ κράτος τῆς βασιλείας ἐγχειρίσας ἡμῖν, [...] ποιμαίνειν ἡμᾶς κελύουσας τὸ πιστότατον ποιμνιον, οὐδὲν αὐτῷ πρῶτον ἢ μείζον τῆς ἐν κρίματι καὶ δικαιοσύνῃ τῶν ὑπ' αὐτοῦ καταπιστευθέντων ἡμῖν κυβερνήσεως εἰς ἀντίδοτον εἶναι γινώσκωμεν, ὡς ἐντεῦθεν πάσης ἀδικίας λύεσθαι σύνδεσμον καὶ βιαίων συναλλαγμάτων στραγγαλιὰς διαλύεσθαι [...].» Βλ. την κριτική έκδοση του L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (αφ. 10), Frankfurt a.M., 1983, σελ. 160 κ.ε., στ. 21-27.

38. Βλ. στην έκδοση του C. De Boor (Lipsiae, 1883· ανατύπωση, Hildesheim - New York, 1980), τόμ. I, σελ. 181, 33 κ.ε., τα «Ἄχτα διὰ Καλοπόδιον τὸν κουβικουλάριον καὶ σπαθάριον».

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

τά λέξη: «— Πράσινοι: Ἔτη πολλά, Ἰουστινιανὲ αὐγουστε· τούβικας [= tu vincas, σὺ νικᾷς]. Ἄδικουμαι, μόνε ἀγαθέ, οὐ βαστάζω, οἶδεν ὁ θεός. Φοβοῦμαι ὀνομάσαι, μὴ πλέον εὐτυχῆση καὶ μέλλω κινδυνεύειν. — Μανδάτωρ: Τίς ἐστίν, οὐκ οἶδα. — Πράσινοι: Ὁ πλεονεκτῶν με, τρισαύγουστε, εἰς τὰ τζαγγαρεῖα εὐρίσκεται. [Εδῶ το λογοπαίγνιο με το ὄνομα του Καλοποδίου γίνεται, κατὰ τη γνώμη μου, πιο πολύ για να δηλωθεῖ με ἔμμεσο τρόπο η ταυτότητα του καταγγελλόμενου για τις παρανομίες του λειτουργοῦ, παρά ἀπὸ διάθεση αστεϊσμοῦ.] — Μανδάτωρ: Οὐδεὶς ὑμᾶς ἀδικεῖ. — Πράσινοι: Εἰς καὶ μόνος ἀδικεῖ με, Θεοτόκε, μὴ ἀνακεφαλίσῃ. — Μανδάτωρ: Τίς ἐστίν ἐκεῖνος, οὐκ οἶδαμεν. — Πράσινοι: Σὺ καὶ μόνος οἶδας, τρισαύγουστε, τίς πλεονεκτεῖ με σήμερον. — Μανδάτωρ: Εἴ τις ἐάν ἐστίν, οὐκ οἶδαμεν. — Πράσινοι: Καλοπόδιος ὁ σπαθᾶριος ἀδικεῖ με, δέσποτα πάντων. — Μανδάτωρ: Οὐκ ἔχει πρᾶγμα Καλοπόδιος.»

Ἡ αντιπαράθεση συνεχίστηκε ἐπὶ πολύ. Ὁ εκπρόσωπος του αυτοκράτορα ἐξακολούθησε να προβάλλει ἀγνοια καὶ για να αποπροσανατολίσει τη συζήτηση κατηγόρησε τους Πρασίνους ως μη ορθόδοξους. Αὐτοὶ πάλι, υπερασπιζόμενοι εαυτοὺς καὶ την πίστη τους, ἀπέδωσαν στον αυτοκράτορα μεροληψία υπέρ των Βενέτων καὶ κατηγόρησαν τον ἀντίπαλο δῆμο για πολιτικές δολοφονίες. Δεν εἶναι βέβαιο, αν αὐτὸς ὁ διάλογος ἐντάσσεται σε ὅσα προηγήθηκαν της στάσης του Νίκα καὶ της σφαγῆς που ἀκολούθησε ἢ αν συνδέεται με ἄλλη ἐξέγερση των Πρασίνων³⁹. Πάντως, κανένας δεν ἀμφισβητεῖ την αὐθεντικότητά του. Σύμφωνα με τη διήγηση ἄλλου ιστορικοῦ⁴⁰, κατὰ τη στάση του Νίκα ἀποδοκιμάστηκε ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπὸ το πλήθος με την κραυγὴ «ἐπιорκεῖς Σγαύδαρι», ὅπου δεν εἶναι βέβαιο τι ακριβῶς σήμαινε αὐτὴ ἡ τελευταία — ὀπωσδήποτε υβριστική — λέξη. Ὡς ἐπεξηγήηση, μερικοὶ προτείνουν παραφθορὰ της λέξης «γάδαρε»⁴¹.

Τὰ παραπάνω δείχνουν ὅτι ὅταν ἡ τελευταία βαθμίδα, στην οποία ὁ λαὸς μπορούσε να διεκδικήσει τα δίκαιά του ἀστοχοῦσε, τότε αὐτὸς — ὁ λαὸς — ἐφτανε στα ἄκρα. Για να ολοκληρώσω την εικόνα, θα

39. Για τη χρονολόγηση, πρβλ. P. Karlin-Hayter, «Les Ἄχτα διὰ Καλοπόδιον», *Byzantion* 43 (1973), σελ. 84-107.

40. *Πασχάλιον χρονικόν*, ἐκδ. L. Dindorf, Bonnae, 1832, σελ. 624. Κατὰ το κριτικὸ ὑπόμνημα Ioannis Malalae, *Chronographia*, ἐκδ. I. Thurn, C.F.H.B. (αρ. 35), Berolini, 2000, σελ. 395, σε ἕναν κώδικα ἀναγράφεται: «ἄλλοι δὲ ἔκραζον ἐπιорκεῖς, σγαύδαρι».

41. Στο κριτικὸ ὑπόμνημα του *Πασχαλίου χρονικοῦ*, σημειώνεται ως ἐρμηνεία κατὰ τον Ducangius, δηλαδὴ Carolus du Fresne Du Cange, *Glossarium ad*

αναφέρω ακόμα ένα περιστατικό από την ίδια εποχή. Με αφορμή θανατικές καταδίδες οπαδών και των δύο δήμων, συνέπραξαν κάποτε Πράσινοι και Βένετοι, ζητώντας την απονομή χάρης. Επειδή δε το αίτημά τους απορρίφθηκε, οι δήμοι επευφήμησαν τον εαυτό τους με τις λέξεις: «Φιλανθρώπων Πρασίνων και Βενέτων πολλά τὰ ἔτη⁴².» Έτσι, όμως, οικειοποιήθηκαν τη φιλανθρωπία, μια ιδιότητα που προσιδίαζε μόνο στον αυτοκράτορα. Όπως εύστοχα παρατηρείται⁴³, πρόκειται για μοναδική μαρτυρία επαναστατικού συνθήματος αυτής της μορφής στην πολιτική ιστορία του Βυζαντίου.

Προηγουμένως, είδαμε ότι τα προίμια των νόμων χρησιμοποιούνταν ως μέσο για τη διάδοση μεταξύ των υπηκόων συνθημάτων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Αλλά τα κείμενα των νόμων δεν ήταν το μόνο μέσο πολιτικής προπαγάνδας· παράλληλα προς τα διάφορα προϊόντα της εγκωμιαστικής φιλολογίας, εξίσου αποτελεσματική ήταν και η κατευθυνόμενη ιστοριογραφία⁴⁴. Οι ηγεμόνες όμως και το περιβάλλον τους δεν έμεναν στο απυρόβλητο· συχνά, γίνονταν αντικείμενο επώνυμης ή ανώνυμης κριτικής, κάποτε δε αδυσώπητης⁴⁵.

Ένα από τα τυπικότερα παραδείγματα κριτικής αυτού του τελευταίου τύπου αποτελεί το έργο του Προκοπίου *Ανέκδοτα*. Ο ιστορικός της ιουστινιάνειας εποχής δεν περιορίστηκε στις συγγραφές του *Περί πολέμων* και *Περί κτισμάτων* για να παρουσιάσει το πολιτικό και το πολιτιστικό έργο του αυτοκράτορα, αλλά ασχολήθηκε και με τις πάσης φύσεως παρεκτροπές του αυτοκρατορικού ζεύγους⁴⁶ που, σύμφωνα με τα γραφόμενά του, δεν ήταν λίγες.

---

scriptores mediae et infimae Graecitatis, τόμ. I-II, Lyon, 1688 (ανατύπωση, Graz, 1958).

42. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, έκδ. L. Dindorf, Bonnae, 1831, σελ. 474, 10 (= έκδ. I. Thurn, *ό.π.*, σελ. 395).

43. Βλ. Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, *ό.π.*, σελ. 268.

44. Πρβλ. Ν.-C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, *ό.π.*, σελ. 157 κ.ε.

45. Πρβλ. F.H. Tinnfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München, 1971.

46. Οι διηγήσεις του Προκοπίου συχνά έχουν σχέση με την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του F. Gorja, «Aspetti della giustizia penale nell'età giustiniana alla luce degli *Anekdoti* di Procopio», *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XI Convegno Internazionale in onore di Felix B.J. Wubbe*, Univ. degli Studi di Perugia, Facoltà di Giurisprudenza, Νεάπολη, 1996, σελ. 565-591.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Με την αυγούστα Θεοδώρα, ο Προκόπιος υπήρξε ιδιαίτερα αυστηρός⁴⁷. Μεγάλο μέρος των Άνεκδότων είναι αφιερωμένο στις διάφορες δραστηριότητές της. Δεν προτίθεται να επεκταθώ σε όλα όσα της καταμαρτυρεί ο Προκόπιος, αλλά θα περιοριστώ μόνο σε ένα από τα εξιστορούμενα περιστατικά. Ένας νέος με καλή κοινωνική θέση, οπαδός των Πρασίνων, είχε προκαλέσει την οργή της αυτοκράτειρας, έχοντας εκφραστεί γι' αυτή με πολύ λίγο σεβασμό. Ο Βασιανός — αυτό ήταν το όνομά του —, όταν πληροφορήθηκε ότι τα λόγια του είχαν γίνει γνωστά στο παλάτι, ζήτησε άσυλο στον ναό του Αρχαγγέλου. Όμως, η Θεοδώρα εξαπέλυσε εναντίον του τον έπαρχο της Πόλεως, περιβεβλημένο με ποινική δικαιοδοσία στην πρωτεύουσα⁴⁸, με την εντολή να ασκήσει δίωξη όχι για καθοσίωση, που θα εύρισκε έρεισμα στα πραγματικά περιστατικά, αλλά για παιδεραστία. Ο έπαρχος απέσπασε τον φυγάδα από τον ναό και τον τιμώρησε αυστηρά. Βλέποντας ένα εκ γενετής ελεύθερο πρόσωπο να υφίσταται τέτοια μεταχείριση, το πλήθος εκλιπαρούσε την απελευθέρωση του νέου, αλλά η Θεοδώρα προκάλεσε την ακόμα αυστηρότερη τιμωρία του με την αποκοπή των γεννητικών οργάνων του. Τέλος, το θύμα θανατώθηκε και δημεύθηκε η περιουσία του⁴⁹. Τα παραπάνω αποτελούν την καλύτερη απόδειξη για το πόσο εύκολο ήταν σε όποιον διαχειριζόταν δημόσια εξουσία, να στραγγαλίσει το δίκαιο, ακόμα και χωρίς να απομακρύνεται ουσιαστικά από το γράμμα του νόμου.

Μπορεί το δίκαιο να ορίζεται εδώ και αιώνες ως «η τέχνη του καλού και του ίσου», αλλά από τη στιγμή που η άσκηση αυτής της τέχνης έχει ανατεθεί σε ανθρώπινα χέρια, είναι συνυφασμένη με τις ανθρώπινες αδυναμίες. Έτσι ήταν πάντοτε και όλοι οι νομοθέτες αναζητούν ασφαλιστικές δικλίδες για την εξουδετέρωση αυτών των αδυναμιών.

Μετά την κατάπαυση των διαγμών εναντίον των χριστιανών, παρατηρείται στροφή της νομοθεσίας και διαπιστώνεται η λήψη πολλών μέτρων υπέρ της Εκκλησίας. Ανταποκρινόμενος προφανώς στο αίτημα των πιστών που έτρεφαν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην αμεροληψία των επισκόπων παρά στους πολιτειακούς δικαστές, ο Μέγας Κωνσταντίνος εισήγαγε την «έπισκοπική δικαιοδοσία» (*audientia episco-*

---

47. Πρβλ. H.-G. Beck, *Kaiserin Theodora und Prokop. Der Historiker und sein Opfer*, München-Zürich, 1986.

48. Πρβλ. το λήμμα «Gerichtbarkeit» (P.E. Pieler), στο *Reallexikon für Antike und Christentum*, τόμ. X (1977), στ. 421 και 423.

49. Άνεκδοτα, 16, 18-22, έκδ. O. Veh, München, ³1981, σελ. 140.

palis»), δηλαδή τη δυνατότητα των διαδίκων να υποβάλλουν στην κρίση του επισκόπου ιδιωτικές διαφορές. Δεν θα υπεισελθώ σε λεπτομέρειες για τις διαφωνίες ως προς τη νομική φύση αυτής της δικαιοδοσίας, όπου επικρατεί η άποψη που δέχεται τον διαιτητικό χαρακτήρα⁵⁰. Θα διευκρινίσω μόνο ότι στα χρόνια του Ιουστινιανού παρατηρούμε μια ουσιαστική μεταβολή του όλου συστήματος με ένα νόμο, τη *Νεαρά* 86, που εκδόθηκε το 539. Οι προηγούμενες διατάξεις δεν καταργήθηκαν, αλλά μειώθηκε η σημασία τους, επειδή με τη νέα ρύθμιση, αν η διαφορά υποβαλλόταν για επίλυση στα κοσμικά δικαστήρια, παρέχονταν οι εγγυήσεις της επισκοπικής κρίσεως. Ειδικότερα, καθιερώθηκε εποπτεία του επισκόπου επάνω στα δικαστήρια της περιφέρειάς του, για τη γρήγορη και σύμφωνη προς τους νόμους απονομή της δικαιοσύνης, είτε επρόκειτο για πολιτικές είτε για ποινικές υποθέσεις. Σε περίπτωση δε που ένας από τους διαδίκους έτρεφε δυσπιστία απέναντι στον πολιτικό δικαστή, τότε η υπόθεση υποβαλλόταν στην κοινή κρίση του δικαστή και του επισκόπου. Επιπλέον, ο επίσκοπος εξεδίκαζε τις κατηγορίες που οι πολίτες διατύπωναν κατά των αρχόντων για υπέρβαση εξουσίας κατά την ενάσκηση των καθηκόντων τους⁵¹. Για την ομαλή, και κυρίως, μέσα στα όρια της νομιμότητας διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στους τοπικούς διοικητές και στους διοικούμενους, ο Ιουστινιανός είχε λάβει πρόνοια λίγα χρόνια ενωρίτερα. Με τη *Νεαρά* 17 καθόρισε αρκετά λεπτομερώς τον τρόπο διαχείρισεως της εξουσίας από τους επαρχιακούς άρχοντες, τόσο στην άσκηση της υπό στενή έννοια διοικήσεως όσο και στην απονομή της δικαιοσύνης. Στο δε 16ο κεφάλαιο τους διέτασσε, με τη μετάβαση στην επαρχία τους και την ανάληψη της αρχής, να εκθέσουν δημόσια το κείμενο της *Νεαράς*, και μάλιστα όχι μόνο στην πρωτεύουσα, αλλά και στις άλλες πόλεις της επαρχίας, ώστε οι πολίτες να γνωρίζουν τις υποχρεώσεις των διοικητών και το αν συμμορφώνονται στις εντολές του αυτοκράτορα⁵².

50. Βλ. παραπομπές στις πηγές και επιλογή από την πολύ πλούσια βιβλιογραφία στους M. Kaser - K. Hackl, *Das römische Zivilprozeßrecht, Handbuch der Altertumswissenschaft* (αφ. X.3.4.), München, 21996, σελ. 641 κ.ε. και σημ. 12.

51. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Ἡ ἐκκλησιαστική δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανού*, Αθήνα, 1964, σελ. 12 κ.ε.

52. «Ἄμα δὲ ἐπιβαίης τῆς χώρας, συγκαλεσάμενος τοὺς ἐν τῇ μητροπόλει καθεστώτας, [...] ἐμφανῆ καταστήσεις ταῦτα ἡμῶν τὰ θεῖα παραγγέλματα ἐπὶ πράξεως ὑπομνημάτων. Καὶ προθήσεις τε τὸ ἰσότυπον αὐτῶν δημοσίᾳ οὐ μόνον ἐπὶ τῆς μητροπόλεως, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τῆς επαρχίας πόλεσι, πέμπων αὐτὰ διὰ τα-

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το παραπάνω σύστημα εγγίζει την τελειότητα στη σύλληψή του, γι' αυτό ακριβώς προκαλεί πολλές επιφυλάξεις ως προς την αποτελεσματικότητά του. Απ' όσα διαβάζουμε, όχι μόνο στον Προκόπιο, αλλά και στους άλλους ιστορικούς, προκύπτει με σαφήνεια πόσο δύσκολη ήταν η προστασία των διοικουμένων από την αυθαιρεσία των φορέων εξουσίας, και μάλιστα, όταν επρόκειτο για τον ίδιο τον αυτοκράτορα ή για πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντός του. Αλλά και ο δίκαιος και ενάρετος ηγεμόνας δεν μπορούσε να είναι πανταχού παρών, ώστε να προστατεύει από την αυθαιρεσία των τοπικών διοικητών. Βέβαια, είχε προβλεφθεί (ήδη από την εποχή της ηγεμονίας) ένα ένδικο βοήθημα απευθυνόμενο προσωπικώς στον αυτοκράτορα, η *supplicatio*⁵³, για να επιληφθεί ο ίδιος της εκδικάσεως μιας υποθέσεως, όταν συνέτρεχαν σοβαροί λόγοι, αλλά δεν φαίνεται να υπήρξε εντυπωσιακή η αποτελεσματικότητά του στη βυζαντινή περίοδο, μολονότι ο θεσμός των «δεήσεων» απαντά και στα Βασιλικά (2.5.1-8).

Η Νεαρά 86 του Ιουστινιανού επιβίωσε και στη μεσοβυζαντινή κωδικοποίηση, γιατί τη συναντάμε αυτούσια στον τίτλο 22 του βου βιβλίου των Βασιλικών⁵⁴. Δεν έχουμε όμως μαρτυρίες για το αν εφαρμόστηκε, έστω και σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Άλλωστε, για να μην τρέφουμε αυταπάτες, δεν νομίζω ότι μετά τους πρώτους αιώνες η επισκοπική παρέμβαση θα μπορούσε, για λόγους τόσο προσωπικούς όσο και θεσμικούς, να παράσχει αποτελεσματική προστασία.

Όχι ίσως η ηγεσία της Εκκλησίας, αλλά η εκκλησιαστική γραμματεία ήλθε αρωγός των πιστών, διαμορφώνοντας μέσα στα αγιολογικά κείμενα κοινούς τόπους για την αυστηρή τιμωρία που η θεία δίκη επιφύλασσε σε αυθαιρετούντες άρχοντες, όχι μόνο κατά τη μέλλουσα κρίση, αλλά και επί γης. Έτσι, προφανώς σύμφωνα με τη γενική αντίληψη, εξασφαλιζόταν ένα *minimum* γενικής προλήψεως κατά των υπερβάσεων.

Υπό τις παραπάνω συνθήκες, ο βυζαντινός άνθρωπος είχε αναπτύξει μια πολύ προσωπική σχέση με τον Νόμο, τον οποίο είχε εντάξει

ξενωτων των ζημίας χωρίς ώστε απαντας γινώσκειν έφ' οίς παρέλαβες την αρχήν, και όραν, εί ταύτα φυλάττεις και τής ήμετέρας άξιον σαυτών άποδεικνύεις κρίσεως.» (Νεαρά 17, έκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ό.π., σελ. 126, στ. 21-32.)

53. Αντί για άλλους, βλ. M. Kaser - K. Hackl, *Das römische Zivilprozessrecht*, ό.π., σελ. 540 κ.ε. (με βιβλιογραφία) και *passim*.

54. Επίσης, και η Νεαρά 17 καταχωρίστηκε στα Βασιλικά (6.3.22-38).

στην καθημερινή ζωή του. Αυτό μαρτυρεί η παρουσία νομικών διατάξεων μέσα σε φιλολογικά κείμενα προερχόμενα από μη νομικούς. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Γλυκάς γράφει, κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Α΄, σε ένα από τα γνωστά έργα του: «Ἄρτι καὶ νόμος ἀπρακτεῖ τελείως ὁ κελεύων: / Ἄ παρ' ἑτέρων γίνονται μὴ καταβλάπτειν ἄλλους⁵⁵.»

Όμως, αυτή η πολύ προσωπική σχέση είχε και την αρνητική όψη της, γιατί αν το νομικό πλαίσιο δεν τον «βόλευε», ο Βυζαντινός προσπαθούσε με την ερμηνεία να το φέρει στα μέτρα του, ακόμα και αν ήταν αναγκασμένος να καταφύγει σε ακροβασίες και σε «ζαβολίες». Μερικές φορές αποκοιμίζει κανείς την εντύπωση ότι οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν τον Νόμο ως έναν εύπιστο συνομιλητή, τον οποίο προσπαθούσαν να ξεγελάσουν.

Θα επιχειρήσω να παρουσιάσω αυτή τη σκέψη μου, λαμβάνοντας ως παράδειγμα τη νομοθεσία για το διαζύγιο. Στο προϊουστινιάνειο δίκαιο ίσχυε η αρχή ότι ο γάμος ήταν ελεύθερα διαλυτός με την κοινή συναίνεση των συζύγων. Στα πρώτα περίπου δεκαπέντε χρόνια της βασιλείας του, ο Ιουστινιανός δεν απομακρύνθηκε απ' αυτήν. Λίγο αργότερα, όμως, το 541, ίσως κάτω από την πίεση της Εκκλησίας, απαγόρευσε με νόμο (*Νεαρά* 117.10) τη συναινετική λύση του γάμου, με μοναδική εξαίρεση την περίπτωση, στην οποία ήθελαν οι δύο σύζυγοι να γίνουν μοναχοί. Τους παραβάτες έπλητταν σοβαρές περιουσιακές κυρώσεις. Ωστόσο, όπως φαίνεται, επειδή μερικοί τις αψηφούσαν προκειμένου να απαλλαγούν από τα δεσμά του γάμου, με νεότερο νόμο (*Νεαρά* 134.11) όρισε ότι οι παραβάτες εγκλείονταν σε μοναστήρι με υποχρεωτική μοναχική κουρά, οπότε η σύναψη νέου γάμου τους ήταν αδύνατη.

Η αυστηρή αυτή ρύθμιση δεν έμεινε όμως πολύ σε ισχύ, γιατί, λίγο μετά την άνοδό του στον θρόνο, ο ανεψιός του Ιουστινιανού Ιουστίνος Β΄ επέτρεψε και πάλι, όπως συγκαλυμμένα ομολογείται, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, το συναινετικό διαζύγιο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα εκδηλώθηκαν αντιδράσεις από την πλευρά της Εκκλησίας, αλλά, μόλις στα τέλη του 7ου αιώνα, αυτές οι αντιδρά-

---

55. Ευ. Τσολάκης, «Μιχαήλ Γλυκά: Στίχοι οὐς ἔγραφε καθ' ὄν κατεσχέθη καιρόν», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, παράρτημα αρ. 3, Θεσσαλονίκη, 1959, σελ. 17, στ. 279-280. Σ' αυτή την περίπτωση νοείται η διάταξη των *Βασιλικῶν* 60.51.24: «Οὐχ ὑφίσταται σπῖλον [...] ἕτερος ἐξ ἁμαρτήματος ἑτέρου.»

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

σεις έλαβαν συγκεκριμένη μορφή. Ενωώ τον κανόνα 87 της Πενθέκτης Συνόδου (691/692), με τον οποίο απειλήθηκαν βαριές ποινές εναντίον όσων έλυναν τον γάμο τους χωρίς νόμιμο λόγο. Μισόν αιώνα αργότερα, μετατρέποντας με την Έκλογη το γαμικό δίκαιο των κανόνων της Πενθέκτης σε πολιτειακό δίκαιο⁵⁶, ο Λέων Γ΄ κατάργησε τη *Νεαρά* του Ιουστίνου.

Φαίνεται πως μετά την έκδοση της Έκλογης, κάθε προσπάθεια συναινετικής λύσης του γάμου ήταν μάταιη. Έτσι, οι ενδιαφερόμενοι επινόησαν το παρακάτω τέχνασμα για να καταστρατηγήσουν την απαγόρευση. Η Πενθέκτη Σύνοδος, που ανέφερα ήδη, είχε αποκλείσει λόγω του κωλύματος της πνευματικής συγγένειας τον γάμο ανάμεσα στον ανάδοχο και στη μητέρα του αναδεκτού ή της αναδεκτής (καν. 53). Αυτή η απαγόρευση, ενισχυμένη και με ποινικές κυρώσεις, καθιερώθηκε από την Έκλογη και στο πολιτειακό δίκαιο. Όσοι σύζυγοι λοιπόν ήθελαν να λύσουν με κάθε τρόπο τον γάμο τους φρόντιζαν να αποκτήσουν τέκνο, του οποίου κατά τη βάπτιση γινόταν ανάδοχος ο σύζυγος. Μ' αυτή την ενέργεια εδημιουργείτο ανάμεσα στους δύο συζύγους ένα ανατρεπτικό κώλυμα γάμου — σε θεωρητικό επίπεδο, βέβαια, εφόσον αυτοί ήδη ήσαν παντρεμένοι —, το οποίο, όμως, ενεργοποιείτο αναδρομικά ως λόγος διαζυγίου. Μόλις το 819/820 θεσπίστηκαν αυστηρές κυρώσεις εναντίον όσων κατέφευγαν σ' αυτό το τέχνασμα για να λύσουν τον γάμο τους⁵⁷. Πάντως, πρέπει να παραδεχθεί κανείς ότι η επινοητικότητα των Βυζαντινών ήταν αξιοθαύμαστη, ιδίως στο πεδίο του γαμικού δικαίου, το οποίο υπήρξε ένας πολύ πρόσφορος χώρος για νομικές ακροβασίες, μια και αφορούσε ζωτικά προβλήματα του καθημερινού βίου.

Η ευκολία με την οποία οι άνθρωποι στις βιωτικές σχέσεις τους ξεπερνούσαν τα όρια της νομιμότητας (και μάλιστα εκεί όπου αυτά τα όρια ήταν δυσδιάκριτα) προκάλεσε τη δημιουργία «ποινικών κωδίκων για καθημερινή χρήση» σε εικόνες, ώστε να είναι σε όλους προσιτοί. Πρόκειται για απεικονίσεις διαφόρων αμαρτωλών (και της μελλοντικής τιμωρίας τους στην κόλαση) που από την αρχικά ομαδική εμφάνισή τους στις παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή

---

56. Βλ. Sp.N. Troianos, «Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der byzantinischen Gesetzgebung», *Annuario Historiae Conciliorum* 24 (1992), σελ. 95-111.

57. Βλ. ειδικότερα για τα προβλήματα του συναινετικού διαζυγίου, Σπ.Ν. Τρωϊάνος - Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, 32002, σελ. 268 κ.ε.

μνημειακή ζωγραφική αυτονομήθηκαν κατά την ύστερη περίοδο. Εκεί, λοιπόν, δίπλα στους φονείς, στους πόρνους και στους μοιχούς, εμφανίζονται ο «παραυλακιστής», ο «παραζυγιστής», ο μυλωνάς που κλέβει το σιτάρι, η γυναίκα που δεν θηλάζει το βρέφος της, και άλλοι παρόμοιοι «εγκληματίες»⁵⁸. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν και σε ποιο βαθμό αποδείχθηκε αποτελεσματική η παραπάνω μέθοδος γενικής προλήψεως. Πάντως, είναι βέβαιο ότι απευθυνόταν περισσότερο στους μικροπαραβάτες που διατάρασσαν την ομαλότητα της (καθημερινής) κοινωνικής συμβίωσης και λιγότερο στους υπαίτιους σοβαρών αδικημάτων, με τους οποίους ασχολούνταν τα διάφορα όργανα της Εκκλησίας, δικαιοδοτικά και μη, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Στο πλαίσιο της ιδιόμορφης σχέσης του με τον Νόμο, ο βυζαντινός άνθρωπος δεν δίσταζε να εμπλέξει και τον αυτοκράτορα, για να καρπωθεί παράνομα ωφελήματα, και μάλιστα σε βάρος άλλων. Πρόκειται για εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες γινόταν χρήση πλάγιων μέσων για να παραπλανηθεί ο νομοθέτης να εκδώσει ειδική διάταξη προσωπικού χαρακτήρα κατά παρέκκλιση από τους γενικούς νόμους και συνήθως αντίθετη προς αυτούς. Κατά καιρούς γίνονταν αλληπάλληλες προσπάθειες να προληφθεί το κακό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κεφάλαιο 4 του τίτλου 2 της *Είσαγωγής*, με το οποίο επιβαλλόταν στον αυτοκράτορα να «διατηρεί [...] τούς έγκεκριμένους βωμαιοκούς νόμους» (βλ. και πιο πάνω)⁵⁹. Όμως, η συχνή εμφάνιση του φαινομένου ανάγκασε τον Μανουήλ Κομνηνό να εκδώσει νόμο, με τον οποίο διέτασσε όλες τις αρχές της αυτοκρατορίας να μη λαμβάνουν υπόψη οποιασδήποτε τυπικής μορφής πράξη του αντίθετη προς το δίκαιο και τους νόμους⁶⁰, προφανώς υπό την έννοια της έννομης τάξης ως συνόλου. Όταν ούτε αυτή η μέθοδος απέδιδε για να παρακαμφθεί ο νόμος, τους αναγκαίους «νόμιμους» τίτλους μπορούσε να προμηθεύ-

---

58. Πρβλ. Αριάδνη Καναβάκη, «Του χωριού οι κολασμένες και άλλοι: η αμαρτία μέσα από μία λαϊκή βυζαντινή σκηνή», *Αρχαιολογία και τέχνες* 79 (Ιούνιος 2001), σελ. 87-89.

59. I. και II. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 241.

60. «Διορίζεται γάρ διά τής παρουσίας χρυσοβούλλου γραφής ίνα εἴ τι δι' ἔλου τοῦ καιροῦ τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν ἐγγράφως ἢ ἀγράφως ὠρίσθη παρά τῆς βασιλείας μου ἐναντίον τῶ δικαίῳ καὶ τῆ τῶν νόμων εὐθύτητι, ἄκρουν τοῦτο διαμείνη καὶ τὸ ἄπρακτον ἔξει παντάπασιν.» (Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ό.π., σελ. 120· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1426.)

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

σει πάντοτε η πλαστογραφία⁶¹, στην οποία οι επιδόσεις όχι μόνο των Βυζαντινών, αλλά και των συγχρόνων τους κατοίκων του δυτικού κόσμου ήταν ιδιαίτερα αξιόλογες⁶².

Κάποτε δε έβρισκε και ο διάβολος την ουρά του — κατά κυριολεξία —, προκειμένου να καταστρατηγηθούν οι νόμοι. Εδώ, θα μας απασχολήσουν οι διατάξεις περί ασύλου⁶³. Θυμίζω ότι η νομοθεσία απαγόρευε την παροχή ασύλου στους δράστες ορισμένων εγκλημάτων. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και ο φόνος. Παρά την εξαίρεση όμως αυτή, η Εκκλησία όχι μόνο θεώρησε επικρατέστερο το έθιμό της, κατά το οποίο παρέχεται άσυλο στον άγνωστο εκούσιο φονέα που εκουσίως παραδίδεται, αλλά ερμήνευε τις σχετικές διατάξεις κατά τέτοιο τρόπο, ώστε απέκλειε κάθε δυνατότητα ανάμειξης των πολιτειακών οργάνων στα θέματα των προσφύγων⁶⁴, με αποτέλεσμα να μην ικανοποιείται η ποινική αξίωση της Πολιτείας.

Αυτή η στάση δεν έμεινε χωρίς αντίδραση από την πλευρά της Πολιτείας, γιατί μερικοί αυτοκράτορες προσπάθησαν να προβάλλουν και να επιβάλουν την αξίωσή της να τιμωρεί με τα δικά της δικαιοδοτικά όργανα τους εγκληματίες που είχαν ζητήσει άσυλο. Η σοβαρότερη προσπάθεια έγινε από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό. Σε μια Νεαρά του 1166 επισημαίνει ότι οι φονείς, αφού μείνουν ατιμώρητοι, εξασφαλίζοντας από την Εκκλησία ένα «γράμμα συμπαθείας», επιστρέφουν

---

61. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Ο έλεγχος τής γνησιότητας τών αποδεικτικῶν έγγραφων ἐν τῇ βυζαντινῇ δίκῃ», E. von Caemmerer - J.H. Kaiser - G. Kegel - W. Müller-Freienfels - H.J. Wolff (ἐκδ.), *Εένιον. Festschrift für Pan. J. Zepos*, Athen - Freiburg i.Br. - Köln, 1973, σελ. 693-716.

62. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Περὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 39-40 (1972-1973) (= *Λειμών. Τιμητικὴ προσφορὰ τῷ καθηγητῇ Νικολάῳ Β. Τωμαδάκη*), σελ. 181-200· Κ.Γ. Πιτσάκης, «Ἐγκλημα χωρὶς τιμωρία; Τα πλαστά στη βυζαντινὴ ιστορία», στο Σπ.Ν. Τρωιάνος (ἐπιμ.), *Ἐγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ἴδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 1997, σελ. 337-381.

63. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν*, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* (αφ. 6), Frankfurt a.M., 1980, σελ. 3 κ.ε.

64. Για τὴν ακολουθούμενη διαδικασία στὴν περίπτωση τῶν φονεῶν που κατέφευγαν στὴν ἐκκλησία, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι δεν καταλείπεται κανένα περιθώριο γιὰ ἀνάμειξη πολιτειακῶν δικαστικῶν ἀρχῶν, πολὺ κατατοπιστικό εἶναι ἓνα ἐγγράφο που ἐκδίδει ὁ Α. Pavlov, «Grečeskaja zapis o cerkovnom sudě nad ubijcami, priběgajuščimi pod zaščitu cerkvi», *Vizantijski Vremennik* 4 (1897), σελ. 155-159 (ἐδῶ, σελ. 158-159).

στον τόπο τους και δεν διστάζουν να εγκληματήσουν πάλι εκ του ασφαλούς. Για το μέλλον δε επιτάσσει, αφού επιβληθούν τα εκκλησιαστικά επιτίμια στους πρόσφυγες, αυτοί να εξορίζονται για όλη την υπόλοιπη ζωή τους μακριά από τον τόπο του εγκλήματος⁶⁵.

Από τη νομολογία ωστόσο των εκκλησιαστικών δικαστηρίων προκύπτει ότι αυτές οι προσπάθειες έμειναν χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα⁶⁶. Οι φονείς εξακολούθησαν να καταφεύγουν στους ναούς, κατά προτίμηση στη Μεγάλη Εκκλησία της πρωτεύουσας — γιατί φαίνεται ότι η αποτελεσματικότητα της προστασίας ήταν ευθέως ανάλογη προς τη σημασία του τόπου —, όπου εκουσίως υποβάλλονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία. Οδηγούνταν στον αρμόδιο λειτουργό, ενώπιον του οποίου όφειλαν να ομολογήσουν δημόσια την πράξη και τις συνθήκες της τελέσεώς της, ώστε να τους επιβληθεί η προσήκουσα εκκλησιαστική ποινή, δηλαδή αφορισμός ορισμένης διάρκειας συνοδευόμενος από πρόσθετες υποχρεώσεις (γονυκλισίες, νηστεία, κλπ.). Είχε καταστεί κοινός τόπος η μαζί με άφθονα δάκρυα μετανοίας απόδοση της ευθύνης για την πράξη τους σε επενέργεια του διαβόλου.

Πολλές μαρτυρίες γι' αυτή την τακτική (που δεν περιοριζόταν στις ανθρωποκτονίες, αλλά επεκτεινόταν και σε άλλες εγκληματικές πράξεις) προμηθεύουν οι αποφάσεις του Δημητρίου Χωματιανού, αρχιεπισκόπου Πρώτης Ιουστινιανής, δηλαδή της σημερινής Αχρίδας, στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα⁶⁷. Θα περιοριστώ μόνο σε ένα παράδειγμα. «*Μετά δακρύων και στεναγμών*», αλλά και «*κατά γης έαυτήν ρίψασα*», μια γυναίκα ομολόγησε στο αρχιεπισκοπικό δικαστήριο ότι πριν έξι χρόνια ήταν ο ηθικός αυτουργός ανθρωποκτονίας,

---

65. Βλ. Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ό.π., σελ. 158 κ.ε., καθώς και τις παρατηρήσεις της εκδότριας της *Νεαράς*, στη σελ. 118 κ.ε.: επίσης, πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1467.

66. Για παράδειγμα, βλ. τα πατριαρχικά έγγραφα που δημοσιεύονται από τους F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Wien, 1860 (ανατύπωση, Aalen, 1968· Αθήνα, χ.χ.), τόμ. I, σελ. 533 κ.ε.: Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τών θείων και ιερών κανόνων*, ό.π., τόμ. Ε', σελ. 49 κ.ε.

67. Γι' αυτόν, προχειρώς, βλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, ό.π., σελ. 311 κ.ε. (με βιβλιογραφία). Οι αποφάσεις του έχουν δημοσιευθεί σε νέα κριτική έκδοση από τον G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, C.F.H.B. (αρ. 38), Berlin - New York, 2002. Ειδικότερα, βλ. σελ. 383-384, 400-402· επίσης, πρβλ. σελ. 402-403.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

«έν ᾧ ταύτην εἶλε ὁ ἀρχέκακος Σατάν καὶ μισάνθρωπος». Λαμβάνοντας υπόψη τη μετάνοιά της και το γεγονός ότι παρέσχε τεκμήρια αυτής της μετάνοίας, βαδίζοντας πεζή ἑξὶ ἡμέρες για να φτάσει από την κατοικία της στην ἔδρα του δικαστηρίου, το δικαστήριο της επέβαλε, μην αγνοώντας και την ασθένεια της γυναικείας φύσης — αυτά γράφει η απόφαση —, τρία χρόνια αποκλεισμό από τη θεία κοινωνία και συγχρόνως τις συνηθισμένες πρόσθετες υποχρεώσεις νηστείας και άλλα επιτίμια⁶⁸. Αυτός ο ισχυρισμός των φυγάδων, ότι δηλαδή τέλεσαν την εγκληματική πράξη κάτω από την επιρροή του διαβόλου, δεν θεμελιώνει βεβαίως την ἄρση του καταλογισμού, ούτε καθιστούσε την πράξη συγγνωστή, αλλά δικαιολογούσε την επεικέστερη μεταχείριση του δράστη από την πλευρά των δικαστών, οι οποίοι, ἔτσι — σε μια μορφή συμπαιγνίας μαζί του —, ξέφευγαν από την υποχρέωση εφαρμογής των αυστηρών κανόνων των Πατέρων του 4ου αιώνα, δηλαδή του Μεγάλου Βασιλείου και του Γρηγορίου Νύσσης, καταλήγοντας στους πολύ ηπιότερους που η πρακτική των μέσων χρόνων είχε διαμορφώσει.

Αφού φθάσαμε όμως στα δικαστήρια, ἔστω και τα εκκλησιαστικά, ας δούμε ποια στάση τηρούσε απέναντί τους ο βυζαντινός άνθρωπος. Η ἔννοια της «κρίσης» ἦταν βαθιά ριζωμένη μέσα του⁶⁹ — ἴσως εξαιτίας και αυτής της χριστιανικής διδασκαλίας, στην οποία αυτή κατέχει καίρια θέση. Ἦταν όμως ο μέσος Βυζαντινός δικομανής; Δεν έχουμε στοιχεία για να δώσουμε απάντηση σ' αυτό το ερώτημα. Αλλά και όταν λέμε «ο μέσος Βυζαντινός», εννοούμε βέβαια τον μέσο ἄνθρωπο ανάμεσα σε εκείνους που είχαν κάποια περιουσία, γιατί μόνο στον χώρο των περιουσιακών διαφορών είναι για εκείνη την εποχή νοητή η συχνή προσφυγή στα δικαστήρια.

Σε νόμο του 1166 του Μανουήλ Α' — του αυτοκράτορα που μνημονεύθηκε ἤδη με ἄλλη αφορμή πιο πάνω —, υπάρχει επίσημη μαρτυρία για υπερβολική διάρκεια των δικών. Σ' αυτόν τον νόμο⁷⁰ αναφέρεται ότι πολλοί, των οποίων διάφοροι πλεονέκτες προσέβαλαν δικαιώματα, καταπατώντας τους αγρούς τους ἢ οικήματα ἢ αρπάζοντας

68. G. Prinzing, *Demetrii Chomatemi Ponemata Diaphora*, ὁ.π., σελ. 400-402.

69. Βλέπουμε τα δικαστήρια να εμφανίζονται συχνότερα απ' ὅσο θα περίμενε κανείς σε φιλολογικά κείμενα. Για πρόχειρο παράδειγμα, βλ. τον *Τιμαρίωνα* (12ος αιώνας), στην ἔκδοση R. Romano, *Pseudo-Luciano: Timarione, Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana* (αφ. 11), Napoli, 1974.

70. Πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αφ. 1465.

κινητά πράγματά τους, καταφεύγουν στη δικαιοσύνη, ελπίζοντας να ικανοποιηθούν. Εκεί, ωστόσο, βροντοκοπούν τις πόρτες των δικαστηρίων και χρονοτριβούν χωρίς αποτέλεσμα και όταν ένας θνητός άνθρωπος εμπλακεί σε μίαν «αθάνατη» δίκη, οι αντιδικίες μεταβιβάζονται ως στοιχείο της κληρονομίας από τον παππού στον εγγονό, μέχρι και τετάρτης γενεάς⁷¹. Αυτή την κατάσταση, ο Μανουήλ την αποδίδει στη ραθυμία των δικαστών που ενισχυόταν «τῆ τῶν ἀνεσίμων ἡμερῶν ἀφθονία καὶ τῶ πλατυσμῶ τῆς τῶν δικαστηρίων σχολῆς»⁷², δηλαδή στον υπερβολικό αριθμό των εορτάσιμων ημερών. Για σωσώρευση μεγάλου όγκου εκκρεμών δικών λόγω άμετρων προσφυγών στη δικαιοσύνη δεν γίνεται λόγος. Άλλωστε, αυτό το νομοθέτημα δεν προσφέρεται για υπερβολικές γενικεύσεις, γιατί ο συντάκτης του έλαβε κυρίως υπόψη τα δικαστήρια της πρωτεύουσας.

Όμως, δυσλειτουργίες στην απονομή της δικαιοσύνης είναι δεδομένες και η αιτία τους αναζητήθηκε σε ορισμένες προβληματικές καταστάσεις που χωρίς αμφιβολία επικρατούσαν σ' αυτόν τον χώρο, όπως η κακή κατάρτιση των δικαστών, η τάση τους για δωροληψία, το περίπλοκο της έννομης τάξης, κ.ά.

Ας σταθούμε λίγο σ' αυτό το τελευταίο σημείο, δηλαδή το περίπλοκο της έννομης τάξης. Αν εξετάσουμε τις πηγές του βυζαντινού δικαίου στο σύνολό τους, θα κάνουμε μερικές διαπιστώσεις που ασφαλώς προκαλούν σύγχυση στον σύγχρονο νομικό, όπως για παράδειγμα ότι παράλληλα ίσχυαν πολλές αντιφατικές ρυθμίσεις — προφανώς επειδή δεν είχαν καταργηθεί οι παλαιότερες —, ότι επαναλαμβάνο-

---

71. «Νυνὶ δὲ πολλοὺς ὁρῶσα [ενν.: ἡ βασιλεία μου] πλεονεκτικῆς χειρὸς καὶ ἀδίκου τραυματίας γινομένους καὶ ἀγρῶν ἀφαιρέσεις καὶ οἰκημάτων ὑπομένοντας καὶ πραγμάτων ἄλλων ἀποστερουμένους, ἔπειτα διηνεκῶς θυροκοποῦντας τὰ δικαστήρια καὶ χρονοτριβοῦντας ἀνήνυτα, καὶ πρὸς τὸ μηδεμιᾶς ἐκεῖθεν θεραπείας ἐπιτυγχάνειν εἰς τὸ χεῖρόν τε καὶ ὀδυνηρότερον τὰς πληγὰς ἐπιζαινομένους, καὶ τὸν τρυγίαν ἐντεῦθεν τῆς ἀδικίας ἀπορροφοῦντας, ἔνθα τυχεῖν τῆς ἐκδικήσεως ἠλπίζον καὶ γάρ, ἴν' ἔρῳ τὸ τοῦ Σολομῶντος, εἶδον ἀνομίαν ὑπὸ τὸν ἥλιον, ἄνθρωπον θνητὸν ἀθανάτω δίκη περιπεσόντα, καὶ ταύτην ὥσπερ τινὰ κλῆρον πατρῶον εἰς τρίτην πολλᾶκι καὶ τετάρτην γενεάν τοῖς ἐχθόνοις αὐτοῦ κατὰ διαδοχὰς παραπέμφαντα.» (Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ὁ.π., σελ. 122 κ.ε.).

72. Βλ. τη Νεαρά του έτους 1166, στη Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ὁ.π., σελ. 140· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αρ. 1466. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια», *Δίκη* 33 (2002), σελ. 202-229.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

νταν με αξιοθαύμαστη συνέπεια διατάξεις σχετικές με την αρμοδιότητα οργάνων που από καιρό είχαν πάψει να υπάρχουν, κ.ά. Η πρώτη αντίδραση ενός σημερινού νομικού μπροστά σ' αυτή την κατάσταση θα ήταν η προσπάθεια να ανακαλύψει μερικές καταργητικές διατάξεις για να βάλει σε κάποια τάξη αυτή τη «μάζα» κανόνων δικαίου⁷³, ώστε το οποιοδήποτε όργανο με αποφασιστική αρμοδιότητα, δικαιοδοτικό ή διοικητικό, να μπορεί να απομονώσει το «ισχύον» δίκαιο για κάθε περίπτωση. Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια θα απέβαινε μάταιη, γιατί ο αριθμός τέτοιων διατάξεων, δηλαδή καταργητικών, είναι συγκριτικά ελάχιστος⁷⁴. Όμως, πέρα απ' αυτό, όλο το εγχείρημα θα είχε πολύ αμφίβολη αποτελεσματικότητα, γιατί η κατάργηση μιας διατάξεως δεν σήμαινε και τη χωρίς άλλο εξαφάνισή της από το προσκήνιο, όπως συμβαίνει σήμερα. Στο Βυζάντιο, διατάξεις που τυπικά είχαν πάψει να ισχύουν, ξαναέρχονταν στην επιφάνεια, άλλοτε απόφεις και άλλοτε μεταποιημένες. Έτσι, δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο να στηρίζονται σε τέτοιες (καταργημένες) διατάξεις ακόμα και δικαστικές αποφάσεις. Από την άλλη πλευρά, η έρευνα της βυζαντινής νομολογίας — δυστυχώς, στην περιορισμένη έκταση που έχει διασωθεί — οδηγεί στη διαπίστωση ότι τα «ισχύοντα» κείμενα δεν ήταν καθόλου καθοριστικά για τη δικαστηριακή πρακτική. Ειδικότερα, άλλοτε παρατηρείται αντίφαση των αποφάσεων προς το «ισχύον» δίκαιο και άλλοτε οι αποφάσεις το αγνοούν επιδεικτικά, στηρίζοντας το διατακτικό τους σε άσχετα επιχειρήματα (για παράδειγμα, στην επιείκεια), εκεί όπου θα ήταν πολύ απλούστερη η επίκληση κανόνων δικαίου.

Από τα παραπάνω, όμως, δεν πρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι «νόμοι» στο Βυζάντιο δεν έπαιζαν για τους νομικούς κανένα ρόλο, γιατί ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν τελείως λαθεμένο. Άλλω-

---

73. Το πρόβλημα της ταξινομήσεως — και μόνο — των νομικών πηγών, οι Βυζαντινοί το είχαν αντιμετωπίσει με επιτυχία. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Συστηματική κατάταξη και «ευρετηρίαση» νομικού υλικού στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο», *Νόμος, επιστημονική επετηρίδα Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου*, τόμ. Γ' (= *Χαριστήρια στον Ι. Δελιγιάννη*), δεύτερο μέρος, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 203-224.

74. Ρητές καταργητικές διατάξεις βρίσκουμε στις *νεαρές* του Λέοντος ΣΤ'. Αλλά και στη νομοθεσία αυτού του αυτοκράτορα η αντίληψη για την κατάργηση παλαιών κανόνων δικαίου είναι πολύ σχετική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η *Νεαρά* 31, όπου φέρονται ως «κείμενοι» νόμοι οι ιουστινιάνειες *Νεαρές* 22.16 και 117.8 ή αντί της πρώτης η αντίστοιχη διάταξη της *Είσαγωγής*, ενώ υποτίθεται ότι η μεταγενέστερη διάταξη έπρεπε να έχει καταργήσει την προγενέστερη.

στε, θα ερχόταν σε αντίθεση προς το γεγονός ότι δεν λείπουν δικαστικές αποφάσεις με παραπομπές στους νόμους. Προσπαθώντας να προσδιορίσουν τη σημασία των νόμων κατά την αιτιολόγηση των αποφάσεων, οι ιστορικοί του δικαίου διαπίστωναν την ύπαρξη ενός χάσματος ανάμεσα σε μια ιδανική έννομη τάξη, όπως αυτή διαμορφώνεται στα νομικά κείμενα, και στη δικαστηριακή πρακτική, όπως αυτή προβάλλει μέσα από όσες δικαστικές αποφάσεις έχουν διασωθεί. Για την εξήγηση αυτού του φαινομένου, έγιναν ορισμένες εκτιμήσεις, όπως εξέθεσα προηγουμένως.

Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση, οι δυσμενείς παράγοντες, για τους οποίους ήδη έκανα λόγο, δεν αποτελούσαν την αιτία για τη «δυσλειτουργία» της βυζαντινής έννομης τάξης και — κατά προέκταση — της δικαιοσύνης. Σε όσους διατύπωσαν τις παραπάνω εκτιμήσεις, αντιπαρατηρήθηκε λοιπόν ότι η διάσταση ανάμεσα στην έννομη τάξη και στη δικαστηριακή πρακτική δεν οφειλόταν σε κάποια τεχνική αδυναμία εύρεσης του δικαίου, αλλά στη διαφορετική αντίληψη για τη λειτουργικότητα των νομικών κειμένων που επικρατούσε στο Βυζάντιο⁷⁵. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, ο βυζαντινός δικαστής θεωρούσε τη δραστηριότητά του ως πολιτική πράξη, για την οποία αντλούσε τη σχετική εξουσία από τον διορισμό του (από τον αυτοκράτορα) και από το σύνολο της προσωπικότητάς του. Έτσι, δεν ήταν τόσο απαραίτητη η νομική παιδεία όσο η προδιάθεση (το ταλέντο), η ευστροφία και η πείρα.

Από τη μελέτη των νομολογιακών πηγών (κατά την οποία, όμως, δεν πρέπει να λησμονηθεί ο πολύ περιορισμένος αριθμός αυτών των πηγών και το γεγονός πως ό,τι μας έχει περισωθεί προέρχεται κυρίως από δικαστήρια ανώτατης βαθμίδας, πράγμα που περιορίζει τις δυνατότητες για γενίκευση των συμπερασμάτων), αλλά και από φιλολογικές πηγές προκύπτει ότι η σχέση του βυζαντινού δικαστή — που, όπως είδαμε πιο πάνω, δεν ήταν πάντοτε νομικός, δηλαδή άτομο που είχε «σπουδάσει» νομικά — με τον νόμο ήταν μάλλον χαλαρή, όχι όμως και ανύπαρκτη. Και αυτό, επειδή η επίκληση του νόμου υπήρξε πάντοτε ένα αποτελεσματικό μέσο προστασίας των κριτών, αν σε περίπτωση ασκήσεως κάποιου ένδικου μέσου τους προσαπτόταν η μοι-

---

75. Βλ. D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, Frankfurt a.M., 1973, σελ. 18 κ.ε. (= ελληνική μετάφραση από τον Ι. Κονιδάρη, υπό τον τίτλο *Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο*, Αθήνα, 1982, σελ. 21 κ.ε.).

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

φή της προσωποληψίας, της αδικίας σε βάρος ενός διαδίκου, κλπ. Η προστατευτική δύναμη αυτής της επικλήσεως ενισχυόταν και από τον παράγοντα ότι ο «νόμος», εφόσον πήγαζε από τον αυτοκράτορα, μετείχε και της αυτοκρατορικής αυθεντίας — όμως, με μια επιφύλαξη: πάντοτε στο μέτρο που μπορούσε να προβλεφθεί ότι ένας ορισμένος κατόνους δικαίου θα γίνει «αποδεκτός» από τον αυτοκράτορα ως επιχείρημα και επομένως ως βάση για την αιτιολόγηση της αποφάσεως στη δικαζόμενη υπόθεση.

Σ' αυτό το σημείο, ανοίγοντας μια παρένθεση, οφείλω να επισημάνω ότι η ανεξαρτησία της δικαστικής κρίσης δεν ήταν ανύπαρκτη, παρά το ότι βεβαίως δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για διάκριση των εξουσιών. Συγκεκριμένα, με νόμο, το 223, ο Αλέξανδρος Σευήρος όρισε ότι δεν υπόκειται στις διατάξεις του νόμου περί εσχάτης προδοσίας ο δικαστής εκείνος που θα εκδώσει απόφαση αντίθετη με αυτοκρατορική διάταξη. Αυτός ο νόμος περιλήφθηκε στον ιουστινιάνειο *Κώδικα* (9.8.1) και από εκεί στα *Βασιλικά* με την παρακάτω διατύπωση: «*Ὁ δικαστής ὁ κρίνας παρά τὰς διατάξεις οὐχ ὑπόκειται τῷ περὶ καθοσιώσεως ἐγκλήματι*» (60.36.15)⁷⁶. Αυτά, βέβαια, από θεωρητικής απόψεως, γιατί στην πράξη τα πράγματα θα μπορούσαν να εξελιχθούν αλλιώς.

Εξυπακούεται ωστόσο ότι η έννοια της ανεξαρτησίας του δικαστή προϋποθέτει την αμεροληψία της δικαστικής κρίσης. Είναι γεγονός ότι ο βυζαντινός δικαστής συχνά βρέθηκε στο στόχαστρο της κριτικής λόγω περιπτώσεων δωροληψίας που επισημάνθηκαν κατά καιρούς. Στη νομική φιλολογία γίνεται λόγος για σχετική τάση των βυζαντινών δικαστών. Μάλιστα, όπως είδαμε, η ευθύνη για τη δυσλειτουργία της δικαιοσύνης αποδόθηκε σ' αυτή την τάση. Δεν ξέρω πόσο μπορούμε να προχωρήσουμε σε γενικεύσεις με βάση τα περιστατικά που διασώζουν οι πάσης φύσεως πηγές, δοθέντος ότι οι αρνητικές εικόνες εξασφαλίζουν ευκολότερα από τις θετικές πάροδο στα ιστορικά έργα.

Φαίνεται ωστόσο ότι η συνήθεια των δικαστών να δέχονται δώρα συνδέεται με τη μετακύληση του συνόλου των δικαστικών δαπανών, συμπεριλαμβανομένων και των αποδοχών του προσωπικού των δικαστηρίων στους διαδίκους. Επιδιώκοντας την κατάργηση αυτής της συνήθειας με σαφείς υπαινιγμούς στην πρακτική της εποχής του, ο νο-

---

76. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, «Πολιτειακά όργανα και κράτος δικαίου στη βυζαντινή αυτοκρατορία», *Άφιέραμα στον Ν. Σβορώνο*, τόμ. Α', Ρέθυμνο, 1986, σελ. 185-210 (εδώ, σελ. 197).

μοθέτης της Έκλογης γράφει στο προοίμιό της: «ὅθεν τῆς τοιαύτης αἰσχροκερδείας ἀναστολήν παντελῶς ποιῆσθαι σπουδάζοντες ἐκ τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν σακελλίου ὠρίσαμεν τῷ τε ἐνδοξοτάτῳ κυέστορι, τοῖς ἀντιγραφεῦσι καὶ πᾶσι τοῖς ἐπὶ τοῖς δικαστικοῖς κεφαλαίοις καθυπουργοῦσι τοὺς μισθοὺς παρέχεσθαι πρὸς τὸ ἐξ οἰοδήποτε προσώπου παρ' αὐτοῖς κρινομένου μηδὲν αὐτοὺς λαμβάνειν τὸ σύνολον»⁷⁷.

Με την επιφύλαξη ὅσων τονίσθηκαν παραπάνω, πρέπει να παραδεχθῶ ὅτι ἡ γενικὴ εἰκόνα που εἶχε ὁ μέσος ἄνθρωπος για τους δικαστές δεν περιέκλειε ὁπωσδήποτε τὴν ἐννοια τῆς ἀμεροληψίας. Συγκρίνοντας τὸ ἐπουράνιο δικαστήριον με τὰ ἐπίγεια, ὁ Μιχαὴλ Γλυκάς γράφει στο ἔργο του που εἶδαμε και πιο πάνω: «Ἐκεῖ κοινὸν κριτήριον καὶ τάξις πάντων μία. / Οὐκ ἀτιμάζεται πτωχός, οὐ παροραῖται πένης, / οὐ προτιμᾶται πλούσιος, οὐκ ἔχει παρησίαν, / οὐ τάξιν ὑπερέχουσαν καὶ πρωτοκαθεδρίαν / οὐ κρύπτεται τὸ δίκαιον, οὐ δῶροις, οὐ προσώποις, [...]. / Κριτοῦ δικαίου κρίνοντος, πᾶσα δικαία κρίσις»⁷⁸.» Πέρα ἀπ' αὐτό, εἶναι γνωστά τὰ ὅσα ἀκολούθησαν, ἐνάμιση αἰῶνα ἀργότερα, τὴν ἰδρυση τοῦ δικαστηρίου των «Καθολικῶν κριτῶν τῶν Ῥωμαίων»⁷⁹.

Ἀλλά, κλείνοντας τὴν παρένθεση, ἀς επιστρέψουμε στὴν ἀντίληψη των Βυζαντινῶν ὡς πρὸς τὴ λειτουργικότητα των νομικῶν κειμένων. Εἶναι προφανές ὅτι μιὰ ἀντίληψη, ὅπως αὐτὴ που ἐκτέθηκε πιο πάνω, κάθε ἄλλο παρά εὐνοοῦσε τὸν σχηματισμὸ μιᾶς ἐννομης τάξης με τὰ σημερινὰ δεδομένα, δηλαδή ἀπαλλαγμένης ἀπὸ κενὰ και χωρὶς ἀντιφάσεις. Ἀλλά μιὰ τέτοια ἐννομη τάξη θὰ ἦταν περιττὴ πολυτέλεια, γιατί ἀν στὴν ἐπίδικη σχέση μπορούσαν νὰ εφαρμοστοῦν περισσότεροι ἀπὸ ἓνας κανόνες δικαίου και ἀν ὁ καθένας ἀπὸ τους διαδίκους προέβαλλε στα ἐπιχειρήματά του ἐκεῖνον που του υπαγόρευε τὸ συμφέρον του, ὁ δικαστὴς θὰ διάλεγε αὐτὸν που ἀνταποκρινόταν περισσότερο στις ἀντιλήψεις του περὶ δικαιοσύνης ἢ ἐνδεχομένως κανέναν ἀπὸ τους δύο, προτιμώντας μιὰ τρίτη λύση, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, ἦταν πιο σωστὴ και πιο δίκαιη. Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὴν προβλεπόμενη στὸν νόμο περίπτωση, δηλαδή τῆς βεβαιώσεως ἐθιμικῶν κανόνων δι-

---

77. Βλ. τὴν ἐκδοση τοῦ L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, ὁ.π., σελ. 166, στ. 102-106.

78. Εὐ. Τσολάκης, «Μιχαὴλ Γλυκά: Στίχοι οὐς ἔγραφε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν», ὁ.π., σελ. 17, στ. 409-416.

79. Προχείρων, βλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, ὁ.π., σελ. 281 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

καίου⁸⁰, τα δικαστήρια μέσω των αποφάσεών τους ασκούσαν μια γενικότερη δικαιοπλαστική λειτουργία, σε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι συνέβη αργότερα στα δίκαια των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης.

Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι μ' αυτή την τακτική στον τρόπο, κατά τον οποίο λαμβάνονταν και αιτιολογούνταν οι αποφάσεις, τα νομικά κείμενα στην πραγματικότητα ήταν συλλογές «κοινῶν τόπων», από τις οποίες οι παράγοντες της δίχης αντλούσαν επιχειρήματα. Κάθε διάταξη και κάθε κείμενο γενικότερα περιείκλει θεωρητικώς δεσμευτικότητα σε λανθάνουσα μορφή, με την έννοια ότι μπορούσε να «εφαρμοστεί» σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση. Όπως ήταν φυσικό, αυτό επηρέασε περαιτέρω άμεσα τη μορφή και το περιεχόμενο των νομικών συλλογών και εγχειριδίων, γιατί οι συντάκτες τους δεν προχώρησαν στην επιλογή του υλικού τους, χρησιμοποιώντας τυπικά κριτήρια, αφού, ύστερα από μια τέτοια διαδικασία, η επιλογή δεν θα είχε κανένα νόημα.

Από τη φύση του, το Δίκαιο επηρεάζεται έντονα από τις κοινωνικές δομές, τις οποίες, και αυτό με τη σειρά του, διαμορφώνει. Έτσι, ο Νόμος δεν αφήνει αδιάφορα τα μέλη μιας κοινωνίας, ο οποίος Νόμος μπορεί να είναι ένας μεμονωμένος κανόνας δικαίου, μια ολόκληρη δικαιοταξία, αλλά και αυτή η νομική καθημερινότητα. Σ' αυτή την καθημερινότητα, ο συνεχής αγώνας για το Δίκαιον κατέχει ιδιαίτερη θέση, είτε με την άτυπη μορφή του στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης είτε με την τυπική στις δικαστικές διαμάχες. Το πόσο βαθιά αυτές οι τελευταίες είχαν εισδύσει στη ζωή των Βυζαντινών και το πόσο σοβαρά αυτοί τις αντιμετώπιζαν δείχνει το ότι κατόρθωναν να τις βλέπουν από την εύθυμη πλευρά τους. Δύο γνωστά προϊόντα της δημόσιου γραμματείας της ύστερης περιόδου αποτελούν παρωδίες δίχης. Εννοώ τον *Πωρικολόγο* και τον *Όφαρολόγο*, όπου «*βασιλεύοντος τοῦ πανενδοξοτάτου Κυδωνίου, ἡγεμονεύει ὁ περίβλεπτος Κίτρος*» ή αντιστοίχως συγκαλείται το δικαστήριο «*συνεδριάζοντος Ὁρκύνου τοῦ με-*

---

80. Βασ., 2.1.43: «*Τότε κεχρήμεθα τῇ συνθηεῖα τινὸς πόλεως ἢ ἐπαρχίας, ὅτε ἀμφισβητηθεῖσα ἐν δικαστηρίῳ ἐβεβαιώθη*» (= *Dig.*, 1.3.34). Πρβλ. ὅσα γράφει ο Βαλσαμῶν στην ερμηνεία του κεφαλαίου 1.3 του νομοκάνονα, που μαρτυροῦν την ἐφαρμογὴ τῆς παραπάνω ἀρχῆς κατὰ τον 12ο αἰῶνα (Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, ὁ.π., τόμ. Α', σελ. 40 κ.ε.). Εκεί, γίνεται λόγος για τὴν ἐκδοσὴ, ἴσως το 1159, σχετικῶν αυτοκρατορικῶν «σημειώματος», για τὸ ὁποῖο βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αρ. 1539.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

γάλου δομεστίκου, Ξιφίου τοῦ πρωτοστάτορος, Κεφάλου τοῦ ἐπικέρ-
νη, Ψησίου τοῦ λογαρχᾶ καὶ Λαβρακίου τοῦ καίσαρος»⁸¹. Ἀκόμα, σε
ἄλλα ἔργα, ὅπως στον σατιρικό *Μάζαρι*, διακωμωδούνται δικαστές.
Κάποτε δε τα βέλη στρέφονται κατὰ συγκεκριμένων προσώπων. Χα-
ρακτηριστικό δείγμα αποτελεί ἓνα κείμενο που γράφτηκε ὑπὸ μορφῆ
ἐπιστολῆς, πιθανότατα ἀπὸ τον γνωστὸ λόγιο του 15ου αἰώνα Ἰωάν-
νη Ἀργυρόπουλο, ἐναντίον ἐνὸς δικαστή, του Δημητρίου Καταβλαττά,
ο ὁποῖος ἀλλάξε το ὄνομά του ἀργότερα σε Δημήτριο Καταδοκεινό.
Σ' αὐτὸ το κείμενο, ὅπου ο συντάκτης του δεν διστάζει να ἀποκαλεῖ
συνεχῶς τον δικαστὴ «Σκαταβλαττᾶ», περιγράφονται με πολλὴ γλα-
φυρότητα οὖι πολυάριθμες κάθε ἄλλο παρά νόμιμες δραστηριότητες του
τελευταίου⁸². Ἴσως μ' αὐτὸν τον τρόπο, δηλαδὴ σατιρίζοντας την ἀπο-
νομή της δικαιοσύνης, οὖι Βυζαντινοὶ ἤθελαν να παρακινήσουν τους λει-
τουργούς της να πάρουν το ἔργο τους στα σοβαρά.

---

81. Βλ. την ἔκδοση της H. Winterwerb, *Porikologos, Neograeca Medii Aevi* (αρ. 7), Köln, 1992, σελ. 139 καὶ 252.

82. Βλ. P. Canivet - N. Oikonomidès, «(Jean Argyropoulos) La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe siècle», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σελ. 5-97. Πρὸβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Ἔργα καὶ ἡμέρες ἐνὸς δικαστὴ του 15ου αἰ-
ῶνα ἢ η τεχνικὴ της λιβελλογραφίας», *Βυζαντιακά* 5 (1985), σελ. 57-68.

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 4

ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

(9ος - 12ος αι.)

ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ-ΧΟΡΝ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

THE NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 4

BYZANTIUM AT WAR
(9th - 12th c.)

GOULANDRI-HORN FOUNDATION

ATHENS 1997

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 4

ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

(9ος - 12ος αι.)

ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ-ΧΟΡΝ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Διάφορες πλευρές της οργάνωσης της βυζαντινής πολεμικής μηχανής έχουν γίνει επανειλημμένως αντικείμενο της έρευνας, όπως η δομή των στρατιωτικών μονάδων, η εξασφάλιση του έμπυχου υλικού, οικονομικά θέματα κ.ά.π., που ουσιαστικά εμπíπτουν στην έρευνα της κρατικής μηχανής. Ο ίδιος ο πόλεμος ως φαινόμενο, ως γεγονός (αλλά όχι τα πολεμικά γεγονότα αυτά καθ' εαυτά), οι προετοιμασίες και οι προϋποθέσεις που οδηγούν σε αυτόν, οι συνέπειές του, το ιδεολογικό υπόβαθρο που τον συνόδευε στον βυζαντινό μεσαίωνα ελάχιστα είχαν απασχολήσει τους ερευνητές μέχρι πριν λίγα χρόνια. Ενώ για τη μελέτη των αντιλήψεων που αφορούν στον πόλεμο και για τον ίδιο τον πόλεμο στη Δύση και το Ισλάμ έχουν γίνει ικανοποιητικές προσπάθειες¹, για το Βυζάντιο διαθέταμε σχεδόν μόνο τον σχολιασμό του G. Dagron στην έκδοση της *Περί παραδρομής πολέμου* βυζαντινής πολεμικής πραγματείας, που αποτελεί στην ουσία ένα εγχειρίδιο βυζαντινής πολεμολογίας του Ι΄ αιώνα². Εντελώς πρόσφατα κυκλοφόρησε νέα έκδοση της *Στρατηγικής εκθέσεως και συντάξεως*

---

1. Ενδεικτικά αναφέρω τα ακόλουθα έργα: Ch. Oman, *A History of War in the Middle Ages*, Νέα Υόρκη 1924· *Ordinamenti militari in Occidente nell'Alto Medioevo* [Settimane di Studi sull'Alto Medioevo 15, 2], Σπολέτο 1968· V. J. Parry - M. E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη - Τορόντο 1975· J. F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages (from the Eighth Century to 1340)*, Νέα Υόρκη - Άμστερνταμ 1977· Ph. Contamine, *La guerre au Moyen Age* [Nouvelle Clio 24], Παρίσι 21986.

2. G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, σελ. 137- 287. Χρήσιμες είναι και οι γενικές πληροφορίες για τον βυζαντινό στρατό, που περιλαμβάνονται στο βασικό έργο του Ch. Oman, *ό.π.* Σε αυτήν την κατηγορία πρέπει να ενταχθεί και το βιβλίο της Αθηνάς Κόλια-Δεμιτζάκη, *Ό βυζαντινός «ιέρος πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο* [Ιστορικές μονογραφίες 10], Αθήνα 1991. Βλ. ακόμη W. E. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Μπρούκλιν, Μασσαχουσέτη 1983 και T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia 17], Βιέννη 1988, έργα που έχουν ως αντικείμενο τη στρατηγική και τα όπλα, τα όργανα δηλαδή με τα οποία διεξάγεται ο πόλεμος, αντίστοιχα. Στον τόμο τον αφιερωμένο στον πατέρα G. T. Dennis, *Peace and War in Byzantium* (έκδ. T. S. Miller - J. Nesbitt), Ουάσινγκτον 1995, περιλαμβάνονται ενδιαφέρουσες σχετικές δημοσιεύσεις.

Νικηφόρου δεσπότη καθώς και ορισμένων κεφαλαίων *Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ* από τον E. McGeer· και αυτή η έκδοση συνοδεύεται από πλούσιο ιστορικό σχολιασμό, που αφορά κυρίως στη διεξαγωγή πολέμου εκ μέρους των Βυζαντινών³.

Κατά τα άλλα, υπάρχουν βεβαίως οι δημοσιεύσεις που αναφέρονται σε επί μέρους πολεμικά γεγονότα⁴, ενώ οι στρατιωτικές πραγματείες έχουν αντιμετωπισθεί κατά κύριο λόγο ως αντικείμενα φιλολογικού και κωδικολογικού ενδιαφέροντος, εφ' όσον, όπως είναι γνωστό, παρουσιάζουν ενδιαφέρουσα χειρόγραφη παράδοση και θεωρούνται εν μέρει ότι απαρτίζουν ιδιαίτερο γραμματειακό είδος⁵.

Ας υπενθυμίσω στο σημείο αυτό ότι το περιεχόμενο των στρατηγικών-τακτικών κειμένων αναφέρεται κυρίως στις παρατάξεις, τον οπλισμό, την επιμελητεία, την ακολουθητέα τακτική, τις στρατιωτικές ασκήσεις, την πειθαρχία, τα στρατηγήματα, σε γενικής φύσεως συμβουλές προς τους στρατιωτικούς ηγέτες κ.ά.π. Οι όροι «στρατηγική» (τέχνη, δηλ. η ικανότητα του στρατηγού να οδηγεί το στράτευμα στη νίκη) και «τακτική» (τέχνη να παρατάσσει και να προετοιμάζει το στράτευμα για τη μάχη) χρησιμοποιούνται συχνά στα βυζαντινά κείμενα αδιακρίτως, χωρίς σαφή διαχωρισμό των εννοιών τους⁶.

Λαμβανομένου υπ' όψιν του γεγονότος ότι οι Βυζαντινοί θεωρούνται γνωστοί για την τάση τους να αναπαράγουν παλαιότερα πρότυπα, να είναι κατά των

3. *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Ουάσινγκτον 1995. Η ανακοίνωση της ολοκλήρωσης της εκδόσεως του βιβλίου έγινε στο ίδιο το Συνέδριο, του οποίου τα πρακτικά δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο, από τον πατέρα Dennis, ο οποίος μάλιστα παρουσίασε και σχολίασε ένα διάγραμμά του. Εδώ πρέπει να αναφερθούν και οι έρευνες του P. M. Strässle για την πολεμική τακτική του βυζαντινού στρατού. Όπως με πληροφόρησε ο ίδιος ο ερευνητής, έχει ήδη ολοκληρωθεί έρευνά του με αντικείμενο τις πολεμικές συγκρούσεις στον χώρο της Βαλκανικής, με ιδιαίτερη έμφαση στους γεωφυσικούς παράγοντες για την έκβαση της μάχης. Βλ. και του ιδίου, «Krieg, Kriegführung und Gesellschaft in Byzanz (9.-12. Jh.). Ein polemologischer Erklärungsansatz», *Byzantinische Forschungen* 19 (1993), σελ. 149-169.

4. Π.χ. J. W. Jandera, «The Battle of the Yarmuk: A Reconstruction», *Journal of Asian History* 19 (1985), σελ. 8-21· N. Tobias, «The Tactics and Strategy of Alexius Comnenus at Calavrytae, 1078», *Byzantine Studies* 6 (1979), σελ. 193-211· J.-C. Cheynet, «Mantzikert: un désastre militaire?», *Byzantion* 50 (1980), σελ. 410-438. Ο P. M. Strässle στο Βυζαντινολογικό Συνέδριο της Κοπεγχάγης (Αύγουστος 1996) παρουσίασε ανακοίνωση σχετικά με τη μάχη του Σπερχειού (996). Βλ. ακόμη τη συνθετική παρουσίαση των D. Angelov - S. Kašev - B. Colpanov, *Bălgarska voenna istorija ot antičnostta do vtorata četvart na X v.*, Σόφια 1983.

5. Για την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. A. Dain, «Les stratégistes byzantins», *Travaux et Mémoires* 2 (1967), σελ. 317-392 και H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. 3, Αθήνα 1994, σελ. 155-182.

6. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία.*, τόμ. 3, σελ. 157. Βλ. όμως E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, σελ. 188 επ.

νεωτερισμών και να συντηρούν τις παραδεδομένες γνώσεις⁷, θεωρείται εύλογο να απασχολεί από καιρού εις καιρόν τους ερευνητές και το ζήτημα του περιεχομένου των τακτικών βιβλίων, δηλαδή, κατά πόσον αυτά παραδίδουν κατά ένα φιλολογικό τρόπο παλαιότερες γνώσεις ή προσφέρουν νεώτερο υλικό, προσαρμοσμένο στις συνθήκες της εποχής τους. Ακόμη, τίθεται μερικές φορές το θέμα, αν το υλικό που περιλαμβάνουν βασίζεται κατά κύριο λόγο στις προσωπικές εμπειρίες του συγγραφέα, αν ανήκει δηλαδή πράγματι στην εποχή του συγκεκριμένου συγγραφέα ή σε άλλη προγενέστερη⁸. Η σκοπιμότητα του προβληματισμού αυτού είναι προφανής, εφ' όσον η αξιοποίηση των πληροφοριών που προσφέρει ένα κείμενο της κατηγορίας αυτής, π.χ. για τον οπλισμό, την τακτική, για συγκεκριμένες ενέργειες ή για τη συμπεριφορά των εμπολέμων, προϋποθέτει την αξιολόγησή τους όσον αφορά στην αξιοπιστία τους. Ιδιαίτερη προσοχή επιβάλλεται επίσης κατά την αξιοποίηση των όρων, εφ' όσον η ίδια λέξη είναι πιθανόν να χρησιμοποιείται για διαφορετικές έννοιες ή διαφορετικές λέξεις για μία και την αυτή έννοια⁹.

Ένα άλλο σημαντικό θέμα είναι η εξέταση των αποκλίσεων που παρουσιάζουν οι πληροφορίες των επί μέρους θεωρητικών έργων μεταξύ τους, όσον αφορά στο στράτευμα, τη διεξαγωγή πολέμου κ. ά. Οφείλονται οι διαφορές αυτές σε ανανέωση, σε εξελίξεις που επήλθαν από τη χρονική στιγμή της σύνταξης ενός έργου μέχρι εκείνη της σύνταξης ενός μεταγενέστερου; Πρόκειται για αλλαγές, που θα πρέπει ίσως να αποδοθούν στην επικράτηση διαφορετικών όρων διεξαγωγής πολέμου; Η διαμόρφωση των διαφορετικών αυτών όρων οφείλεται στην ύπαρξη νέων γεωφυσικών συνθηκών ή στη μεταφορά του μετώπου (π.χ. από την Ανατολή στη Δύση) και μαζί με αυτή στην αλλαγή του αντιπάλου; Ή μήπως υπήρχε ένα φιλολογικό πρότυπο, η τήρηση του οποίου οδήγησε σε διαφορετική παρουσίαση των γεγονότων; Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την περίπτωση αυτή μπορούν να θεωρηθούν τα *Τακτικά* του Λέοντος Στ' (χρονολόγηση γύρω στο έτος 900), τα οποία βασίζονται κατά μεγάλο ποσοστό στο *Στρατηγικόν* του

7. H. Hunger, «On the Imitation of Antiquity (μίμησις) in Byzantine Literature», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-1970), σελ. 15-38. Βλ. και το πρόσφατο άρθρο του P. Speck, «Die byzantinische Renaissance und das klassische Altertum», K. Fledelius (έκδ.), *Byzantium. Identity, Image, Influence*. XIX International Congress of Byzantine Studies. University of Copenhagen, 18.- 24. 8. 1996. Major Papers, Κοπεγχάγη 1996, σελ. 17- 25, κυρίως σελ. 24 επ., στο οποίο ο συγγραφέας προβαίνει σε αναπάντεχες ποιοτικές συγκρίσεις με τη φιλολογική παραγωγή ορισμένων λαών, χωρίς να αναζητεί τους λόγους και τις ιστορικές διεργασίες που οδήγησαν στο φαινόμενο της μίμησης.

8. A. Dain, *ό.π.*, σελ. 318 και H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, *ό.π.*, σελ. 157 επ. Πρβλ. Λέοντος Στ' , *Ναυμαχικά*, § 1 (έκδ. A. Dain, *Naumachica*, Παρίσι 1943, σελ. 19).

9. Πρβλ. τις προσπάθειές μου να αξιολογήσω όρους που εμφανίζονται σε πηγές διαφορετικών εποχών: *Byzantinische Waffen*, *ό.π.*, π.χ. σελ. 37 εξ. και 47 επ. («ζάβα») 173 εξ. («μαρτζοβάββουλον»).

Μαυρικίου (χρον. γύρω στο έτος 600), περιλαμβάνουν όμως και νεώτερο υλικό, που αντιστοιχεί σε αλλαγές που επήλθαν στο στράτευμα και την τακτική πολέμου κατά τους τρεις αιώνες που παρεμβλήθησαν μεταξύ της σύνταξης του ενός και του άλλου έργου. Η προσπάθεια και η συμβολή του μελετητή εντοπίζεται κυρίως στο σημείο της αξιολόγησης των πληροφοριών και της ανίχνευσης των στοιχείων που ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα¹⁰. Βεβαίως, ανάλογα με την ιδιότητα και τα ενδιαφέροντά του ο κάθε βυζαντινός συγγραφέας εργάζεται περισσότερο φιλολογικά ή πρακτικά, καταγράφοντας προσωπικές γνώσεις και εμπειρίες. Γνωστή είναι η περίπτωση του *Περί παραδρομής πολέμου* έργου, το οποίο περιλαμβάνει πληροφορίες από το βυζαντινοαραβικό μέτωπο βασισμένες σε προσωπική εμπειρία¹¹.

Κατά την εργασία λοιπόν με τις πραγματείες πολεμικής τέχνης κυριαρχεί ο παραπάνω προβληματισμός.

Στη συνέχεια περνά στο θέμα της πολεμικής τακτικής, των στρατηγημάτων και των διαφορών άλλων μεθόδων, με τις οποίες, σύμφωνα με τις υποδείξεις των υπό συζήτηση πραγματειών, μπορούσε κατά περίπτωση να αντιμετωπισθεί ο αντίπαλος. Στα κείμενα αυτά υπάρχει τόσο πλούσιο υλικό, που και πάλι αναφέρεται το ερώτημα της θεωρίας και της πράξης, ιδίως στις περιπτώσεις αναφοράς στρατηγημάτων/τεχνασμάτων. Ανακύπτει λοιπόν το ερώτημα, ως ποιο σημείο είχαν τα αναφερθέντα κείμενα ουσιαστική και πρακτική χρησιμότητα και από ποιο σημείο και μετά αποτελούσαν απλώς την επιβίωση και συνέχεια ενός παλαιού γραμματειακού είδους, καθώς και αν και ως ποιο βαθμό πρόκειται για ψυχωφελή κατά κάποιον τρόπο αναγνώσματα, που απευθύνονται στα μέλη της ανερχόμενης στρατιωτικής αριστοκρατίας¹².

Στην περίπτωση που πράγματι υπήρχε η πρόθεση να εφαρμοσθούν οι οδηγίες των κειμένων πολεμικής τέχνης, προκύπτει το πρόβλημα κατά πόσον υπήρχαν δυσχέρειες στην εφαρμογή τους, δυσχέρειες που θα οφείλονταν στη σύνθεση του στρατεύματος λόγω της κοινωνικής ή φυλετικής προέλευσης των πολεμιστών, δηλαδή όσον αφορά στην ιδιοσυγκρασία τους, εφ' όσον βεβαίως υπάρχει άμεση σχέση της εφαρμοζόμενης πολεμικής τακτικής με τον χαρακτήρα της δεδο-

10. Πρβλ. τη *Σύλλογὴ Τακτικῶν*, έκδ. Α. Dain, *Sylloge Tacticorum quae olim "Inedita Leonis Tactica" dicebatur*, Παρίσι 1938 (στο χειρόγραφο χρονολογείται στο έτος 912· ο McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, σελ. 187 σημ. 27, την χρονολογεί γύρω στο έτος 950), όπου περιλαμβάνονται κεφάλαια τα οποία αναφέρονται αφ' ενός στον στρατό των Μακεδόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αφ' ετέρου στις συνθήκες του Ι' αιώνα.

11. G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla*, σελ. 139 εξ. Βλ. και E. McGeer, *ό.π.*, σελ. 181 εξ.

12. McGeer, *ό.π.*, σελ. 191 ετ.

μένης κοινωνίας. Διαφορετικά μάχεται ο βάσει υποχρέωσης σε στράτευση υπηρετών αγρότης και αλλιώς ο μισθοφόρος μιας γειτονικής του μονάδας που πολεμά υπό την ίδια σημαία¹³.

Οι παραπάνω σκέψεις και ο κίνδυνος να παρασυρθούμε από το γεγονός της ίδιας της ύπαρξης των στρατιωτικών πραγματειών και να εκλάβουμε ως ανταποκρινόμενες στην πραγματικότητα όλες τις πληροφορίες που μας παρέχουν, οδηγούμενοι κατ' αυτόν τον τρόπο σε λανθασμένα συμπεράσματα, με ώθησαν πριν από λίγα χρόνια στην ανάληψη μίας έρευνας, η οποία είχε ως αντικείμενο την παράλληλη και συγκριτική μελέτη των βυζαντινών στρατιωτικών εγχειριδίων και των αφηγηματικών πηγών. Αναζητήθηκαν, δηλαδή, με την υποστήριξη της συνεργατίδός μου κ. Φιλησίας Σιώζου και την οικονομική υποστήριξη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και κατεγράφησαν οι περιγραφές ή απλές αναφορές μαχών στους ιστοριογράφους και χρονογράφους με παράλληλη μελέτη της θεωρίας, όπως αυτή απεικονίζεται στις επί μέρους πραγματείες¹⁴.

Στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος μελετήθηκαν και αποδελτιώθηκαν οι στρατιωτικές πραγματείες και οι ιστοριογραφικές πηγές από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη ως και την Άννα Κομνηνή. Βέβαια, ανάλογη προσοχή και επιφυλακτικότητα με αυτήν που ανέπτυξα λίγο πριν επιβάλλεται και κατά την αξιολόγηση των πληροφοριών που παρέχει το ιστοριογραφικό υλικό. Οι συγγραφείς, ανάλογα με τον τρόπο εργασίας τους αλλά και με τις σχέσεις τους προς τους στρατιωτικούς και πολιτικούς ηγέτες, τα ενδιαφέροντά τους και τις τάσεις της εποχής τους, έδιναν ιδιαίτερη έμφαση σε ορισμένα γεγονότα ή παρέλειπαν άλλα¹⁵. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι από τα μέσα του Ι' αιώνα περίπου η παρουσίαση των πολεμικών γεγονότων στα ιστοριογραφικά έργα γίνεται με διαφορετικό σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο τρόπο και αποκτούν πολύ μεγαλύτερη σημασία κατά την επεξεργασία της ιστορικής ύλης. Ο Λέων Διάκονος, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και η Άννα Κομνηνή, για να αναφερθώ μόνο στις τρεις πιο εμφανείς περιπτώσεις, αφιερώνουν πολύ μεγαλύτερο χώρο σε πολεμικές

13. Τ. Γ. Κόλιας, «Τά όπλα στη βυζαντινή κοινωνία», *Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου «Ἡ καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο»*, Ἀθήνα, 15.-17.9.1988, Ἀθήνα 1989, σελ. 463-476 κυρίως 464 επ., 471 εξ. Για την προβληματική αυτή βλ. και Aneta Ilieva, «The Byzantine Image of War and Peace: The Case of the Peloponnese», *Byzantinische Forschungen* 19 (1993), σελ. 183-192.

14. Ας αναφέρω εδώ ότι το θέμα αυτό αποτέλεσε και αντικείμενο γόνιμων συζητήσεων και σεμιναριακών εργασιών στα πλαίσια σεμιναριακών μαθημάτων μεταπτυχιακών ή τελειοφοίτων φοιτητών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

15. Πρβλ. Εύ. Τσολάκης, «Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου», *Βυζαντινά* 1 (1969), σελ. 187-204· Stamatina McGrath, «The Battles of Dorostolon (971). Rhetoric and Reality», στο αφιέρωμα στον G. T. Dennis, *Peace and War in Byzantium*, ὁ.π., σελ. 152-164.

σκηνές, προβάλλοντας συγχρόνως ιδιαίτερα τη γενναιότητα των στρατιωτικών ηγετών. Ας δούμε στη συνέχεια ορισμένες από τις διαπιστώσεις, στις οποίες οδήγησε η έρευνα:

α. Συχνά εκφράζεται από τους συγγραφείς η ανησυχία ότι στην εποχή τους επικρατούσε αδιαφορία για τα πολεμικά¹⁶. Η ανησυχία αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δικαιολογημένη¹⁷, σε άλλες όμως πρέπει να θεωρηθεί ως μία στερεότυπη έκφραση, που οφείλεται σε φιλολογικά και ρητορικά πρότυπα, αλλά βεβαίως και στη διαχρονική τάση των συγγραφέων να μεμψιμοιρούν για την εποχή τους και να εξωραϊζουν το παρελθόν.

β. Αρχαίως φορές απαντά η πληροφορία ότι οι βυζαντινοί στρατιωτικοί ηγέτες επιδίδονταν στη μελέτη των πολεμικών εγχειριδίων και συγκεκριμένα των διαφόρων στρατηγημάτων. Οι αναφορές αυτές φαίνεται να οφείλονται εν μέρει σε προσωπικές επιλογές των συγγραφέων, οι οποίοι είτε ήθελαν να επαινέσουν τον αναφερόμενο στρατιωτικό ηγέτη, είτε να βελτιώσουν το κείμενό τους κάνοντας χρήση ρητορικών τόπων· προφανώς πάντως η μελέτη των βιβλίων της πολεμικής τέχνης ανήκε πράγματι στις ασχολίες των στρατιωτικών, αλλά και στην παιδεία ενός νέου ευπατρίδη. Η επεξεργασία λοιπόν των ιστοριογραφικών έργων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι στρατηγοί προσπαθούσαν να εφαρμόσουν την κατά περίπτωση προβλεπόμενη τακτική και τα ανάλογα τεχνάσματα.

Η πλέον γνωστή περίπτωση αναφοράς χρήσεως των στρατιωτικών εγχειριδίων και της σημασίας που τους απέδιδαν είναι εκείνη στο κείμενο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, που περιλαμβάνει *Όσα δεί γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων μέλλοντος φορσατεῦσαι*, όπου μεταξύ των βιβλίων που έπρεπε να ευρίσκονται στις αποσκευές του «βασιλικῶ βεστιαρίου» αναφέρονται «βιβλία στρατηγικά, βιβλία μηχανικά, έλεπόλεις έχοντα, καὶ βελοποιϊκά καὶ ἕτερα ἄρμόδια τῇ ὑποθέσει ἤγουν πρὸς πολέμους καὶ καστρομαχίας· βιβλία ιστορικά, ἔξαιρέτως δὲ τὸν Πολύαινον καὶ τὸν Συριανόν ...»¹⁸.

16. Βλ. π.χ. το Ανώνυμο *Περὶ στρατηγίας* ἔργο του Στ΄ α., κεφ. 15, 6 εξ., ἐκδ. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Dumbarton Oaks 1985, σελ. 46. Βλ. ἀκόμη το *Στρατηγικόν* του Μανουκιου, Εἰσαγωγή, στ. 10 εξ., ἐκδ. G. T. Dennis (-E. Gamillscheg), *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Βιέννη 1981, σελ. 68 καὶ Λέοντος Στ΄ *Τακτικά*, Προοίμιο, P.G. 107, στήλ. 673B: «νῦν δὲ τῆς τακτικῆς τε καὶ στρατηγικῆς καταστάσεως ἐπ' οὐκ ὀλίγους χρόνους ἀμελουμένης –ἵνα μὴ λέγω καὶ εἰς παντελῆ περιελθοῦσης λήθην–».

17. Βλ. τα λόγια του Μιχαήλ Ατταλειάτη, ἐκδ. I. Bekker, *Michaelis Attalioetae historia*, Βόννη 1853, σελ. 115 επ. για την παρακμή του στρατού καὶ της πολεμικῆς τέχνης κατὰ την εποχή του.

18. Constantine Porphyrogenitus *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ἐκδ. J. F. Haldon [CFHB 28], Βιέννη 1990, στ. 196 εξ., 106 εξ. (σελ. 106).

Κατά τη μαρτυρία του Μιχαήλ Ψελλού, ο Βασίλειος Β΄ είχε αναπτύξει τις στρατιωτικές του ικανότητες «τά μὲν ἀπὸ τῶν βιβλίων ἀναλεξάμενος, τὰ δὲ καὶ αὐτὸς συντελέσας ...»¹⁹. Ο ίδιος συγγραφέας αποδίδει στον Καίσαρα Ιωάννη Δούκα τη μελέτη στρατιωτικών έργων²⁰. Ο αριθμός των παραδειγμάτων μπορεί εύκολα να αυξηθεί²¹.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι στρατιωτικοί ηγέτες γνωρίζουν τα στρατιωτικά εγχειρίδια και ότι προφανώς κατά την εκγύμναση του στρατεύματος έκαναν ασκήσεις, στα πλαίσια των οποίων προσπαθούσαν να εφαρμόσουν τις οδηγίες των εγχειριδίων²².

γ. Η μελέτη των περιγραφών μαχών ή απλώς πολεμικών γεγονότων, στα οποία περιγράφονται διάφορα στρατηγήματα, οδήγησε στη διαπίστωση ότι πράγματι οι περισσότερες από τις οδηγίες των πολεμικών εγχειριδίων ευρίσκονται κοντά στην πραγματικότητα. Η εκ πρώτης όψεως απλοϊκή προτροπή προς τους βυζαντινούς στρατηγούς εκ μέρους του Ανωτύμου του Στ΄ αιώνα *Περί στρατηγίας* να παρασύρουν τον εχθρό σε διώξη των μονάδων τους, ώστε με τον τρόπο αυτόν να τον οδηγήσουν σε ενέδρα, ή, προκειμένου να ανακοπεί επικίνδυνη διώξη εκ μέρους του εχθρού, να ρίχνουν κατά τη φυγή τους πολύτιμα όπλα²³, φαίνεται να ακολουθήθηκε πράγματι από τον αποδράσαντα από τους Άραβες Κωνσταντίνο Δούκα, που, σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτση, σκόρπισε νομίσματα, ώστε να βρεί την ευκαιρία να απομακρυνθεί, ενώ οι διώκτες του ήσαν απασχολημένοι με τη συλλογή των χρημάτων. Απεικόνιση της σκηνης αυτής σώζεται στο χειρόγραφο του Σκυλίτση στη Μαδρίτη²⁴. Πολλές είναι οι αναφορές

19. Μιχαήλ Ψελλός, έκδ. É. Renaud, *Michel Psellos, Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, Παρίσι 1926 - 1928, τόμ. 1, σελ. 20,18 εξ.

20. *Ο.π.*, τόμ. 2, σελ. 181-182.

21. Στην εκπαίδευση των υιών του Μανουήλ Κομνηνού (του παππού του Αλεξίου), Ισαάκ και Ιωάννη, ανήκε, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Βρυέννιο (έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire* [CFHB 9], Βουξέλλες 1975, σελ. 75,15 εξ.) η εκγύμναση στα όπλα, αλλά κυρίως η μελέτη των τακτικών, «*ἕνα ἔχουεν εἰδέναι ὅπως τε χροῖ φάλαγγα τάττειν καὶ καταλέγειν λόχους, στρατοπεδεύειν τε καὶ χάρακα πῆγνυσθαὶ καὶ τ' ἄλλα ὅσα δὴ τὰ τακτικά ἐκδιδάσκουσι*». Η Άννα Κομνηνή (έκδ. B. Leib, *Anna Comnène, Alexiade*, Παρίσι 1937-1945, τόμ. 2, σελ. 31, 5-6) αποδίδει στον Βοημούνδο γνώσεις της στρατιωτικής επιστήμης. Ο Κεκαυμένος, στο *Στρατηγικόν* του (έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officii regis libellus*, Αγία Πετρούπολη 1896 (ανατ. Αμστερνταμ 1965), κεφ. 54, σελ. 19,13 εξ.) προτρέπει τον νεαρό αποδέκτη των συμβουλών του να μελετά «*τάς στρατηγικὰς βίβλους*».

22. Άννα Κομνηνή, τόμ. 2, σελ. 234, 20 εξ.: Ο Αλέξιος ενημερώνει τους επικεφαλής των σταυροφόρων για την πολεμική τακτική που κατά περίπτωση εφαρμόζουν οι Τούρκοι και τους δίνει συμβουλές για τη διεξαγωγή της μάχης.

23. Κεφ. 40, 19 εξ., έκδ. G. T. Dennis, *ό.π.*, σελ. 118.

24. Ιωάννης Σκυλίτσης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum* [CFHB 5], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, σελ. 188. Πρβλ. την απεικόνιση στο φ. 113ν του κώδικα, στο:

πολεμικών ενεργειών σε ιστοριογραφικά κείμενα, οι οποίες αντιστοιχούν σε υποδείξεις των θεωρητικών έργων²⁵.

Ο Ε. McGeer στο προσφάτως εκδοθέν έργο του που αναφέρθηκε πιο πάνω επισημαίνει επίσης αρκετές περιγραφές πολεμικών γεγονότων στα έργα του Λέοντος Διακόνου και του Ιωάννη Σκυλίτζη, οι οποίες αντιστοιχούν στις υποδείξεις της *Στρατηγικής Έκθέσεως και συντάξεως* του Νικηφόρου Φωκά²⁶ και επιβεβαιώνουν ότι πράγματι πολύ συχνά η θεωρία και η πράξη συμπίπτουν, χωρίς να δικαιολογείται τυχόν υποψία ότι πρόκειται για σκόπιμες αναφορές εκ μέρους του συγγραφέα. Πάντως, επειδή τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται, όπως είναι αναμενόμενο, από πηγές του Ι΄ αιώνα και μεταγενέστερες, δεν πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι η συμπόρευση της θεωρίας με την πράξη σε πολλές περιπτώσεις δεν αποτελεί επιβεβαίωση εφαρμογής της ίδιας τακτικής ειδικά κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο· ο λόγος μπορεί να είναι ότι μόνο ή μάλλον κυρίως από αυτήν την περίοδο διαθέτουμε σχετικά πλούσιο υλικό προς σύγκριση με τη θεωρία. Με την παρατήρηση αυτή θέλω να επισημάνω ότι ίσως να πρόκειται για ευρέως διαδεδομένες μεθόδους, που δεν εφαρμόστηκαν ειδικά τη συγκεκριμένη εποχή και υπό την επίδραση του συγκεκριμένου εγχειριδίου ή μετά την ανάπτυξη νέων πολεμικών μεθόδων, αλλά προϋπήρχαν, χωρίς να γνωρίζουμε την ύπαρξή τους λόγω της σιωπής των πηγών.

δ. Η μελέτη των επί μέρους περιπτώσεων επιβεβαίωσε το αναμενόμενο, ότι και οι αντίπαλοι των Βυζαντινών κατείχαν τα ίδια μυστικά του πολέμου και επεδίωκαν τη χρήση των ίδιων ή παρόμοιων τεχνασμάτων²⁷. Βέβαια, η διαπίστωση

A. Grabar - M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid* [Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'études byzantines et post-byzantines de Venise 10], Βενετία 1979, εκ. 138 και πίν. XXIV.

25. Πρβλ. τις αναφορές του γνωστού τεχνάσματος, σύμφωνα με το οποίο ο στρατηγός έδινε το σύνθημα για να γευματίσουν οι μονάδες του, προκειμένου να παρασυρθεί ο αντίπαλος και να πράξει το ίδιο, βρίσκοντας έτσι την ευκαιρία να επιτεθεί αιφνιδιαστικά και να βρει τον αντίπαλο απροετοίμαστο: Ιωάννης Σκυλίτζης 319, 93-96 (ο στασιαστής Βάρδας Σκληρός προσποιείται ότι θα γευματίσει ο στρατός του...)· 485, 64 επ.: οι Τούρκοι επιτίθενται εναντίον των Φράγγων, όταν οι τελευταίοι «ἀριστοποιούνται». Πρβλ. *Στρατηγήματα* 31, 4, έκδ. J.-A. de Foucault, *Strategemata*, Παρίσι 1949, σελ. 47 και *Συλλογή Τακτικών* 95,16. Βλ. επίσης Πρόκοπιος, *Υπέρ των πολέμων* VI 2,7, έκδ. J. Hauriy - G. Wirth, *Procopii Caesarensis Opera omnia. De bellis libri VIII*, Λυβία 1962-1963, τόμ. 2, σελ. 155,11 εξ.

26. *Sowing the Dragon's Teeth*, σελ. 253 εξ., 294 εξ. Βλ. και του ίδιου, «Tradition and Reality in the Taktika of Nikephoros Ouranos», *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), σελ. 129-140.

27. Ιωάννης Σκυλίτζης 98,86 εξ.: (ε. 852/3). Οι Σαρακηνοί παρίσταναν ότι φοβούνται να βγούν από τα τείχη να πολεμήσουν, με αποτέλεσμα οι Βυζαντινοί να μείνουν αφύλακτοι. Την ημέρα της θείας Ευχαριστίας οι Σαρακηνοί επιτέθηκαν στους έκκληκτους Ρωμαίους και τους έτρεψαν σε φυγή. Άννα Κομνηνή, τόμ. 3, σελ. 189, 6 εξ.: «Οι δὲ μηχανικώτατοι Τούρκοι» για να δώσουν την εντύπωση

αυτή δεν είναι κάτι το νέο, μια και εν εναντία περιπτώσει οι Βυζαντινοί δεν θα είχαν αντιπάλους! Εξ άλλου είναι γνωστό ότι ο στρατός τους υιοθετούσε συχνά τις μεθόδους της άλλης πλευράς και αναπροσαρμοζε την τακτική του αναλόγως με τις εκάστοτε συνθήκες²⁸.

Οι γνώσεις και οι συστάσεις που περιλαμβάνονται στα στρατιωτικά εγχειρίδια, λοιπόν, έχουν προέλθει από την πράξη και δεν αποτελούν στις περισσότερες των περιπτώσεων κάτι που αποκλίνει από το πράγματι εφαρμοζόμενο. Εξ άλλου μεμονωμένες αναφορές οδηγούν στη διαπίστωση ότι οι συντάκτες των πολεμικών εγχειριδίων χρησιμοποιούσαν σημειώσεις τους από διάφορες παλαιότερες εμπειρίες τους²⁹.

Η σημαντικότερη διαφορά μεταξύ των Βυζαντινών και των αντιπάλων τους έγκειται στο γεγονός ότι οι πρώτοι κατέγραψαν και κωδικοποίησαν τις γνώσεις αυτές, όπως παλαιότερα είχαν κάνει Έλληνες και Λατίνοι συγγραφείς. Διαπιστώνουμε ότι πολεμικά τεχνάσματα και στρατηγήματα επαναλαμβάνονται από την αρχαιότητα ως τουλάχιστον τα τέλη της βυζαντινής περιόδου. Εξ άλλου, όπως είναι γνωστό, οι αλλαγές στην πολεμική τέχνη επέρχονται αργά, εφ' όσον τα όπλα και η τεχνολογία παραμένουν σε γενικές γραμμές τα ίδια. Για τον λόγο αυτόν οι αλλαγές που σημειώνονται στο διάστημα ενός αιώνα είναι μικρές³⁰. Στην περίπτωση των πολεμικών εγχειριδίων πρόκειται για τη συσσωρευμένη γνώση που προέκυψε από την προσπάθεια επιβολής επί του αντιπάλου, η οποία στην περίπτωση των Βυζαντινών καταγράφηκε και έτσι διασώθηκε.

Η επιτυχία στις πολεμικές επιχειρήσεις δεν βασιζόταν τόσο πολύ στη θεωρητική γνώση εκ μέρους του στρατηγού ορισμένων μεθόδων, όσο στη συνεχή εκγύμναση στην εφαρμογή της θεωρίας. Σημαντικότερο ρόλο έπαιζε η ανάπτυξη της επιθετικότητας, σε συνδυασμό όμως με το αίσθημα της πειθαρχίας, ο συντονισμός των ενεργειών των στρατευμένων από το εσωτερικό της επικράτειας (οι οποίοι πρέπει να μην ήσαν εξοικειωμένοι με τον πόλεμο) με εκείνες των δυνά-

---

πολυπληθούς στρατού, ανάβουν πληθώρα πυρσών και κατά τη νύκτα αναχωρούν με τους αιχμαλώτους και τη λεία. Ο Αλέξιος το πρωί δεν βρίσκει κανένα. Βλ. ακόμα Ιωάννης Σκυλίτζης, σελ. 403,31 εξ. και Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή ἱστοριῶν*, έκδ. Th. Büttner-Wobst, τόμ. 3, Βόννη 1897, σελ. 591 εξ.

28. Πρβλ. E. Darkó, «Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins», *Byzantion* 10 (1935), σελ. 443-469· 12 (1937), σελ. 119-147. Βλ. και McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, σελ. 242 εξ.

29. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, κεφ. 54. *Περί παραδρομῆς πολέμου* 21,10 εξ. Ανώνυμος Ι' αι. κεφ. 29, 28 εξ.· 32,16 εξ. έκδ. G. T. Dennis, *ό.π.*, σελ. 322 και 326. Λέοντος Στ', *Ναυμαχικά*, § 1, σελ. 19.

30. Γι' αυτόν τον λόγο δεν δέχομαι την άποψη ότι κατά το β' μισό του Ι' αιώνα επήλθαν ραγδαίες αλλαγές. Βλ. Τ. Γ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β' Φωκᾶς (963-969). Ὁ στρατηγός αὐτοκράτωρ καὶ τὸ μεταρρυθμιστικὸ του ἔργο* [Ἱστορικές μονογραφίες 12], Αθήνα 1993, σελ. 21 εξ. και 117 εξ.

μεων των παραμεθορίων περιοχών (οι οποίες επανδρώνονταν από άτομα συνηθισμένα στον πόλεμο), η τιθάσευση και ο συντονισμός των ενεργειών και η εξασφάλιση της νομιμότητας των αλλοδαπών μισθοφόρων. Στην τήρηση της πειθαρχίας, που επέβαλλε το βυζαντινό αμυντικό σύστημα, το οποίο θεωρούσε την τόλμη κολάσιμη (π.χ. απαγορευόταν από τους λεγόμενους *Στρατιωτικούς νόμους* η κατά μόνας επίθεση κατά των εχθρών κ.ά.)³¹ και την τήρηση των προκαθορισμένων σχεδίων απόλυτα επιβεβλημένη, οφείλεται κατά τη γνώμη μου σε μεγάλο ποσοστό η αρνητική αντίληψη των Δυτικών και οι κακοί χαρακτηρισμοί, με τους οποίους «στόλιζαν» τους Βυζαντινούς³².

Το μυστικό της επιτυχίας του στρατιωτικού ηγέτη ήταν η πλούσια εμπειρία. Μία εμπειρία που συνοδευόταν από την, προφανώς, συχνή μελέτη των χειριδίων. Όποιος από τους αντιπάλους ήταν πιο έμπειρος και αποτελεσματικός σε συνεχείς προσπάθειες και μπορούσε να ξεπεράσει σχετικά ανώδυνα ορισμένες ήττες, που ήταν αναπόφευκτο να υποστεί, εκείνος αναδεικνυόταν τελικός νικητής. Η εμπειρία του ηγέτη, ήταν κυρίως το προσόν που πράγματι μπορούσε να οδηγήσει το στράτευμα στη νίκη. Αποφασιστικής σημασίας ήταν η επιλογή της χρονικής στιγμής, κατά την οποία έπρεπε να αρχίσει η συντονισμένη επίθεση, και η συγκράτηση της συνοχής του στρατεύματος με υποσχέσεις ή απειλές.

Άλλοι σημαντικοί παράγοντες, που προβάλλουν από την παράλληλη μελέτη των θεωρητικών πηγών και της ιστοριογραφίας και προφανώς μπορούσαν να κρίνουν την έκβαση μίας μάχης και ίσως ολόκληρου του πολέμου, ήταν 1) η γνώση του πεδίου διεξαγωγής της μάχης και των άλλων εξωτερικών συνθηκών³³, 2) η γνώση του αντιπάλου και της κατάστασης στην οποία βρισκόταν: ισχύς, οπλισμός, ηγεσία του, εσωτερικά προβλήματα (διχόνοια, κακές πληρωμές) κ.ά.³⁴

31. Τ. Γ. Κόλιας, «Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους», Σπ. Τρωιάνος (έκδ.), *Εγκλήματα και τιμωρία στο Βυζάντιο* [Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν], Αθήνα 1997, σελ. 295-316.

32. Ν. Zbinden, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im ersten Kreuzzug (Zur Problematik ihrer Begegnung)* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 48], Αθήνα 1975· Η. Hunger, *Graeculus perfidus - Ιταλός ιταμός. Il senso dell'alterità nei rapporti graecoromani ed italo-bizantini* [Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma. Conferenze 4], Ρώμη 1987. Πρβλ. την προτροπή, που περιλαμβάνεται στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου, Η', 2,4 (σελ. 278), να επιδιώκεται η καταστροφή του εχθρού με δόλο, με αιφνιδιαστική έφοδο ή με την πρόκληση λιμού και όχι με «δημόσιο πόλεμο». Βλ. ακόμη τα λόγια της Άννας Κομνηνής, τόμ. 3, 28,18 εξ., σύμφωνα με τα οποία το γένος των Κελτών είναι «αυτόνομο και ασύμβουλο», δεν χρησιμοποιεί τη στρατηγική τέχνη, πέφτει εύκολα στις ενέδρες και στους λόχους, αφού το θάρρος φέρνει αντίθετα αποτελέσματα· είναι ενάλωτο λόγω του βάρους των όπλων και του «θυμαιοδούς και άλογίστου τῆς γνώμης».

33. Πρόκειται για τον παράγοντα, στη μελέτη του οποίου έχουν επικεντρωθεί κυρίως, όπως ανέφερα παραπάνω, σημ. 3, οι έρευνες του P. M. Strässle.

34. Βλ. τα σχετικά κεφάλαια στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου (ΙΑ') και στα *Τακτικά* του Λέοντος Στ' (ΙΗ'). Πρβλ. και το πρόσφατο δημοσίευμα της Νίκης Κουτράκου, «Diplomacy and Espionage: their Role in Byzantine Foreign Relations, 8th-10th Centuries», *Graeco-Arabica* 6 (1995), σελ. 125-144.

και 3) βέβαια, η αυτογνωσία, η συνείδηση των ίδιων αδυναμιών και πλεονεκτημάτων. Πρόκειται για θέματα, που σε μεγάλο ποσοστό έχουν θιγεί στο *Περί του κλεφτοπολέμου* εγχειρίδιο του G. Dagron.

Πάντως ένας τομέας, στον οποίο δεν αφιερώνουν τον προσήκοντα χώρο τα εγχειρίδια, είναι εκείνος της πολιορκητικής τέχνης. Οι συγγραφείς μας αφιερώνουν λιγότερες σελίδες στην παρουσίαση των μεθόδων πολιορκίας ή άμυνας σε περιπτώσεις πολιορκίας από τους εχθρούς, από ό,τι θα περιμένε κανείς, γνωρίζοντας ότι στα συγκεκριμένα μέτωπα της Μ. Ασίας και της Βαλκανικής η κατάληψη ή η απώλεια ενός κάστρου έπαιζε τον σημαντικότερο ρόλο για τον έλεγχο μιας ευρύτερης περιοχής³⁵.

Μετά από τη συζήτηση αυτή προκύπτει το ερώτημα σε σχέση με τα κείμενα πολεμικής τέχνης: Πώς εξηγείται η εμφάνισή τους; Γιατί εκλείπουν; Εμφανίζονται προφανώς ως παράγωγα ενός εκλεπτυσμένου πολιτισμού –και εννοώ εδώ ήδη εκείνον της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας–, στα πλαίσια του οποίου και παράλληλα με άλλα φιλολογικά είδη ήταν φυσικό να αναπτυχθεί και το συγκεκριμένο, εφ' όσον μάλιστα προέρχεται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και απευθύνεται κυρίως σε εκείνα. Η παραγωγή των έργων αυτών φτάνει ως τον ΙΑ΄ αιώνα³⁶. Η πιθανή απάντηση στο ερώτημα γιατί εξέλιπαν και μάλιστα τη συγκεκριμένη εποχή, πρέπει να αναζητηθεί στις ιστορικές εξελίξεις. Κατά τον αιώνα αυτόν, μετά από ένα διάστημα ευημερίας, αρχίζουν να συσσωρεύονται τα προβλήματα και εμφανίζονται νέοι παράγοντες στο προσκήνιο ως αντίπαλοι ή και σύμμαχοι, οι οποίοι χρησιμοποιούν νέες μεθόδους πολέμου· εννοώ κατά πρώτον λόγο τους από τη Δύση ερχόμενους Νορμανδούς και τους άλλους δυτικούς πολεμιστές, κυρίως τους σταυροφόρους. Οι «Λατίνοι» διεισδύουν και γίνονται σημαντικότετος παράγων, μεταξύ άλλων και στη διεξαγωγή πολέμου,

35. Βλ. το ενδιαφέρον κείμενο του B. S. Bachrach, «Review Essay. Medieval Siege Warfare: A Reconnaissance», *The Journal of Military History* 58 (1994), σελ. 119-133, στο οποίο προβάλλεται η ιδιαίτερη σημασία που είχε η πολιορκητική κατά τον μεσαίωνα και επισημαίνεται ο υπερτονισμός του ρόλου του βαρέος ιππικού στις πολεμικές συγκρούσεις (στη Δύση). Για ένα παράδειγμα της σημασίας της κατοχής των κάστρων και των αγώνων για τον έλεγχο τους στο Βυζάντιο βλ. Αλκαμήνης Σταυρίδου - Ζαφράκα, «Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη-κάστρο της Μακεδονίας», Ανάτυπο από τα Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός». Έδεσσα, 4.-6.12.1992, έκδ. Γ. Κιουτούτσκας, Έδεσσα 1995, σελ. 165-178. Βλ. τέλος το άρθρο του D. Sullivan, «Tenth Century Byzantine Offensive Siege Warfare: Instructional Prescriptions and Historical Practice», στις σελ. 179-200 του παρόντος τόμου.

36. Τα *Τακτικά* του Νικηφόρου Ουρανού που χρονολογούνται στα πρώτα χρόνια του ΙΑ΄ αι. θεωρούνται το τελευταίο έργο της σειράς αυτής. Το σύντομο έργο *Περί πολεμικής τάξεως*, που αποδίδεται στον Μιχαήλ Ψελλό, δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον, ενώ το λεγόμενο *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου ουσιαστικά δεν εντάσσεται στα πολεμικά εγχειρίδια. Πάντως δεν πρέπει να λησμονεί κανείς το κενό που υπάρχει στη σχετική γραμματειακή παραγωγή μεταξύ των ετών 600-900 (περίπου).

φέρουν δε μαζί τους στη βυζαντινή Ανατολή τη νέα τακτική, τη νέα νοοτροπία και τεχνολογία, οι οποίες προκαλούν ανακατατάξεις, δεν επαρκεί ο χρόνος όμως ώστε να εμποδωθούν, επειδή εν τω μεταξύ επέρχεται η πτώση της Κωνσταντινούπολης το έτος 1204. Κατά τους μεταγενέστερους αιώνες οι ανάγκες, όσον αφορά στις θεωρητικές γνώσεις, καλύπτονται με τη χρήση κωδίκων που περιλαμβάνουν προγενέστερα εγχειρίδια, χωρίς να υπάρξει ανανέωση του υλικού.

Κλείνοντας, παραθέτω ένα παράδειγμα για την αναγκαιότητα της διασταύρωσης των πληροφοριών που προέρχονται από τους θεωρητικούς του πολέμου, με το υλικό που προσφέρουν οι λοιπές, κυρίως ιστοριογραφικές πηγές: στη *Στρατηγικὴν Ἐκθεσιν καὶ σύνταξιν Νικηφόρου δεσπότη* γίνεται λόγος για τους «καταφράκτους» και για τις πεζικές δυνάμεις. Η αναφορά αυτή οδήγησε αρκετούς ερευνητές στη διατύπωση της απόψεως ότι την εποχή της συγγραφής δινόταν μεγάλη σημασία στα δύο αυτά σώματα. Βεβαίως εξέλιξη προς την κατεύθυνση αυτή είναι δυνατή, όχι πάντως τέτοιας κλίμακας, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία³⁷. Νομίζω ότι ο αποφασιστικός παράγων για την αναφορά ή όχι πεζών, τοξοτών, «παλλίκων» ή πολιορκητικού περιεχομένου πληροφοριών ήταν οι προτιμήσεις του συντάκτη, τα συγκεκριμένα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι βυζαντινές δυνάμεις στη Δύση ή την Ανατολή, στο ένα ή το άλλο μέτωπο και όχι η οργάνωση νέων δυνάμεων, η αλλαγή του τρόπου πολέμου των Βυζαντινών, ή ίσως η εφαρμογή ενός νέου δόγματος πολέμου. Ακόμα, η αναφορά στο συγκεκριμένο έργο των στρατιωτικών σωμάτων των «καταφράκτων» και των πεζών και όχι άλλων μπορεί να οφείλεται –πράγμα που θεωρώ ως το πιθανότερο– στο γεγονός ότι το έργο μάς σώθηκε λειψό και σε τίποτε παραπάνω. Η αξιολόγηση και σύγκριση πληροφοριών άλλων, παράλληλων, πηγών δίνει τη λύση σε τέτοιου είδους ερωτήματα.

37. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά στο βιβλίο μου *Νικηφόρος Β΄ Φωκᾶς*, σελ. 21-33.